Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában

Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában

Bottlik Zsolt (szerk.)

Budapest, 2018

Lektorálta:
Demeter Gábor PhD. tudományos munktárs (MTA BTKI TTI)

A térképeket tervezte: www.szamterkep.hu, Kocsis Károly (4; 6; 8; 9),
Karácsonyi Dávid (5; 7), Molnár József (8; 9)
A térképeket rajzolta: www.szamterkep.hu

Szerzők:
Barta Géza (6.2., 7.1., 7.2.)
Bottlik Zsolt (4.1., 4.2., 4.3., 5.1.)
Illés Tamás (4.3., 5.2., 6.1.)
Karácsonyi Dávid (4.1.)
Kőszegi Margit (3.2., 5.3., 7.3.)
Pete Márton (3.1., 5.3., 6.2.)

Technikai szerkesztő: Bottlik Zsolt; Kőszegi Margit

Borítóterv: Vagács István (madstudio.kft@chello.hu)

Nyomdai előkészítés és sokszorosítás:
Pátria Nyomda Zrt.

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 3.0 Unported Licenc feltételeinek megfelelően szabadon felhasználható.

Felelős kiadó:
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar
A könyv megjelenését Az NKFI-124291. számú projektje is támogatta

ISBN: 978-963-284-941-6 (nyomtatott)
ISBN: 978-963-284-942-3 (pdf)

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS 11
2. ADATOK, MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK 13
3. AZ ETNICITÁS VIZSGÁLATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ NÉZŐPONTJAI 17
3.1. HATÁRKÉPZŐ IDENTITÁSOK, IDENTITÁSKÉPZŐ HATÁROK A POSZT-SZOVJET KELET-EURÓPÁBAN 17
3.1.1. Problémafelvetés, célkitűzés és vizsgált terület 18
3.1.2. Kelet-Európa politikai földrajzi átalakulása 18
3.1.3. A fantomhatár, mint koncepció 22
3.1.4. Fantomhatárok a poszt-szovjet térségben 25
3.1.5. Belarusz, Moldova és Ukrajna belső megosztottsága 27
3.2. NACIONALIZMUSOK EURÓPA KELETI FELÉBEN 35
3.2.1. Nacionalizmus-elméletek 35
3.2.1.1. Nacionalizmus etnikai alapokon 35
3.2.1.2. Az elítélt nacionalizmus 37
3.2.1.3. Identitás, etnicitás, nemzet, nacionalizmus 38
3.2.2. Nacionalizmusok Európa keleti felében 40
4. NAGYHATALMI ERŐTÉRBEN KIALAKULT/KIALAKÍTOTT CSOPORTTUDAT 43
4.1. UKRAJNA KÉTARCÚSÁGÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI HÁTTERE 43
4.1.1. A társadalmi fejlődés kettős színtere – természeti környezet 44
4.1.2. A kulturális és nyelvi régiók kialakulásának történelmi gyökerei 45
4.1.2.1. Kijevi Rusz mint integráló politikai erő a keleti szláv területeken 45
4.1.2.2. Formálódó hatalmi erőterekben 46
4.1.2.3. Oroszország fokozódó szorításában 47
4.1.2.4. Ukránok egy államban – Szovjetunió időszaka 49
4.1.3. Kelet-nyugat kettősség – etnikai, nyelvi, kulturális, gazdasági vagy politikai kettősség? 50
4.1.3.1. Ukrán vagy orosz etnikum? 50
4.1.3.2. Az ukrán és orosz nyelvválasztás háttere 51
4.1.3.3. Kijevi vagy moszkvai egyházszervezet? 53
4.1.3.4. Város-vidék kettősség 55
4.1.3.5. Ipari kelet és agrár nyugat? 55
4.1.3.6. Polarizáció a politikában (Janukovich és a Maidan) 57
4.1.4. A földrajzi tér a jelenlegi konfliktusban 58
4.2. A BELARUSZ LAKOSSÁG NYELVHASZNÁLATÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA 63

4.2.1. A belarusz nyelv és identitás kialakulásának földrajzi és történelmi keretei ... 63
4.2.1.1. Állami keretek ... 64
4.2.1.2. A nyelvi állapot változása ... 64
4.2.1.3. A vallási-kulturális törésvonalak kialakulása ... 65
4.2.2. A belarusz etnikai terület alakulása a 20. században ... 66
4.2.2.1. 19–20. század fordulója ... 66
4.2.2.2. Az 1920-as évek második felétől 1945-ig ... 69
4.2.2.3. A második világháború után 1989-ig ... 71
4.2.3. Belarusz jelenlegi etnikai térszerkezete ... 72
4.2.4. A lakosság nyelvhasználatának jelenlegi problémái és térbelisége ... 74
4.3. MOLDOVA ETNIKAI KONFLIKTUSAINAK FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI ... 79
4.3.1. Történelmi előzmények a 19. századig ... 79
4.3.2. A nyelv kérdése a 20. században ... 82
4.3.2.1. A román hatalom törekvései ... 82
4.3.2.2. A szovjet hatalom erőterében ... 84
4.3.3. A rendszerváltás sodrásában ... 86
4.3.4. A politikai törésvonalak 21. századi lenyomata ... 88
5. VÁLTOZÓ (NEMZET)ÁLLAMI KERETEK – ERŐS CSOPORTTUDAT 95
5.1. A LENGYEL ETNIKAI TÖRZSTERÜLET FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA 95
5.1.1. A lengyel etnikai terület formálódásának történelmi előzményei ... 96
5.1.1.1. A modernkori nacionalizmusok előtti időszak ... 96
5.1.1.2. Lengyelország felosztásának hatása a térség etnikai térszerkezetére ... 97
5.1.2. Lengyelország lakosságának etnikai földrajzi helyzete az új országhatárok között (1918–1939) ... 101
5.1.3. A lengyelség etnikai térszerkezetre ható folyamatok 1939–1989 között 105
5.1.3.1. A német-szovjet felosztás háborús időszaka 1939–1944 között ... 106
5.1.3.2. Az ország határainak újradefiniálását követő időszak 1944–1951 között ... 108
5.1.3.3. A szocializmus megszilárdulásának időszaka 1951 után ... 109
5.1.4. Lengyelország és a lengyelek etnikai térszerkezete az ezredfordulón ... 110
5.1.4.1. Jelentősebb lengyel közösségek a keleti végeken ... 111
5.1.4.2. Kisebbségek Lengyelországban az ezredfordulón ... 114
5.2. A ROMÁN CSOPORTOK ETNIKAI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA ... 117
5.2.1. A nemzetté válás első lépései ... 117
5.2.1.1. A kezdetek ... 117
5.2.1.2. A román etnogenezis dilemmái ... 118
5.2.1.3. A román fejedelemségek kialakulása ... 119

5.2.1.4. A románság helyzete a koraújkorban 120
5.2.2. A modern román nacionalizmus kezdetei 121
5.2.2.1. Kelet és Nyugat között 121
5.2.2.2. Az önálló román állam 122
5.2.2.3. A román nemzetépítésből kimaradó román nyelvű csoportok 125
5.2.3. A román etnikai tér a 20. században 127
5.2.3.1. Nagy-Románia etnikai földrajzi helyzete 127
5.2.3.2. A szocializmus időszaka 129
5.2.4. A 21. század kihívásai 132
5.3. KÖZTES-EURÓPA ÉS AZ OROSZ NEMZETI IDENTITÁS 135
5.3.1. Nemzeti identitás és nacionalizmus 135
5.3.2. Az orosz nemzeti identitás 136
5.3.2.1. Az orosz nemzeti érzés premodern gyökerei és modern manifesztumai 136
5.3.2.2. A kollektív haza és a birodalmi gondolat 138
5.3.2.3. Az orosz nemzet és a szovjet ideológia 138
5.3.3. Az új évezred orosz nacionalizmusa 141
5.3.3.1. Elitből kisebbség 141
5.3.3.2. Birodalmi gondolat új kontextusban 143
6. PUFFERZÓNÁK 145
6.1. EGY PUFFERZÓNA ETNIKAI FÖLDRAJZA – A BUDZSÁK 145
6.1.1. Stratégiailag fontos periféria 145
6.1.2. A cári konszolidáció 146
6.1.3. A nagyhatalmi nacionalizmus időszaka 148
6.1.4. A román nemzeti törekvések időszaka 149
6.1.5. A szovjet rendszer évtizedei 150
6.1.6. Az ukrán nacionalizmus perifériáján 151
6.2. A BALTI ÁLLAMOK ETNIKAI TÉRSZERKEZETE A KÖZÉPKORTÓL NAPJAINKIG 155
6.2.1. Korai államalakulatok a balti térségben 155
6.2.2. Etnikai viszonyok a cári Oroszország balti kormányzóságaiban 156
6.2.3. Az etnikai csoportok arányainak és határainak megváltozása a 20. században 160
6.2.3.1. Az etnikai folyamatok háttere a két világháború között 160
6.2.3.2. Az etnikai térszerkezet alakulása a szovjet időszakban 162
6.2.4. Nemzetállami keretek között: orosz kisebbség és balti többség 1989–2011 között 164
7. HELYI IDENTITÁSOK ERŐS NEMZETEK KÖZÖTT 173
7.1. NYUGATI-SZLÁV ETNOREGIONALIZMUS NEMZETÁLLAMI KERETEK KÖZÖTT: A SZILÉZIAIAK 173

7.1.1. A sziléziai regionális identitás középkori gyökerei 174
7.1.1.1. Szláv és német pufferzónában 176
7.1.2. A világháborúk területi és etnikai következményei Sziléziában 178
7.1.3. Önálló nyelv vagy dialektus? 182
7.1.4. Autonómiatörekvések és etnoregionális mozgalmak Sziléziában 184
7.1.5. A sziléziai identitás sajátosságai 187
7.2. SZLÁV SZOMSZÉDOK KÖZÖTT – A MORVA REGIONÁLIS IDENTITÁS KIALAKULÁSA 189
7.2.1. A morva regionális identitás történelmi gyökerei 190
7.2.2. Morva önállósodási kísérletek és a közép-európai nemzeti mozgalmak hatásai 192
7.2.3. Regionalizációs törekvések a világháborúk idején és a kommunista diktatúra alatt 193
7.2.4. Morva önállósodási törekvések 1989-től a Cseh Köztársaság megalakulásáig 195
7.2.5. Morva regionális identitás a Cseh Köztársaságban 196
7.3. A HATALOM HÁLÓJÁBAN: KIS NEMZETEK ÉS ETNIKUMOK A FEKETE-TENGER PARTJÁN 199
7.3.1. Elméleti háttér: etnikai és nemzeti identitás, etnikai nacionalizmus 199
7.3.2. Etnikumok a Fekete-tenger partján 200
7.3.3. Árral szemben: a krími tatárok 201
7.3.3.1. A krími tatárok etnikai identitása 201
7.3.3.2. A krími tatárok nemzeti identitása 203
7.3.3.3. A krími tatárok etnikai nacionalizmusa 206
7.3.4. A Nagy Testvér oltalmában: a gagauzok 208
7.3.4.1. A gagauzok etnikai identitása 208
7.3.4.2. A gagauzok nemzeti identitása 210
7.3.4.3. A gagauzok etnikai nacionalizmusa 211
7.3.5. A balkáni szlávok „menedéke”: bolgárok a Budzsákban 212
7.3.5.1. Kiszakadás a formálódó nemzetből 212
7.3.5.2. Az etnicitás ideiglenes oltalmában 213
8. ÖSSZEFOGLALÁS 215
9. FELHASZNÁLT IRODALOM 225
9.1. FORRÁSOK 225
9.1.1. Belarusz 225
9.1.2. Csehország 225
9.1.3. Észtország 225
9.1.4. Kazahsztán 225
9.1.5. Krím-félsziget 225

9.1.6. Lengyelország 226
9.1.7. Lettország 226
9.1.8. Litvánia 226
9.1.9. Magyarország 226
9.1.10. Moldovai Köztársaság: 227
9.1.11. Oroszország 227
9.1.12. Románia 227
9.1.13. Szerbia 228
9.1.14. Ukrajna 228
9.2. IRODALOM 229

1. BEVEZETÉS

Kötetünk immár a második az etnikai földrajzi kutatásainkat csokorba szedő művek sorában. A kutatási terület súlypontja ezúttal azonban nem a Kárpát-Balkán régió. Most Köztes-Európa északi, és az európai posztszovjet régiót is magába foglaló keleti térségeiben vesszük górcső alá az etnikai folyamatok különböző társadalmi vetületeit, sajátos kontextusait. A vizsgált területek – a lengyel és román etnikai tér, az európai posztszovjet országok – az ilyen irányú kutatásokban jóval kisebb hangsúlyt kaptak eddig Magyarországon, pedig az etnicitás sajátos mintázatai itt is tetten érhetőek, földrajzi közelségükből, stratégiai jelentőségükből adódóan pedig hazánkban is érdeklődésre tarthatnak számot.

A térség pufferzóna-helyzete nem új keletű jelenség. A nyugatról keletre irányuló koraújkori német, lengyel, svéd expanzió, valamint az ellenkező irányú orosz terjeszkedési kísérletek számtalanszor átrajzolták a régió politikai, népességi és gazdasági térképét, miközben az új struktúrák egyszerre törölték el és használták fel a régieket, ezzel okozva többrétegű problémákat. A helyben élő társadalmak pályáját, politikai kultúráját, valamint gazdasági berendezkedését alapvetően meghatározta e határvidék-helyzetük, ám e szférák éppen a pufferzóna-helyzet miatt igen nagy komplexitást is mutatnak

Az Európai Unió az itteni konfliktusokat, társadalmi folyamatokat és a gazdasági élet rezdüléseit, valamint azok mozgatórugóit is már másfél évtizede, a 2002-es Koppenhágai csúcs óta megkülönböztetett figyelemmel kíséri. Ekkor határozták meg a 2004-es bővítés dátumát és az abban érintett országokat. Az EU keleti érdekszférájának definiálása a 2003-as Wider Europe koncepcióban is megjelent – amiből aztán 2004-ben az European Neighbourhood Policy lett.

A 2004-es bővítéssel az EU az európai posztszovjet területekkel közvetlenül határos térséggé vált. Ennek az új geopolitikai szituációnak a következményeként a magyar közvélemény és a politikai elit számára szintén érzékeny pontnak számít e kérdés. Ugyanakkor az elmúlt évek globális válságjelenségei után felértékelődő keleti kapcsolatok, a hazai politikában is megfigyelhető „Keleti Partnerség” szintén előtérbe helyezi a területet történéseit.

A térséget érintő politikai/társadalmi/gazdasági diskurzus igen gyakran alkalmaz leegyszerűsítő dichotómiákat (nyugat-kelet, fejlett-elmaradott, demokratikus-autoriter, stb.), ezekben azonban a konkrét térségi konfliktusok és válságjelenségek csak nehezen értelmezhetők. A régió jelentősége a rendszerváltás után leértékelődött, nem volt igény a legújabb folyamatok naprakész ismeretére. Így konzerválódott a hazai diskurzusokat átható, a korábbi évtizedekre jellemző marxista szemlélet, továbbá a tudományos közeg a kényszerűség évei után inkább elfordult a terület tudományos igényű kutatásától, aminek hatására néhány kivételtől eltekintve fehér foltként szerepel a rendszerváltás utáni évtized földrajzi szakirodalmában. A kivételhez tartoznak a kötet egyik szerzőjének, Karácsonyi Dávidnak Ukrajnával és Belarusszal kapcsolatos munkái. A geopolitikai jelentőség, a földrajzi közelség, a gazdasági kapcsolatok, az energiapolitika alakulása, a nemzetpolitika változásai, a határon túli magyarság helyzete, az EU Keleti Partnerség és a forrongó térségben érzékelhető, a mindennapjainkat is befolyásoló változások megkövetelik a kutatói attitűd változását, igazolják a térség tudományos igényű vizsgálatának szükségességét.

Ennek tükrében vettek részt kutatócsoportunk tagjai annak a geopolitikai cikksorozatnak a megalkotásában, amely a Földgömb című folyóirat hasábjain tudományos igényű ismeretterjesztő írásokban kívánta feltárni a térség helyzetét az érdeklődő nagyközönség számára. Ezzel összefüggésben a tudományos szakma felé is bemutattuk a régióval foglalkozó kutatásunk alapelveit a 2016 augusztusában rendezett Földrajzi napok konferenciasorozatának önálló szekciójaként, amely előadásokból a Földrajzi Közlemények hasábjain egy tematikus poszt-szovjet témákat tartalmazó blokkban tudományos folyóiratcikkek is készültek.

A komplex helyzetkép kialakítása, ami különböző földrajzi léptékekben való vizsgálatot feltételez, nem csupán az egyetemes és a hazai tudomány, hanem a köztes-európai térség, és benne Magyarország jövője szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bír .A szerzők sora örvendetes módon jelentősen kibővült: az ELTE Földrajz és Földtudományi Intézetében megalapított Etnikai és Vallási Földrajzi Műhelyben szárnyaikat bontogató ifjú kollégáinkkal. Ugyanakkor a kötet koncepciója nem változott, a fejezetek fókuszában továbbra is a térség társadalmi problémái mögött rejlő etnicitás kérdései állnak.

A vizsgált jelenségek szintén sokrétűek: a változó politikai súlyú és területű állami keretek meghatározta identitás példájának (lengyel és román etnikai tér változása, az orosz kisebbség lét problémaköre) bemutatásától, a nagyhatalmi pufferzónában kialakult/kialakított csoporttudat sajátosságainak (a belarusz és moldáv nyelvhasználat földrajzi vonatkozásai) vizsgálatán át a pufferzónák, helyi identitások létének (regionális öntudat kialakulása vagy éppen a nemzetállamok között egzisztáló kisebb népek helyzete) bemutatásáig ölelik fel a kötetben szereplő résztémákat.

2. ADATOK, MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

A könyv fókuszába állított problémák adatbázisa és módszertani problémái esetében követtük az első kötet fejezeteinek hasonló gondolatait. Az itt szereplő módszertani paletta egyrészt érinti a ma már klasszikusnak számító adatelemzés alap statisztikai forrásait, másrészt pedig a változások időkeresztmetszeteit. Ahol lehetett az etnikai összetétel vizsgálatában a hivatalos népszámlálás etnikai, demográfiai adatait használtuk, de sok esetben másodlagos forrásokra is támaszkodtunk az etnikai térszerkezet elemzése során (Bonasewicz, A. 1996; Bruk, Sz. I.– Apencsenko, V. Sz. ed. 1964; Eberhardt, P. 2001, 2002, 2006; Kocsis, K.– Rudenko, L.– Schweitzer, F. 2008, Wakar, W. 1917; Брук С. И.– Апенченко В. С. 1964). Ukrajna esetében a választások adatait, valamint az ország kétarcúságát bizonyító egyéb gazdasági és/vagy kulturális dimenzióit is elemeztük.

Az időkeresztmetszetek a történelmi korszakokhoz, ezen belül a rendelkezésre álló népszámlálás időpontjaihoz idomultak. Az időkeresztmetszetek első időpontjában a posztszovjet térségben az első oroszországi népszámlálás (Первая Всеобщая перепись...1897 г.) adatait ujezd (járás) szinten dolgoztuk föl, majd csaknem minden általunk vizsgált ország esetében az 1930-as években zajlott népszámlálás a következő időpont. Lehetőség szerint az első világháborút megelőző, a két háború közötti időszakból igyekeztünk etnikai adatokat vizsgálni. A hidegháború idejéből legalább egy időpontot vizsgáltunk. A második világháború után idősorokat is volt mód összeállítani, ami az ekkor a térségben már rendszeresen lezajlott népszámlálási adatokból állt össze. A rendszerváltás után két, országonként változó időpontban használtunk népszámlálási adatokat, amelyek segítségével általában az 1990-es évtized, illetve az új évezred első dekádjának etnikai folyamatai voltak fölrajzolhatók (kivétel ez alól Ukrajna, ahol a legutolsó népszámlálás 2001-ben volt).

Az adatokat – ahol hozzáfértünk – a lehető legkisebb szubnacionális területegységre elemeztük. Ez a poszt-szovjet térségben a rajon (járás), Moldova és România esetében pedig a comună (község) volt.

Az adatelemzés során a statisztikai adatokat GIS rendszerekbe integráltuk és az ennek segítségével készült alaptérképek voltak a bázisai a folyamatokat bemutató

tematikus térképeknek. Ezeket vontuk be az elemzésbe és illusztráltuk az identitás alakulásának történelmi, politikai folyamatait valamint adott esetben a nyelvhasználat dimenzióján keresztül.

Szólni kell a könyveben szereplő települések (földrajzi nevek) névhasználatáról. A települések névhasználatában a magyar megnevezéseket részesítettük előnyben, ennek hiányában pedig a jelenleg hivatalosnak tekinthető változatot használtuk. Ettől a lengyel és belarusz folyamatok esetében tértünk csak el.

A lengyel etnikai tér a történelem során, igen nagy területek között változott és több nagyhatalom fennhatósága alatt állt, aminek következtében a települések több névváltozata volt/van használatban. A szövegben az egykor Lengyelországhoz tartozott települések esetében a lengyel verziókat (hacsak nincs magyar megfelelője) használjuk, amelyeket a jelenlegi hivatalos nevek követik, míg a Lengyelország mindenkori területén kívül fekvő települések neveinél, valamint a térképeken a mindenkori hivatalos variánst alkalmazzuk.

Belarusz esetében az ország és lakóinak nevét az általuk hivatalosan használt (Oroszországtól megkülönböztetendő) Belarusz/belaruszok (és nem a Magyarországon egyébként ezzel ekvivalens Fehéroroszország/fehérorosz) alakban használjuk. Ezen túl külön kell szólni tanulmányunkban használt földrajzi nevekről is, amelyek többsége az ország mai területén nemcsak a történelem során, hanem ma is sokszor több (belarusz, lengyel, orosz) nyelven is használatosak. A belarusz nyelv mellett 1996-tól az orosz is az ország hivatalos nyelve, így a névhasználatnál a cirill betűs nevek átírásában a kevésbé elterjedt belarusz „lancinka" helyett a Magyarországon talán nem annyira szokatlan orosz verziót használtuk a magyar helyesírásnak megfelelő átírásban.

További sajátos módszertani problémák is felmerültek, amelyek az egyes országok tekintetében a következők voltak:

Belarusz esetében lényegében a legfrissebb, 2009. évi belarusz népszámlálás az etnikai hovatartozást és nyelvi kompetenciákat szubnacionális szinteken (voblaszc (a továbbiakban körzet), rajon (a továbbiakban járás)) közlő köteteire támaszkodik, illetve ezek alapján próbálja a vizsgált problémát körbejárni (Перепись населения 2009). A népszámlálás kötetei az általános nemzetiségi, anyanyelvi adatok mellett a nyelvhasználatra, a nyelvismeretre is közölnek adatokat. Emellett pedig ez utóbbi dimenziók nemzetiségi bontásban is fellelhetők a körzetek szerint kiadott kötetekben, ahol járási szinten is vizsgálhatóak a fent említett adatsorok. A történelem korábbi időszakaira vonatkozó etnikai térszerkezetet részben az eredeti, részben pedig másodlagos források alapján dolgoztuk föl.

Az adatokból készült térképek a hivatalos közigazgatási beosztás alapján a 118 rajon és 13 város adatait igen, a körzet központok (valamint Babrujszk) kerületeinek adatait viszont a méretarány miatt nem tartalmazzák. A térképek a hazai

etnikai földrajzi kutatásokban mára már klasszikussá vált kartográfiai módszerrel ábrázolják a folyamatokat.

MOLDOVA lakosságának a történelem során folyamatosan változó és jelenleg is heterogénnek mondható etnikai összetételét a korábbi időszakokra csupán elég bizonytalan becslésekre alapozhatjuk és számszerűen csak 1897-től adatolhatjuk. Ekkor zajlott a cári Oroszország első hivatalos népszámlálása, amelyből az ország kormányzóságainak (guberniumok) és az ez alatti közigazgatási szinteknek (ujezd, ami nagyjából a magyar járásnak felel meg) az adataiból volt lehetséges a mai Moldova területén az etnikai térszerkezet rekonstrulása. A két világháború között a terület etnikai összetételének vizsgálatakor az 1930-as romániai, illetve az 1926-os szovjet népszámlálásra támaszkodhattunk. Rendszeres és viszonylag megbízható adatsorok a szovjet időszakból 1959 és 1989 között állnak rendelkezésünkre, míg a rendszerváltás után – vélhetőleg az 1990-es évek elejének polgárháborúja miatt –, viszonylag későn, 2004-ben, majd 2014-ben rendeztek népszámlálást az országban.

Az utóbbi adatsorok (a szakadárnak tekintett Transznyisztriai területet leszámítva) már az etnikai és anyanyelvi adatok mellett a használt nyelvre is község szinten tartalmaznak adatokat, amelyek az országban fennálló etnikai szituáció több dimenziós vizsgálatát is lehetővé teszik. A hivatalos statisztikák mellett másodlagos forrásként leginkább Piotr Eberhard etnikai összetételt és térszerkezetet a tágabb köztes-európai térségben feldolgozó művét használtuk.

LENGYELORSZÁGBAN az etnikai földrajzi folyamatok bemutatását, illetve azok térképezését három időpontban (19–20. század fordulója, 1931, illetve az ezredforduló környéke) végeztük el, amihez az adatokat az adott térség népszámlálásai (ld. források), illetve másodlagos forrásai szolgáltatták.

Az első időpontot, a lengyel területek felosztásában részt vett birodalmak 19–20. század fordulójának környékén lezajlott népszámlálásai jelölik ki. Tekintettel a térség történeti szituációira és ezzel együtt az etnikai adatgyűjtés érzékenységére, az ország etnikai térszerkezetét a két világháború között az 1931-es népszámlás alapján tekintjük át, amely kellő időtávolságra van a köztes-európai status quo-t alapjaiban változtató világháborús helyzetektől. Az ezredforduló környéki időpont esetében pedig az adott országok legfrissebb publikált népszámlálási adatait használtuk.

ROMÁNIA esetében az etnikai folyamatok bemutatásához a 18. századig visszanyúlóan számos becslésre, összeírásra, mikrocenzusra támaszkodik az alábbi fejezet, azonban a teljes etnikai térszerkezet vizuális érzékeltetéséhez az 1930-as népszámlálási adatok szolgáltatják az első lehetőséget, amelynek során Romániában először alkalmaztak szabványosított nemzetközi statisztikai mintákat. Jóllehet a nemzetiségi adatfelvétel elfogulatlanságát belső ellentmondásokra és módszertani fogyatékosságokra hivatkozva – főleg magyar részről – széles kritika övezi

(SERES A. 2011), az 1930. évi általános népszámlálás elérhetősége és kiterjedtsége indokolttá teszi az adatok interpretációját, térképes megjelenítését. A tartalmi egyensúlyok és történelmi események figyelembe vételével az 1977-es, 2002-es, valamint 2011-es romániai, illetve az illetékes határon túli statisztikai hivatalok (szovjet, moldovai, ukrán, magyar, szerb, jugoszláv, bolgár) által közreadott népszámlálási adattáblák kerültek továbbá az elemzések fókuszába. A román etnikai területen kívül elhelyezkedő román csoportok területi dinamikájának bemutatását másodlagos források felhasználása tette lehetővé. Az adatok hiánya, vagy standardizálásának nehézségei nem minden esetben tették lehetővé lokális szintű etnikai térképek létrehozását, ugyanakkor a módszertani akadályok minimalizálásának igényével törekedtünk a lehető legalacsonyabb szintet megragadni az etnikai térfolyamatok adekvát érzékeltetéséhez.

3. AZ ETNICITÁS VIZSGÁLATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ NÉZŐPONTJAI

3.1. HATÁRKÉPZŐ IDENTITÁSOK, IDENTITÁSKÉPZŐ HATÁROK A POSZT-SZOVJET KELET-EURÓPÁBAN

Európa keleti fele a 20. század folyamán alapvető politikai földrajzi változásokon ment keresztül, mely változások azóta sem értek véget, sőt újult erővel napjainkban is zajlanak. A tágabb értelemben vett Kelet-Európa – értve ez alatt a klasszikus „Elbától keletre" található Európát – társadalmainak térbeli keretei a második világháború után, a szocializmus évtizedei alatt szilárdnak és állandónak hatottak. Ugyanakkor az autoriter rendszerek összeomlása, a nagyhatalmi, elsősorban orosz befolyás visszaszorulása, s az egyes etnikai és vallási csoportok közötti, mély történelmi gyökerekkel bíró konfliktus – melyeket a szocializmus időszaka évtizedekre konzervált – újjáéledése kimozdította sarkaiból e látszólagos állandóságot. A térség az 1990-es évektől nagyfokú politikai földrajzi fragmentálódás térszíne lett: a rendszerváltás idejének nyolc szocialista berendezkedésű állama területén napjainkra huszonegy szuverén és négy el nem ismert állam (Transznyisztria, Krím, Donyeck, Luhanszk) található, nem is beszélve az egyre növekvő számú vitatott hovatartozású, illetve szeparatista törekvések célkeresztjében álló területekről (Novi Pazar-i Szandzsák, Presevó-völgy, Tetovó térsége, stb.).

Az átalakulás jelentős részben köthető a nemzeti identitások hangsúlyossá válásához, illetve ezek megerősödéséhez, melyek eredményeként újabb népcsoportok lépnek fel az önálló nemzetállam kialakításának igényével, új határokat húzva ezzel az európai integráció előrehaladásával párhuzamosan. E határok azonban valójában szinte sohasem teljesen újak, hanem valamilyen történelmi előzménnyel bírnak, korábban már léteztek valamilyen formában; nemzetállami határként való meghúzásuk tehát egyfajta „újrahasznosítás" az aktuális politikai-hatalmi célok érdekében. Ezzel együtt a múlt szunnyadó határvonalai akár a nem túl távoli jövő új államhatárait is jelenthetik.

Jelen tanulmányunk keretében a poszt-szovjet térségre vonatkozóan kívánjuk bemutatni, milyen jelentőséggel bírhatnak korábbi időszakok állami lehatárolásai a jelen geopolitikai változásaihoz kapcsolódóan. Emellett felvázoljuk egy olyan vizsgálati keret lehetőségét, mely révén tanulmányozható, hogyan képesek e korábbi határok újra előbukkanni abban a poszt-szovjet kelet-európai térségben, mely az elmúlt évtizedek során gyökeres társadalmi átalakuláson ment keresztül. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár koncepcióját is, melyet a közelmúltban dolgoztak ki (v. Hirschhausen, B. et al. 2015), és amely alapvetően átformálhatja a történelmi múlthoz fűződő viszonyulásunkat.

3.1.1. Problémafelvetés, célkitűzés és vizsgált terület

A következőkben a 19. századi és még korábbi időkben létező, ám a 20. században megszűnt államhatárok térségi identitást formáló szerepét kívánjuk bemutatni a poszt-szovjet kelet-európai államok, ezen belül is elsősorban Belarusz, Moldova és Ukrajna vonatkozásában. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár fogalmát és koncepcióját, melyet az elmúlt években dolgoztak ki részletesen, és a témához kötődően számos kutatás jelent meg főként Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Mint azonban látni fogjuk, e kutatások elsősorban az egykori Szovjetuniótól nyugatra fekvő államokat vizsgálják, s alig találni olyan szakirodalmat, ami ebből az aspektusból a poszt-szovjet államokat kutatná. Ugyanakkor az elmúlt évek ukrajnai eseményei éppen ezen országcsoport államainak területi instabilitására világítottak rá. Bár harci cselekmények leginkább Ukrajnában folynak, nincs okunk feltételezni, hogy a másik két államban a következő években nem törnek ki nyílt konfliktusok.

Célunk tehát, hogy feltárjuk a három említett országban húzódó főbb belső térbeli, valamint társadalmi-kulturális törésvonalakat, megismertessük ezek történeti hátterét, és rámutassunk aktuális, társadalmi mögöttes tartalmukra is. E célkitűzés megvalósítása érdekében a következőkben röviden bemutatjuk a kelet-európai térséget jellemző nemzeti és térségi identitások kialakulásának történeti hátterét. Ezután a fantomhatár-koncepciót ismertetjük, s világítunk rá jelentőségére a kelet-európai politikai földrajzi változások megértésében. E koncepció segítségével kívánjuk azután értelmezni a poszt-szovjet kelet-európai államok belső törésvonalait, s a vizsgálati eredményeket igyekszünk a tágabb geopolitikai keretben elhelyezni.

3.1.2. Kelet-Európa politikai földrajzi átalakulása

Európa keleti felének önálló társadalom- és gazdaságfejlődéséről könyvtárnyi, köztük több földrajzos által írt szakirodalom áll rendelkezésre (pl. Bibó I. 1986; Ring É. 1986; Romsics I. 1998; Niederhauser E. 2001; Bottlik Zs. 2012;

Bottlik Zs.–Kőszegi M. 2012; Berki M. 2014, stb.). A keleti és nyugati fejlődési típusok elkülönülését a korábbiakban már részletesen tárgyaltuk (Pete M. 2016), ezért erre jelen írás keretei között nem térünk ki. A sok esetben leegyszerűsítő „felvilágosult Nyugat" és „barbár Kelet" szembeállítás dekonstruálásán túl azonban aligha cáfolható tény, hogy számos, a nyugati kultúrkörhöz – Nyugat-Európához és Észak-Amerikához – köthető eszmerendszer Európa keleti területeit csak megkésve érte el. A modern nemzetfelfogás és a nemzetállami eszme esetében ez a 19., de még inkább a 20. században történt meg, s formálta át a makrotérség társadalmi és gazdasági térszerkezetét. A mai poszt-szovjet kelet-európai térségben – mely jelentős, ám nem teljes mértékben egybeesik a 20. század eleji Orosz Birodalom területi kiterjedésével – leginkább e századfordulós időszak folyamán jelentek meg a nemzeti mozgalmak (Pándi L. 1997).

A nemzeti identitások nem voltak területileg eleve adottak, sokkal inkább az egyes társadalmak termelték ki őket, megfelelő földrajzi körülmények között (Agnew, J. 2009). Ez összhangban áll a konstruktivista nemzetfelfogás képviselőinek (pl. Kedourie, E. 1960; Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E.–Ranger, T. 1983; Smith, A. D. 1991; Anderson, B. 2006) nézetével, akik szerint ugyanis a nemzet nem öröktől fogva létező, hanem a modernizáció (iparosodás, városiasodás, politikai modernizáció, szekularizáció, tömegoktatás) terméke (Romsics I. 1998). Az Agnew által említett földrajzi körülmények pedig térségről térségre, illetve időről időre eltértek egymástól. Alapvető fontosságú a nemzeti identitások számára minden időszakban egy stabil térbeli keret megléte, mely megteremti a „kívül" és a „belül" kettősségét, lehetőséget adva kifelé az elkülönülés, befelé pedig a hasonulás számára. E földrajzi keret sokféle pl. természetföldrajzi elemek által meghatározott is lehet, ám a természeti elemek határként való hasznosítása is társadalmi produktum *„a hegyek akkor váltak határrá, ha az adott kontextusban kommunikált narratíva a hegyek túloldalán élők esetében Másokról, míg a hegyek ezen oldalán élők esetében Rólunk beszélt"* (Eder, K. 2006: 266). Az elmúlt évszázadok azt mutatják, hogy az államterület az, amely leginkább meghatározó a kollektív társadalmi identitások kialakulása számára.

Az *államterület*, mint stabil földrajzi keretrendszer kialakulása és megszilárdulása hosszú időszak folyamata. A modern Nagy-Britannia például a kezdetben csak igen korlátozott regionális bázisra támaszkodó angol uralkodók mintegy 600 éven át tartó harca és dinasztikus öröklődése eredményeként jött létre mai kiterjedésében (Agnew, J. 1994), de hasonló folyamat játszódott le Franciaországban is (lásd Elias, N. 1987), ahol az Île-de-France uralkodói ugyancsak hosszú évszázadok harca eredményeként a 18. század elejére szilárdították meg uralmukat a mai Franciországnak nagyjából megfelelő országterületen.

Az államterület kollektív társadalmi beépülésében nagy szerepe van a társadalmi narratíváknak. A narratívák, közös történetek mesélése az a folyamat ugyanis,

amely maga után von egy bizonyos társadalmi kapcsolatrendszert és egy olyan teret alakít ki, amelyben e történetek keringenek. A közös történetek tehát meghatároznak egy kommunikatív, szimbolikus teret, amelynek lakóit elsősorban a kollektív narratíván alapuló identitás köti össze (EDER, K. 2006). MANN, M. (1984) pedig további négy olyan munkaszervezési technikát emelt ki, amelyek szorosabbra vonják a kötelékeket egy adott államterületen belül, ezzel együtt pedig ki is rekeszthetik a területen kívüli szereplőket. Ezek leginkább: az állami tevékenységek közötti, központilag irányított munkamegosztás, a központilag irányított oktatás, amely révén a rögzített üzenetek (pl. törvények, vagy akár a nemzeti öntudat) az állam egész területén elérik a lakosságot; a pénzkibocsátás, valamint a mértékegységek egységesítése, amelyek révén az állam saját területén megteremti az árucsere alapvető feltételeit; valamint az üzenetek továbbítását, a lakosság közlekedését és az erőforrások elszállítását lehetővé tevő úthálózat, hajózás, távközlés stb. kiépítése. Mann *infrastrukturális hatalom*nak nevezi az e technikák összességén alapuló irányítási lehetőséget, melyek mind az egységes nemzetállam megteremtésének irányába hatottak (MANN, M. 1984).

Az említett nyugat-európai térséghez képest Európa keleti felében a kora újkor jóval kevéssé teremtette meg a *stabil állami keretek* közötti egzisztálás lehetőségét. Az Oszmán Birodalom előretörése a 15–16. században alapjaiban formálta át a nagytérség államszervezeteinek rendszerét. A nagyhatalmi geopolitikai csatározások ütközőzónájába került, a térség korábbi gyenge, kevésbé szilárd belső struktúrákkal rendelkező közép- és kisállamai nem tudták megőrizni függetlenségüket, hanem beolvadtak a nagy birodalmakba, így a Habsburg és Oszmán, majd a később az Orosz és a Német Birodalomba, de legalábbis azok függő területeivé váltak. Az erőviszonyok váltakozása e nagyhatalmak között, főleg ez utóbbi kettő javára, azután a határvonalak folytonos eltolódásához, áthelyeződéséhez vezetett, amely a stabil térbeli keretek kialakulása ellen hatott. Viszonylagosan stabil határok leginkább a 19. század folyamán, a nagyhatalmak közötti egyensúly időszakában voltak megfigyelhetők. Ezeket azután az első világháborút követő békeszerződések alapjaiban rendezték át, mely átrendeződés a négy nagyhatalom közül a Szovjetunó képében újraszerveződő orosz államalakulatot érintette a legkisebb, bár korántsem elhanyagolható mértékben.

Ugyanezen időszak, vagyis a 19. század jelentette a nyugati kultúrkörben a *nemzeti identitások* kialakulásának fő időszakát. Franciaországban, valamint az Egyesült Államokban ekkorra már előrehaladott állapotban volt a meglévő államkeretben élő különböző kulturális háttérrel rendelkező népek koherens politikai közösségé kovácsolása az állam által promotált közös identitásforrásokhoz való kötődés révén. Német és olasz területeken pedig a különböző állami keretek között élő, ám egymáshoz igen hasonló kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok egy-egy erős állam – Poroszország, illetve Piemont – vezetésével, egy nemzeti

projekt keretében néhány évtized leforgása alatt álltak össze egységes nemzetállammá. A francia és észak-amerikai fejlemények az államnemzet – a meglévő államkeret nagyobb, mint amit az államalkotó népcsoport kitölt –, a német és olasz egyesülések pedig a kultúrnemzet – a nemzetet az azonos nyelvet beszélő és kulturális értékeket valló népek alkotják, függetlenül attól, melyik országban élnek – felfogásokat tükrözik. Közös jellemzője volt e két irányzatnak, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Az államnemzet-felfogás ezt az adott országterületen belül élő népesség minél erősebb kohéziójának megteremtése, azaz minél hatékonyabb nyelvi, vallási, kulturális és politikai homogenizációja révén kívánta elérni, a kultúrnemzetek pedig arra törekedtek, hogy a nemzet valamennyi tagját egy államon belül egyesítsék. Ennek megfelelően a két felfogás különböző módon ugyan, de alkalmassá vált arra, hogy meghatározott politikai-hatalmi célok legitimációját szolgálja: az államnemzeti az asszimilációét, a kultúrnemzeti pedig a területi expanzióét, attól függően, hogy az aktuális államterület nagyobb vagy éppen kisebb, mint a domináns népcsoport – nemzet – által benépesített terület.

Kohn, H. (1955; 1967, idézi Smith, A. D. 1991) nyomán az államnemzet és kultúrnemzet koncepcióját területi dimenzióval is felruházták. E felosztás Kántor Z. (2007) szerint *hamis dichotómia* alapjait jelentette, melyben *„[a] „helyes", a „jó" politikai nemzet áll szemben a „helytelen", a „rossz" kulturális nemzettel, illetve nacionalizmussal"* (Kántor Z. 2007: 87.), amit becsatornáztak a felvilágosult Nyugat és a barbár Kelet szembenállásába (vö. Said, E. 1978; Wolff, L. 1994). A valóság azonban ennél jóval összetettebb, mivel e nagyvonalú normatív és földrajzi felosztáson túllépve jól látható, hogy az egyes nemzetfelfogások az etnikai és politikai földrajzi körülményektől függően ugyanazon térségen belül is időben változékonyan jelentek meg. Magyarország szempontjából például egyértelmű vízválasztó az első világháború utáni országterület-változás. Miközben az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában a Magyar Királyság területén egyértelműen az államnemzet-felfogás dominált, magyarnak tekintve – és ennek megfelelően felülről irányított asszimilációs nyomás alá helyezve – a más nemzetiséghez tartozó népcsoportokat, addig a két világháború közötti időszakban a határokon túl rekedt magyarság egyesítése az irredenta törekvések ideológiai alapját jelentette, azaz a nemzetállami koncepció felváltotta az államnemzetit. Ugyanezen időszakok alatt Románia éppen ellenkező utat járt be: az első világháború előtti román egységtörekvéseket a két világháború között felváltotta a megnövekedett államterület belső homogenizálásának igénye. De ugyancsak párhuzamosan jelent meg a határokon túl rekedt nemzettársak védelmének jelszava az első világháború utáni Németországban, majd a kilencvenes, kétezres évek Szerbiájában és Oroszországában, és a meglévő határok között élő nép egységes nemzetté kovácsolásának szándéka a két világháború közötti Csehszlovákiában

és Lengyelországban, majd az elmúlt évtizedekben Horvátországban, vagy épp a balti államokban és Ukrajnában is. S hogy mennyire nem keleti sajátosság az etnikai érvek felsorakoztatása egy vitatott hovatartozású térség feletti hatalom megszerzése érdekében, arra jó példa Elzász, Ulster, Schleswig, vagy akár Dél-Tirol – az európai kontinens nyugati feléből.

A két hatás, vagyis az adott nyelvi-kulturális közösséghez tartozás, valamint az adott állami kerethez tartozás együttesen formálja az egyes társadalmak identitását; a két hatás metszetében pedig sajátos térségi identitások alakultak ki, melyek napjainkban is kiválóan megfigyelhetők. Jelen tanulmányunkban ugyanakkor ezt az identitás-képződést nem elsősorban a nemzeti, hanem a regionális identitásokon keresztül kívánjuk vizsgálni. S bár a regionális identitások szerepe jóval kisebb a nemzeti identitásokhoz képest, mégis alkalmasak arra, hogy közvetlen vagy akár csak látens módon is formálják a földrajzi teret, kirajzolva a társadalom kollektív emlékezetének és értékrendjének sajátos vonásait, illetve annak különbségeit, akár országokon belül is. A továbbiakban azokat a térbeli törésvonalakat, ún. *fantomhatárokat* igyekszünk vizsgálni Kelet-Európa országaiban, melyek nem elsősorban etnikai különbségekhez igazodnak, hanem korábbi, azóta már megszűnt állami kereteket rajzolnak ki bizonyos kollektív társadalmi értékválasztások (politikai hovatartozás, vallás, bizonyos esetekben nyelvhasználat) térbeli különbségein keresztül. Vizsgálatunkat elsősorban a poszt-szovjet kelet-európai térségre irányozzuk, ahol e látens választóvonalak nagyon is valóságos formát öltöttek az elmúlt időszak folyamán.

3.1.3. A fantomhatár, mint koncepció

Az egyszervolt államhatárok mértékadó szerepe a későbbi idők társadalmi különbségei számára igen régóta megfigyelhető. Már az első világháborút követő határváltozások nyomán láthatóvá vált, hogy az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás, stb.) a frissen egységesült nemzetek új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a mindaddig eltérő állami keretek között élő társadalmak között. Ennek értelmében például a szlovének, a horvátok és a prečanikok (a Száva-Duna vonaltól északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a felvidéki szlovákok, vagy az erdélyi románok ugyanúgy tekinthettek ellenszenvvel a belgrádi, prágai, bukaresti politikai vezetés egyes lépéseire, mint a háttérbe szorított nemzeti kisebbségek (Egry, G. 2015; Illés T. 2016). Az új, sok esetben mind a földrajzi, mind a kognitív térben távoli központ beavatkozásainak kollektív elutasítása pedig újraértelmezte a korábbi államhatárokat.

A posztszocialista időszakban számos olyan új határvonal bukkant fel Kelet-Európában, melyek korábbi történelmi időszakok politikai földrajzi felosztásait, így az egykori Habsburg, porosz, oszmán, stb. birodalmak területi kereteit elevenítik

fel; e régmúlt államalakulatok tehát a mai napig formáló erővel bírnak a régió társadalmaira. Tipikus példát jelentenek erre Lengyelország, vagy éppen Románia választási térképei, melyeken az egyes politikai oldalak elnökjelöltjei által megnyert választókörzetek meglehetősen jól kirajzolják az egykor különböző államalakulatokhoz tartozó országrészek – Lengyelország esetében a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom, Románia esetében pedig a Román Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia – egykori határait.

Ezen újra felbukkanó határok, a *fantomhatárok* jelensége már régebb óta ismert, ugyanakkor a fogalom konceptualizálására csak a közelmúltban került sor, mely rövid idő alatt igen sok kutatót mozgatott meg. E tudományos mozgalom alapját a 2011-ben indult, a német Szövetségi Oktatásügyi és Kutatási Minisztérium (BMBF) által támogatott *Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa* (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) projekt jelentette (http://phantomgrenzen.eu). A projekt és rendezvényei nagyszabású közös platformot jelentettek a témával foglalkozó, elsősorban a német tudományos élethez kötődő, ugyanakkor Európa számos országából érkező társadalomtudósok, főként történészek és – kisebb részben – geográfusok számára. E tekintetben a kutatás mindenképpen egyedülálló, hiszen a látens módon meglévő országon belüli földrajzi határok meglétét még sohasem próbálták meg ennyire összehangolt módon feltárni. A kibővült európai integráció, valamint a szomszédos kelet-európai térség belső politikai földrajzi inhomogenitása azonban, mely a 2004 utáni Ukrajnában immár az államkeret stabilitását is veszélyezteti, kétségtelen aktualitást kölcsönzött a témának.

A projekt eddigi eredményeinek legrészletesebb összefoglalását adja v. Hirschhausen, B. et al. 2015, melynek legfontosabb erénye, hogy a kötet öt szerzője a közösen írt bevezető fejezetben mindenekelőtt konceptualizálja a fantomhatár definícióját, s ezzel megteremti a további vizsgálódások alapját. E definíció szerint a fantomhatárok *„olyan korábbi, nagyrészt politikai határok, illetve területi lehatárolások, amelyek, miután intézményesültségük megszűnt, továbbra is formálják a (földrajzi) teret”* (v. Hirschhausen, B. et al. 2015: 18.). Az alkotók úgy vélik, hogy a fantomhatárokat nem megváltoztathatatlan struktúrákként és nem is tisztán diszkurzív konstrukciókként célszerű értelmezi, hanem három egymásba fonódó szint kölcsönhatásaként: a fantomhatárok egyszerre képződnek a mentális térképeken és a diskurzusokban, az egyes szereplők megélik és észlelik őket; a mindennapi gyakorlatok azok, amik ezeket megformálják és folyamatosan aktualizálják; végül pedig a tervszerű politikai és adminisztratív beavatkozások megvalósítják őket.

A kötet keretében az öt szerző öt különböző empirikus esettanulmányon keresztül szemlélteti az egykori határok továbbélő jelentőségét. A leggyakoribb esettanulmányt Románia jelenti: az egyik fejezet a két világháború közötti Romániát mutatja be, ahol az újonnan egyesült országrészek különböző jogi kultúrái tulajdonképpen újratermelték a történelmi régiók lakói közötti határokat. Egy másik

tanulmányban a megfigyelés alapját Románia vidéki térségei jelentik, ahol a helyiek régiónként eltérő beruházásokat részesítenek előnyben saját háztartásukban; ennek eredményeként az ezredforduló környékén megvalósuló csatornázás ütemének eltérése néhány év alatt többé-kevésbé éles határt húzott az egykori Osztrák–Magyar Monarchia és Román Királyság határa mentén a csatornázottsági mutató tekintetében. Megjelenik empirikus példaként a mai Csehország is: itt az egykor a porosz, illetve Habsburg államokhoz tartozó, német ajkúak által lakott területek (pl. Szilézia, Szudéta-vidék) jelentik a megfigyelési egységeket, amelyek még jóval a németek kitelepítése után is őrzik e történelmi-kulturális karakterüket, például az egyes népcsoportok közötti emléktranszferek vagy az egyes helyekhez kötődő emlékek révén. A Balkán-félsziget sem marad ki: itt a Horvátország függetlenné válásának folyamata során az az egykori ún. Határőrvidék, a Krajinai Szerb Köztársaság leszakadási kísérlete, valamint a görög-albán határon fekvő, a határ által kettévágott történelmi Epirusz/Çamëria régiónak a kilencvenes évek elején meginduló, az államhatáron átnyúló újraformálódása jelentenek esettanulmányokat. A példákból is érzékelhető, hogy a fantomhatárok koncepciója mentén a valódi határ által kettévágott (fantom)régiók körvonalazódnak. A záró fejezetben pedig egy Kelet-Európára irányított posztkolonialista perspektíván keresztül vizsgálják a régió térbeli és időbeli helyzetét, mely vizsgálatban az egykori birodalmak elnyomott peremterületeit jelentő közép- és kelet-európai térségek jelentik a kolonizáltakat.

A kérdéskör részletes vizsgálata tehát várhatóan még hosszú évekre foglalkoztatja majd a tudományos diskurzust. A kutatások alapján elmondható, hogy a jelenség hátterében áthagyományozott struktúrák állnak, illetve a fantomhatárokat politikai, tudományos és társadalmi diskurzusok termelik ki, illetve újra (Müller, M. G.– Struve, K. 2016; Esch, M. G. 2016; Aldenhoff-Hübinger, R.– Gousseff, C.– Serrier, T. 2016; Tomić, Đ. 2016).

A fent említett tanulmánykötet mellett ugyancsak a projekt egyes eredményeit mutatja be az *Erdkunde* folyóirat 2015/2. tematikus száma. Itt Löwis, S. von (2015a) általános bevezető tanulmányán kívül hét szerző hat esettanulmányán keresztül nyerhetünk képet az egykori Vasfüggönytől keletre eső Európát máig formáló elválasztó vonalakról. E kötetben Lengyelország jelenti az iskolapéldát: Zarycki, T. (2015) és Jańczak, J. (2015) tanulmányai is Lengyelország választási földrajzán keresztül vizsgálják a felosztott ország 19. századi hovatartozásának örökségét, a fantomhatárok meglétét. Románia belső megosztottsága is előkerül Rammelt, H. (2015) és Zamfira, A. (2015) írásaiban, utóbbinál Bulgária és Szlovákiával összevetve. Nem marad ki a két világháború közötti Szudéta-vidék mai területének vizsgálata sem (Šimon, M. 2015), Baars, R. és Schlottmann, A. (2015) pedig a Közép-Németországi Nagyvárosi Régió (Metropolregion Mitteldeutschland) példáján keresztül mutatnak be különböző térfelfogásokat.

Látható tehát, hogy a kötetben, illetve a folyóiratban hozott példák elsősorban a közép-európai birodalmak, különösképpen az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen felül pedig a Balkán néhány egykori határvonalát vizsgálják közelebbről, s csak kevés szó esik keletebbi területekről, így az egykori Orosz Birodalom által hátrahagyott határokról; ez leginkább csak Lengyelország vonatkozásában kap hangsúlyt, a jelen posztszovjet államainak területei szinte egyáltalán nem kerülnek elő. A következőkben tehát először választ kell találnunk arra, léteznek-e egyáltalán ilyen belső törésvonalak az egykori Szovjetunió tagállamain belül, és ha igen, hogyan maradhattak fent ezek mintegy hét évtizednyi szocialista időszak után.

3.1.4. Fantomhatárok a poszt-szovjet térségben

A poszt-szovjet térségnek a fentiekben bemutatott alulreprezentáltsága a fantomhatárokra irányuló kutatásokban – nézetünk szerint – több okra vezethető vissza. Egyfelől a tudományos diskurzusban résztvevők nemzeti hovatartozása, másfelől kutatási területük a legkevésbé Oroszországhoz, illetve a volt szovjet tagállamokhoz kötődik, bár ennek némileg ellentmond, hogy például a fantomhatár-kötetben kizárólag német szerzők írnak alapvetően Németországon kívüli esettanulmányokról. Egy másik, sokkal prózaibb lehetséges magyarázat, hogy a projekt címe (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) egy a tudományos és köznapi diskurzusban viszonylag jól meghatározott földrajzi kritériumot vezet be, amely – felfogástól függően – kiszorítja a kutatás térségeiből az egykori Szovjetunió területének túlnyomó részét, vagy akár egészét.

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az egykori szovjet tagköztársaságok – a sok közös vonás mellett – számos eltérést mutattak a többi egykori szocialista kelet-európai országhoz képest, amely hatással lehetett a belső törésvonalak továbbélésére. Kiemelésre érdemes például az a sajátos helyzet, hogy a Szovjetunióban a *„kommunista uralom alatt töltött időszak mintegy három generáción át tartott, mely a leghosszabb a világon, így a kommunizmus előtti időszak viszonyainak felidézése, mint „élő emlékezet”, nagyjából lehetetlen”* (Herrschel, T. 2007:105.). Márpedig az emlékezet, illetve a kollektív emlékezet- és tudáskészlet meghatározó jelentőséggel bír a fantomhatárok számára. E szempontot figyelembe véve tehát logikus lenne a következtetés, hogy a fantomhatár-kutatások számára lényegesen kevesebb potenciálisan fellelhető határvonal rejtőzik a Szovjetunió területén, mint Kelet-Európa más térségeiben. Ugyanakkor éppen ezért kiemelkedő figyelmet érdemlő eredmény, ha van korábbi korok térstruktúráiból maradvány.

Hogy ez mégsem így van, annak van egy nagyon is gyakorlati oka, nevezetesen, hogy a szovjet állam fennállása alatt nem alkotott változatlan területi keretet teljes fennállása során. Különösen igaz ez Kelet-Európa vonatkozásában, ahol a Szovjetunió határai egészen máshol húzódtak a 19. század folyamán, a

két világháború közötti időszakban, illetve a második világháború után. A cári Birodalom a 19. században jelentős lengyel területeket is magába foglalt, míg az 1920–1939 közötti orosz törzsterületen kívül mindössze a mai Ukrajna és Belarusz keleti fele tartozott a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez, miközben a három balti állam, Moldova, valamint Nyugat-Belarusz és Nyugat-Ukrajna csak a második világháború során, illetve azt követően vált az államszövetség részévé, annak stratégiai nyugat felé történő geopolitikai orientálódásának jegyében. E folyamat jelentős határváltozásokkal járt együtt, főként ukrán és belarusz vonatkozásban, így elsősorban e mai államok területén feltételezhető fantomhatárok felbukkanása. (A balti államokat európai uniós integrációjuk óta nem szokás a klasszikus posztszovjet államok közé sorolni, ezért a szintén jelentős határváltozásokban érintett Litvániát itt most nem vizsgáljuk.)

A Szovjetunió határainak elmozdulása révén megszűnt határok újraéledésére mutat be egy igen szemléletes esettanulmányt Löwis, S. von (2015b) a mai Ukrajna területéről. A szerző két szomszédos falu, a két Szokirinci (Сокиринці) vonatkozásában végez részletes elemzést, melyben a két település eltérő múltjából kiindulva hasonlítja össze e falvak egymástól meglehetősen különböző közösségi tereit és objektumait (temető, emlékművek, stb.), és e bemutatást a falusiak visszaemlékezéseiből gyűjtött információkkal kiegészítve arra használja fel, hogy rámutasson a fantomhatár létrejötte mögött álló látens mentális térbeli törésvonal feltételezhető eredőire.

Az egymás közvetlen közelében, a Zbrucs (Збруч) folyó két partján fekvő falvak évszázadokig külön állam részét képezték. A nyugati falu Lengyelország első felosztásától (1772) kezdődően a Habsburg Birodalom részét képezte, egészen az első világháború végéig, majd 1920 és 1939 a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott. Eközben a keleti falu 1772–1793 között a maradék Lengyel-Litván állam, ezt követően az első világháború végéig az Orosz Birodalom, 1920-tól pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része volt. A két falu lényegében csak 1945 óta található egyazon ország (az Ukrán SzSzK, majd 1991-től Ukrajna) keretein belül, s ez, amint a tanulmány is rámutat, máig ható következményekkel járt a településkép szempontjából. (Adminisztratív szempontból továbbra is található határ a két település között: a nyugati falu a Ternopili Területhez, a kelet falu pedig a Hmelnickiji Területhez tartozik.)

Kutatása során a szerző e mikroszintű esettanulmányon keresztül vizsgálta a mai Ukrajna megosztottságát, melyben jelentős szerepet tulajdonít az eltérő történelmi múltból és kollektív emlékekből táplálkozó látens kulturális különbségeknek. Jól mutatja ezt a településeken végzett empirikus kutatómunka két fő vizsgálati iránya, a településkép szimbolikus elemeinek összehasonlítása, valamint a falusiak történelmi emlékeinek interjúk útján történő feltárása révén kapott eredmények. A településkép meghatározó elemei ugyanis jól mutatják a történelmi múlt

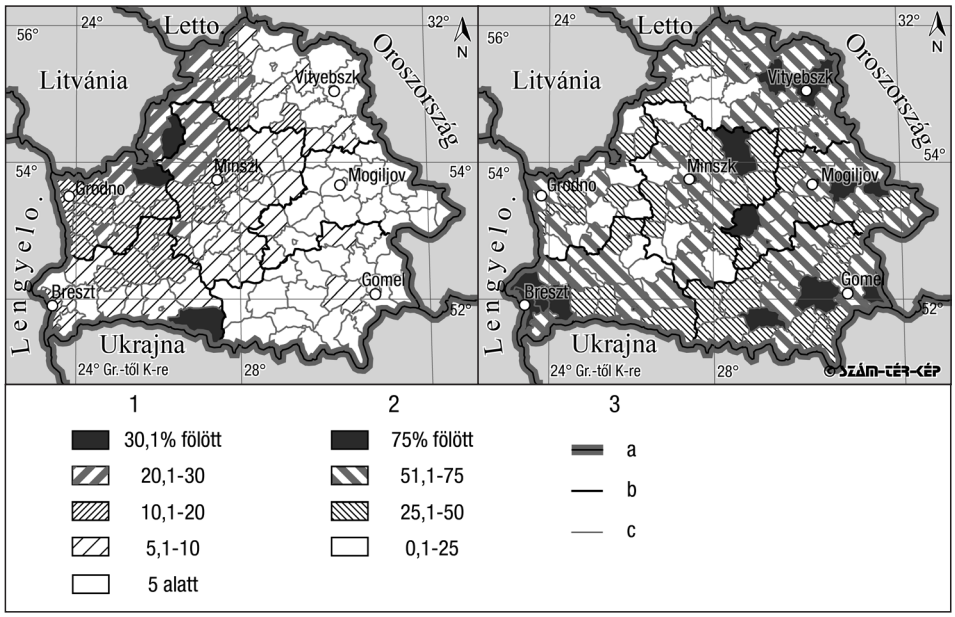

1. ábra Źianon Pazniak (BNF) támogatottsága az 1994-es belarusz elnökválasztáson (bal); az orosz nyelvet használók aránya (jobb)
1 – Źianon Pazniak (BNF) támogatottsága (%) rajonok szerint; 2 – Az orosz nyelvet használók (%); 3 – Határok, a – országhatár, b – oblasthatár, c – rajonhatár (Forrás: népszámlálás; www.eletoralgeography.com)

lenyomatait, valamint a különböző emlékezetpolitikákat: amíg a nyugati faluban inkább a (római és görög) katolikus egyházi emlékek, a nemzeti érzelmű emlékművek (az Ukrán Felkelő Hadsereg emlékműve) dominálják a településképet, addig a keleti faluban az ortodox egyházi épületek és temető, a Holodomor-emlékmű, a szovjet időket idéző érdemtábla, valamint a legutóbbi időkig a Lenin-szobor a hangsúlyos elemek. Erre rímel a két falu lakói körében gyűjtött visszaemlékezések különbözősége, amely más emlékeket őrzött meg, s így a mindenkori állami emlékezetpolitika is eltérően csapódik le a helyiek felfogásában. Külön érdekesség, s a fenti Herrschel-idézet sajátos cáfolata, hogy 2007-ben, az interjúzások során még sikerült megszólaltatni a keleti faluban 1912-es és 1917-es születésű lakosokat; ha csekély mértékben is, de ők szolgálhattak közvetlen emlékekkel a preszovjet időszakból.

3.1.5. Belarusz, Moldova és Ukrajna belső megosztottsága

Jelen ismereteink szerint a fenti tanulmány az eddigi légrészletesebb feltáró vizsgálat az egykori Szovjetunión belül húzódott fantomhatárok témakörében.

A Zbrucs folyó mentén húzódó látens határok azonban a poszt-szovjet Kelet-Európa más részein is felbukkannak. Érdemes tehát e szempontból egy kitekintést tenni a három országra.

Belarusz esetében a leginkább meghatározónak a két világháború közötti Második Lengyel Köztársaság egykori határvonala tekinthető. Bár az ország esetében a választási adatok kiértékelése az elemzők többsége által nyugati mércével mérve „nem tiszta" választások miatt nem sok jelentőséggel bír, az első – és egyetlen elfogadottan korrekt módon lebonyolított – választás (1994) ad némi támpontot. E választások során ugyanis az erőteljesen nemzeti érzelmű BNF (Belarusz Nemzeti Front) jelöltje, Źianon Pazniak éppen azokban a nyugat-belaruszi térségekben érte el a legnagyobb támogatást, amely a két világháború közötti időszakban Lengyelországhoz tartozott, és ahol a mai napig a legalacsonyabb az országban egyébként kvázi-hivatalos orosz nyelvet használók aránya (*1 ábra*).

Az orosz nyelvhasználat alacsony arányát részben indokolja lengyel és litván határ menti sávban koncentrálódó, mintegy 300 ezer főt számláló lengyel kisebbség, bár ők nyelvileg immár jelentős részben asszimilálódtak, elsősorban a belarusz nyelvet beszélő környezetükhöz (Bottlik Zs. 2016). A nyugati országrész belarusz jellege azonban éppen a lengyel múlt öröksége: a 19–20. század fordulóján, az Orosz Birodalom keretében meginduló belarusz nemzeti mozgalom ugyanis elsősorban a lengyelekkel szemben igyekezett megfogalmazni saját identitását, amely természetszerűleg a lengyelek által is lakott térségekben volt erősebb. Ehhez képest keletebbre az orosz környezet kevésbé kényszerítette ki az önálló identitás megfogalmazását, s az első világháború után a szovjet állam sem kényszerítette olyan, a ragaszkodást erősítő defenzívába a nemzeti érzelműeket, mint a szomszédos lengyel állam (Bottlik Zs. 2016).

Moldova esetében az esély a belső törésvonalak felfedezésére igen csekély, mivel a történelmi Besszarábia az elmúlt évszázadok során egyben cserélt gazdát; ez az egység azután a Budzsák (1940), illetve Transznyisztria (1990) leválásával szakadt meg. A kis ország sokkal inkább hasonlatos azokhoz a régiókhoz, amelyek az elmúlt száz évben több állami kerethez is tartoztak, s ezért egyfajta kulturális hibriditás jellemzi őket, elkülönülést jelentve a szomszédos térségektől (*2. ábra*). Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a moldovai társadalom továbbra is őrizni próbálja etnikai „függetlenségét" (különbözőségét a romániai

2. ábra A Moldovai Köztársaság területének alakulása a 14. századtól napjainkig
1 – Moldova területe 1389–1432 között; 2 – Moldova területi veszteségei 1484–1812 között; 3 – A Bukaresti Békében (1812) az Oszmán Birodalomtól Oroszországhoz került terület; 4 – 1918-ban Nagy-Romániához került terület; 5 – 1940–1941 között a Szovjetunió által elfoglalt, 1944-től annektált terület; 6 – A Moldáv Autonóm Szövetségi Szovjet Köztársaság; 7 – A Dnyesztermenti Köztársaság területe; 8 – A Gagauz Autonóm Terület; 9 – Habsburg Birodalom; 10 – Határok, a – országhatár, b – szövetségi határ, c – autonóm terület határa (Forrás: Sellier, J. *et al, 1991; www.historymaps.ro)*

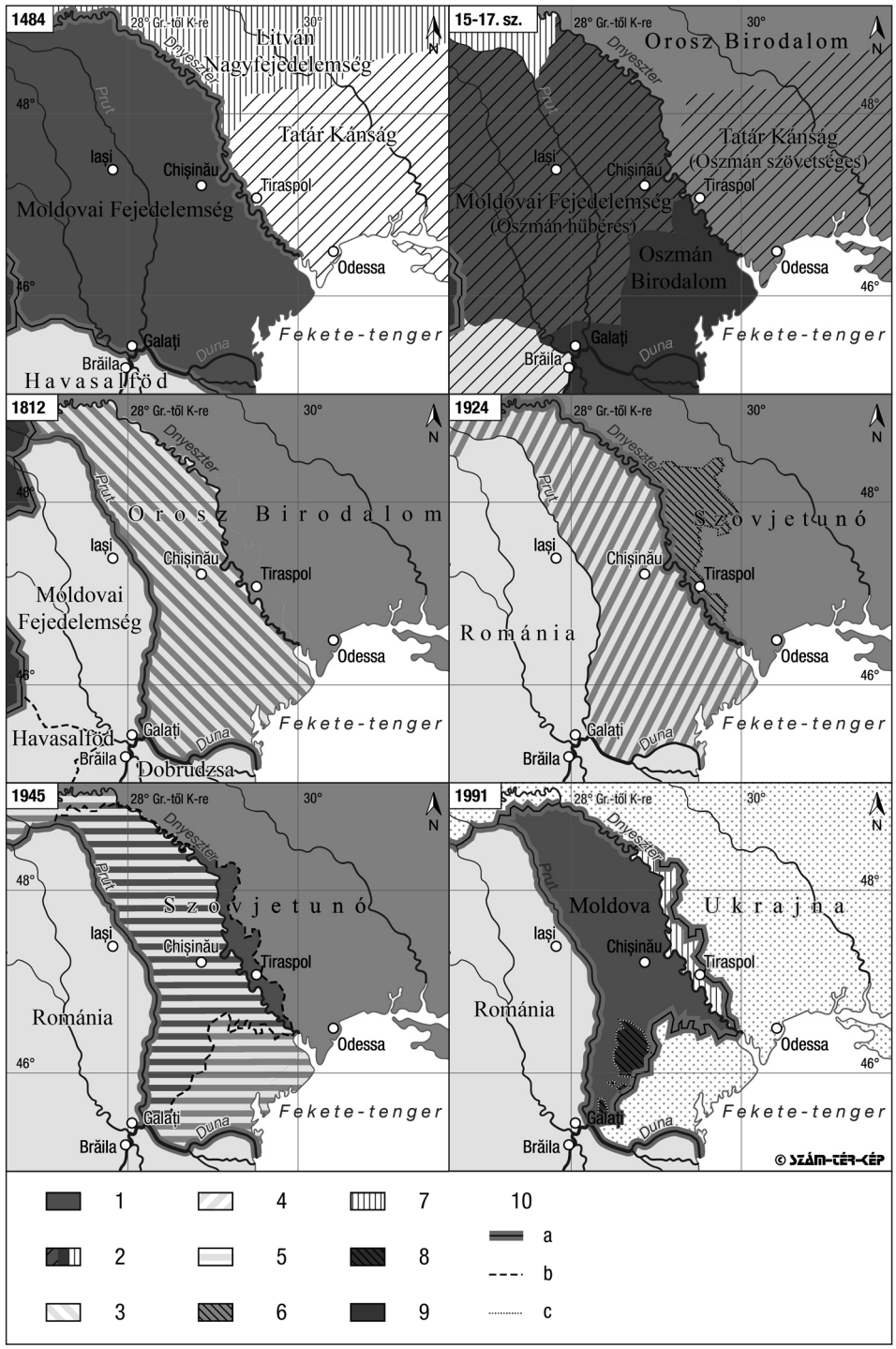
1484
28° Gr.-től K-re
30°
N
Litván
Nagyfejedelemség
Dnyeszter
Prut
48°
Tatár Kánság
Iaşi
Chişinău
Tiraspol
Moldovai Fejedelemség
Odessa
46°
Fekete-tenger
Galaţi
Duna
Brăila
Havasalföld
15-17. sz.
Orosz Birodalom
Tatár Kánság
(Oszmán szövetséges)
Moldovai Fejedelemség
(Oszmán hűbéres)
Oszmán
Birodalom
1812
Orosz Birodalom
Moldovai
Fejedelemség
Havasalföld
Dobrudzsa
1924
Szovjetunió
Románia
1945
Szovjetunió
Románia
1991
Moldova
Ukrajna
Románia
© SZÁM-TÉR-KÉP
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
a
b
c

románoktól), noha az ország – legalábbis nyelvi, etnikai – integrálása, illetve egyediségének hangsúlyozása valamennyi egykori „anyaország" geopolitikai horizontján szerepel.

A három ország közül azonban a mai *Ukrajna* területe az, amely belső határokkal a legerőteljesebben felszabdalt, s ez jelentős potenciált hordoz magában a kutatók számára a külső fizika határoknak a belső, mentális térben való átöröklődése terén (Karácsonyi D. 2006; 2008)

Az ország erőteljes belső tagoltságát a 2010-es ukrajnai elnökválasztás eredményeinek térképezése mutatja be a legszemléletesebben (*3. ábra*). A hagyományosan és oly gyakran emlegetett, ugyanakkor meglehetősen leegyszerűsítő nyugat-keleti ukrán-orosz ellentét – mely sokkal kevésbé az orosz többségű térségeket, mint inkább a történelmi „Novorosszija" (Új-Oroszország) kiterjedési területét mutatja – mellett a térkép más jól kitapintható törésvonalakat is rejt magában.

A gyakran hangoztatott kettős helyett valójában hármas politikai felosztást mutató térkép üde színfoltja a nemzeti színekben és szlogenekkel leginkább kampányoló Viktor Juscsenkó korábbi elnök által megnyert nyugat-ukrajnai, főként Lviv környéki választókörzetek. E területek jelentik az 1772-ben Lengyelországtól megszerzett, egykor Galícia és Lodoméria néven 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz, majd a két világháború között a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott területeket, ahol az ukrán nemzeti öntudat kialakulása a 19–20. század fordulóján megkezdődött (Karácsonyi D. 2006); e vonás sok tekintetben a belaruszi helyzethez hasonlatos.

Magyar szempontból nézve a legnagyobb relevanciával kétségkívül a Magyarországhoz legközelebb fekvő ukrán régió, *Kárpátalja* bír. Évszázadokon át a történelmi magyar államalakulathoz tartozó, ráadásul természet-földrajzilag is nyugat felé nyitott, kelet felé hegységperemmel zárt régió alig hét évtizede tartozik az ukrán államhoz (Ukrán SzSzK, majd független Ukrajna), s ukrán megnevezése – Zakarpattia, „Kárpátokon túli terület" – is az állami magterület felől tekintett periférikus helyzetét, a kijevi központtól mért jelentős fizikai és mentális távolságát jelzi.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy már e hét évtizedes időszak is jelentősen átformálta Kárpátalja társadalmi és gazdasági életét. A világháború alatti és azt követő tömeges népességmozgások, majd a nyelvi-etnikai asszimiláció eredményeként alapvetően átalakult a térség társadalmi összetétele; a szovjet, majd ukrán gazdasági infrastruktúra kiépülése és a Kijevből szerveződő gazdaságirányítás meghatározóvá válása pedig a gazdaság szempontjából kötötte be egyoldalúan a térséget

3. ábra A 2010-es ukrajnai elnökválasztás első fordulójának eredményei
1 – Az adott körzetben többséget szerzett jelölt, a – Janukovics, b – Timosenko, c – Juscsenko, 2 – Határok, a – országhatár, b – oblasthatár, c – rajonhatár (Forrás: www.eletoralgeography.com)

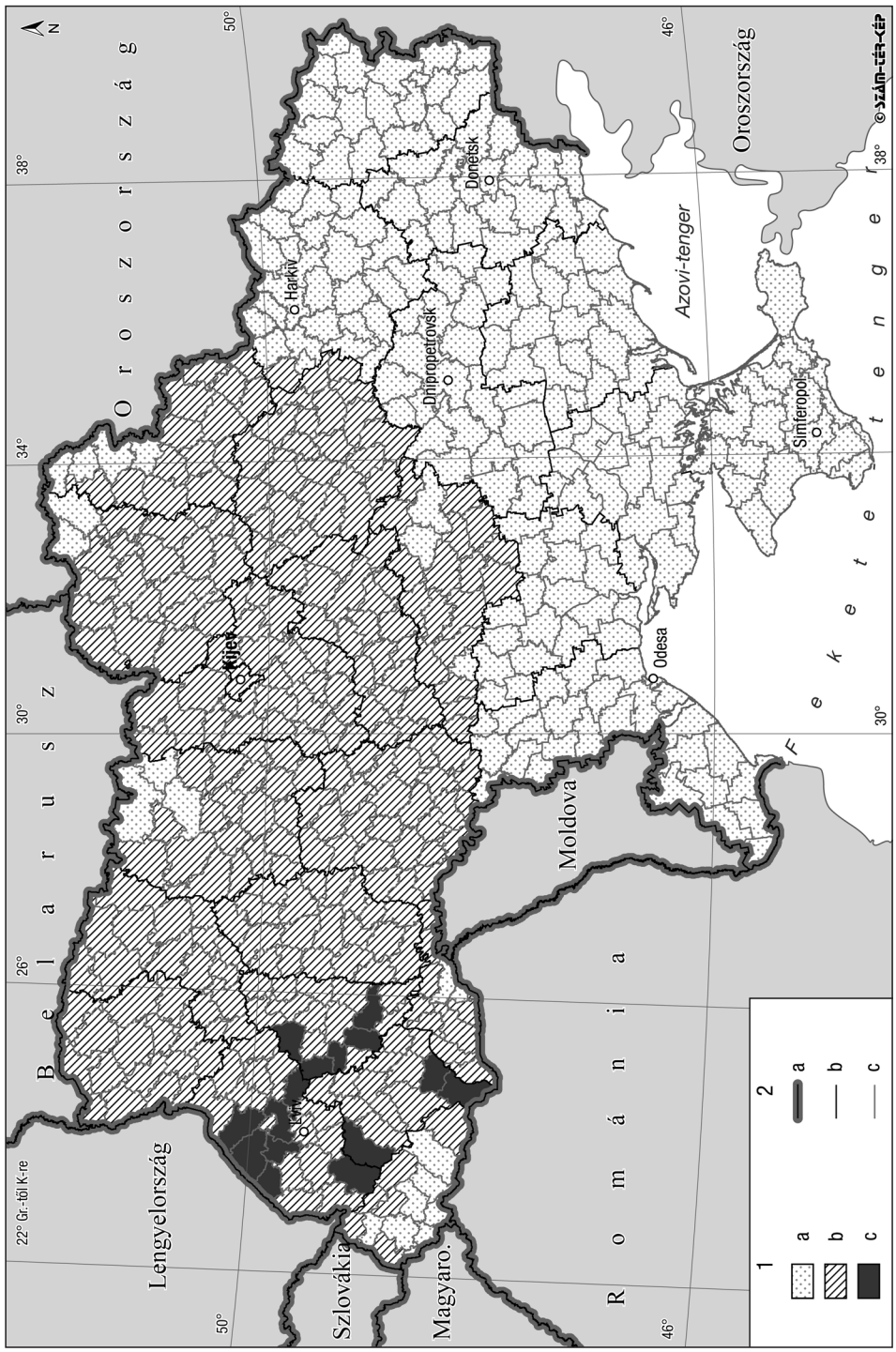
N
Oroszország
Belarusz
Lengyelország
Szlovákia
Magyaro.
Románia
Moldova
Oroszország
Azovi-tenger
Fekete-tenger
Kijev
Harkiv
Dnipropetrovsk
Donetsk
Simferopol
Odesa
Lviv
22° Gr.-től K-re
26°
30°
34°
38°
46°
50°
1
a
b
c
2
a
b
c
©SZÁM-TÉR-KÉP

az ukrán államba. Összességében tehát aki ma Magyarországról lép Kárpátalja területére az egyértelműen érzékeli, hogy Ukrajnában jár: a lakosság 80%-a ukrán etnikumú, a gazdasági viszonyok pedig – beleértve a válságtüneteket is – az ország többi részén tapasztalhatókhoz hasonlatosak.

A nemcsak magyar nyelvű helyiekkel folytatott, természetesen nem reprezentatív társalgások során – ugyanakkor érdekes információk birtokába juthat a helyszínen járó kutató. A helyiek jó része – beleértve a társadalmi, gazdasági, politikai szereplőket, de az utca emberét is egyaránt –, határozottan állítja, hogy „Kárpátalja más". Egyöntetűen úgy értékelik szűkebb pátriájukat, mint amely egy sajátos, különálló, egzotikus részét képezi Ukrajnának. Kapu a „Nyugat" felé, a hely, ahol a nemzetiségi sokszínűség és a nyelvtudás – anyagiakban is mérhető – érték és ahol a Nyugathoz, Európához való tartozás nemcsak szimbolikus, hanem hétköznapi dolgokban (pl. a helyiek órái jelentős részben a középeurópai időt mutatják) is kifejeződik.

A másság, a nyugatiság, az európaiság értékei különösen az elmúlt évek zavaros időszakaiban értékelődtek fel. Az önállóság első évtizedében, a Szovjetunióból 1991-ben történt kiválást követően az ukrán nemzet és nemzeti identitás megteremtése a 2004-es „narancsos forradalom" eseményeivel érte el csúcspontját, amikor is a szovjet múlt és a rendszerváltozás zavaros időszakának örökségével való egyszer és mindenkorra történő leszámolás igézetében úgy tűnt, megteremthető a modern és egységes ukrán nemzeti tudat. Ennek természetes részeként a közakarat látványosan hitet tett bizonyos „nyugati" értékek mellett, s ezzel az etnolingvisztikai sajátosságokon túlmenően így már politikailag és kulturálisan is meghatározta önmagát, jelentős részben Oroszországhoz képest.

A forradalom eredményei végül nem bizonyultak tartósnak, s ez igen jól meglátszódott az ország politikai földrajzi térképén is. A 2010-es választások fentiekben már bemutatott területi képe jól mutatja azokat a belső törésvonalakat, amelyek az országot végső soron szabdalják. Jelen vizsgálatunkat most csak Kárpátaljára korlátozva jól láthatjuk azt a paradoxnak tűnő helyzetet, ahogy Ukrajna legnyugatibb és legnyugatosabb, bár ukrán többségű részén a választói többség a legkevésbé nyugatinak, ellenben explicit módon oroszbarátnak pozícionált jelölt, Viktor Janukovics mellé állt. A régió választói ezzel igen sarkos ítéletet mondtak a megelőző évek politikai vezetése (Viktor Juscsenko elnöksége) alatt felülről erőltetett, sok elemében retrográd, bezárkózó és nacionalista új ukrán identitásról, s inkább a nyelvi-etnikai sokszínűséget jobban figyelembe vevő, bár más részről jóval kevésbé progresszív jelöltre és programra voksoltak.

Az új ukrán identitással szembeni ellenállás egyik természetes formájaként fogható fel a régi identitások felé fordulás, illetve azok „újrafeltalálása" a történelem olyan korábbi időszakaikból, melyeket a történelmi emlékezet immár békés, prosperáló korszakokként őriz. Kárpátalja esetében ilyennek számít minden, ami

a második világháború előtt történt, azaz a két világháború közötti csehszlovák korszak, de még inkább az Osztrák-Magyar Monarchia időszaka. A megszépülő történelmi emlékek egybevágnak a napjainkban igen jelentős, sokezres számban Magyarországon és Csehországban dolgozó kárpátaljai vendégmunkások kedvező tapasztalataival és az ezekből az országokból érkező befektetések és támogatások jelentőségével a gazdasági nehézségekkel küzdő régióban; e fenti folyamatok hatása pedig nemzetiségi hovatartozástól függetlenül széles körben érinti a térség lakóit, akik egymás közötti kapcsolatait és politikai választásait sokkal inkább alakítják pragmatikus szempontok, mint az ország más részein formált identitáspolitika. Mindez pedig a fentiekben látott módon határt von a régió és ország többi része közé. A pontos mechanizmusok megismerése azonban még várat magára.

3.2. NACIONALIZMUSOK EURÓPA KELETI FELÉBEN

Az Ukrajnában zajló polgárháború, valamint a Krím-félsziget orosz katonai annexiója a közvélemény és a nemzetközi politika figyelmét ismét Európa keleti része felé fordította, ahol a rendszerváltást követően olyan társadalmi folyamatok éleződésének lehettünk és lehetünk tanúi, amelyek etnikai jellege és a köztes-európai régióhoz köthető sajátosságai vitathatatlanok. A hevesen fellángoló nacionalista törekvések fegyveres összecsapásokhoz, polgárháborús helyzetekhez vezettek a térségben: az 1990-es években a Balkán-félszigeten és a Kaukázus területén, a 21. század kezdetén az egykori Szovjetunió európai perifériáján.

Az ukrán-orosz ellentét kirívó példája annak, ahogyan az eltérő nemzeti, hatalmi és gazdasági érdekek ütközése felgerjesztheti a nemzeti politikákat Európa keleti felében. A katonai konfliktusok ellehetetlenítik a lakosság mindennapjait, a gazdaság, és általában a társadalom rendezett működését. A nacionalizmus eme árnyoldalai az elmúlt évtizedekben elkerülték az Európai Unió országait, ami változást eredményezett a jelenséggel foglalkozó tudományos diskurzusokban: az európai szakértők hajlamosak voltak külső problémaként kezelni, és kifejezetten a kulturális különbségekből, eltérő államberendezkedésből, sajátos politikai viselkedésmintákból eredeztetni a heves nacionalista megnyilvánulások létét. A hatalmas méretű migrációs hullám révén bekövetkező változások nyomán azonban a nacionalizmus már kapun belül éledezik, és eltérő területi mintázatokkal ugyan, de mindenütt jelen van a kontinensen.

Jelen írás a kötet témájának elméleti bevezetéseként foglalja össze a nacionalizmus-elméletek sajátosságait, térben és időben változó diskurzusait. A hazai és a nemzetközi tudományos nézőpontok feltárása érdekében részletesebben kitérünk a nacionalizmus, és a vele összefüggő fogalmak társadalomtudományi értelmezési kereteire. Továbbá bemutatjuk azokat a sajátos viszonyrendszereket, amelyek mentén körvonalazódtak a nemzeti érzések, a nacionalista törekvések Európa keleti felében.

3.2.1. Nacionalizmus-elméletek

3.2.1.1. Nacionalizmus etnikai alapokon

A hazai tudományos közeg a nacionalizmust, mint társadalmi jelenséget etnikai alapon közelíti meg, ami általában sajátja a köztes-európai térségnek (A. Gergely A. 1997; Schöpflin Gy. 2003; Romsics I. 1998). Az angolszász szakirodalom hosszú évtizedekig hangsúlyozta az ún. *állampolgári és etnikai nacionalizmus* európai kettősét: előbbi, kifejezetten Nyugat-Európához kötött

gondolkodás karakterét e diskurzus értelmében az állam, a lakóhely és az állampolgári hűség adta, utóbbi esetében inkább a származás, a közösen megélt kulturális attitűdök jelentették az összetartó erőt, és a kontinens keleti felének társadalmaihoz kapcsolták (Gellner, E. 1983; Plamenatz, J. 1973; Smith, A. D. 1983). Ezt a kettős felfogást a 20. század végétől viszont már több kritika érte, ami főként az állampolgári nacionalizmus mítoszának dekonstrukciójában manifesztálódott (Brubaker, R. 1992, 1996; Pierré-Caps, S. 1997; Yack, B. 1999). Az új évezred kutatásai inkább erősítik azt a nézőpontot, hogy a nacionalizmusok általánosan, területi specifikum nélkül rendelkeznek etnikai gyökerekkel (Eriksen, T. H. 2010; Atatürk, S. 2012; Kennedy, J. 2016).

Annak ellenére, hogy ez a fordulat kifejezetten közelíti egymáshoz az Európa keleti és nyugati felében jellemző nacionalizmus-felfogásokat, ki kell emelnünk azt is, hogy a 20. század eseményei eredményeztek sajátosságokat Európa keleti felében a nacionalizmusok tudományos vizsgálatában. Ennek példái a hazai szaktudományi munkák, amelyek a keleti blokk ideológiai irányultsága okán a pártállami diktatúra időszakában egyáltalán nem beszéltek nacionalizmusokról a térségben. A marxizmus-leninizmus eszmerendszerét kényszerűen átvéve, más fogalmi keretbe helyezték a nemzet értelmezését, elvetették a nacionalizmus fogalmát, más kontextusban jellemezték a csoportos identitásképző tényezőket, valamint szerepüket a kollektív tudat formálódásában. A kettős európai felfogást, majd e dichotómia kritikáját az eltérő nemzetfelfogásban, államnemzet és kultúrnemzet fogalmaiban mutatták be a (Romsics I. 1998; Bottlik Zs. 2012; A. Gergely A. 1997; Gereben F. 2003; Schöpflin Gy. 2003).

A nacionalizmusok értelmezésében még inkább sajátos helyzetben van a társadalomtudományok között a hazai földrajztudomány, amit a 20. század második felében „fasiszta" tudományként aposztrofált a pártállami vezetés. Periféria helyzetéből, megbélyegzett státuszából csak nehezen mozdult a rendszerváltást követő évtizedekben, ezért a nacionalizmusok vizsgálatában is óvatosan fogalmazott, tágabb kontextusba helyezte az ilyen jellegű kérdéseket (Győri R. 2011; Timár J. 2009). Míg a nemzetközi tudományos irányzatok a kulturális földrajzi és a politikai földrajzi kutatásokban foglalkoznak a nacionalizmusokkal, hazánkban a politikai földrajz a fent említett okok miatt inkább elkerüli a nacionalizmus kérdéskörét, a kulturális földrajz pedig egyelőre nem is gyökerezett meg a tudományos közegben.

Ilyen jellegű kérdésekkel az *etnikai földrajz* foglalkozik, amelynek művelése már az 1980-as években lehetővé vált annak köszönhetően, hogy A. F. Trjosnyikov szovjet tudós kidolgozta az aldiszciplína alapjait, legitimálva ezzel a nemzeti jellegű kutatásokat (Kocsis K. 1990). Ez a megközelítés értéksemlegesebb fogalomhasználatot jelentett azáltal, hogy a kapitalizmussal összefonódó nacionalizmusok helyett a közös származástudattal rendelkező csoportok (etnikumok) jellemzőit vizsgálta, különböző, mérhetőnek vélt paraméterek mentén. A hazai

társadalomföldrajzban markáns irányzatként jelen lévő etnikai földrajz nem egymással ütköző nacionalista törekvéseket, hanem *etnikai jellegű konfliktusokat* tár fel (Kocsis K. 2003; Bottlik Zs. 2010). Az etnikai földrajz ezredforduló utáni erősödését, nemzetközi viszonylatokban való legitimációját segíti a fentiekben felvázolt fordulat az angolszász felfogásban, aminek következtében az etnikai gyökerektől elválaszthatatlan nacionalizmus-felfogás vált jellemzővé (Calhoun, C. 1993). E fejezet a hazai etnikai földrajzi megközelítéshez igazodva, a tudományterületre jellemző narratíván belül kívánja elhelyezni a nacionalizmusok kutatását.

3.2.1.2. Az elítélt nacionalizmus

A nacionalizmus fogalmának használatakor szükséges feltárnunk azt a hátteret, amiben a kifejezés értelmet nyert, bizonyos társadalmi jelenség kifejezésére alkalmazhatóvá vált. A modern nacionalizmus a 19. század nagy hatású szellemi irányzata, kötődése az európai kultúrkörhöz vitathatatlan. Formálódásában szerepet játszó események közül főként a francia forradalmat, valamint az Egyesült Államok létrejöttét hangsúlyozzák (Agnew J. 2003; Hobsbawm, E. J. 1990). Bejárta egész Európát, átformálta a politikai és közgondolkodást, területi mintázatai tükrözik az adott térségben lakó társadalmak sajátosságait. Annak okát, hogy a vele együtt kibontakozó irányzatokat, a liberalizmust és a szocializmust is háttérbe szorította a 19. század végére, az eszmetörténettel foglalkozók abban látják, hogy a három közül a nacionalizmus tudta a legszélesebb társadalmi spektrumot átfogni, ezáltal a leghatékonyabb politikai erővé válni (Hechter, M. 2000; Agnew, J. 2003).

A nacionalizmus a 20. század eseményeinek tükrében, a második világháború után kifejezetten pejoratív fogalommá vált, vizsgálata tudományos körökben is perifériára szorult, nem csupán a keleti blokk országaiban (Williams, C. H. 2003). A társadalomtudósok nem vettek tudomást létéről, a bipoláris világrend, valamint a függetlenedő egykori gyarmatok problémái más diskurzusokat generáltak, új értelmezési kereteket, más fogalmi struktúrákat adtak. (Agnew J. 2003). Az 1980-as évektől, majd különösen a Szovjetunió és a szocialista tábor felbomlásától kezdve azonban a nacionalizmus és a hozzá kapcsolódó diskurzusok reneszánszának lehettünk tanúi, amit a 21. század történései még inkább erősítettek és erősítenek. A jaltai világrendet szétfeszítő, sokszor polgárháborúkba torkolló ellentétek hátterében munkáló, nacionalizmusokként értelmezett heves nemzeti törekvések sokkolták a világ közvéleményét. Az északír és baszk szeparatista szervezetek merényleteit követő nyugalmi időszak után Európát megrázta az a fajta nacionalizmus, aminek következtében a Balkán és a Kaukázus is fegyveres konfliktusok színterévé vált, majd a 21. században az Ukrajnában zajló események mutatták meg e törekvések árnyoldalát. Az Európába irányuló menekültáradat nyomán kiéleződő társadalmi problémák egyik markáns jellemzőjeként aposztrofálják a nacionalizmusok erősödését, amelyek akár az Európai Unió kereteit is szétfeszíthetik.

Kétségtelen, hogy a nacionalizmus fogalmával a 20. században szervesen összefonódtak a fegyveres konfliktusok; magában hordozza az ellentétek kiéleződésének lehetőségét, az érdekek és lehetőségek ütközését. Konfliktusok forrásává válhat a 21. század globalizálódó világában is, hiszen továbbra is a nemzetállami keretek adják a politikai és gazdasági kapcsolatrendszerek alapját, a társadalmak szerveződésének keretét (Williams, C. H. 2003). Az általunk vizsgált térségben jelenleg több, kifejezetten nacionalista jellegű társadalmi törekvés is ilyen veszélyforrásként értelmezhető, ezért különösen fontos lenne feltárni, milyen sajátos (területiséggel is bíró) mintázatok mentén válhat a nacionalizmus az identitás meghatározójává, politikai és hatalmi törekvések mozgatórugójává, társadalmi térfolyamatok alakítójává.

3.2.1.3. Identitás, etnicitás, nemzet, nacionalizmus

Mivel a nacionalizmus megjelenése a 19. századra tehető, a 20. században szokás volt egyfajta válaszként értelmezni a modernizációra, a kapitalizmus kibontakozására (Anderson, B. 1983; Gellner E. 1983; Rennie-Short, J. 2003). Az újabb kutatások már jobban hangsúlyozzák az identitással, a közösségek kulturális tényezőivel, a kollektív tudat mélyebb rétegeivel való kapcsolatát (Chatterjee, R. 1986; Peckham, R. S. 2001; Wiebe, R. 2000; Agnew, J. 2003). Ezzel magyarázható bizonyos fokú függetlensége a gazdasági folyamatok alakulásától, ezért nem szorult perifériára a 21. században sem, sőt, sajátos változatai világszerte jelentkeznek. A nacionalizmus értelmezéséhez tehát szükségképpen körül kell járnunk azt is, mit értünk a kollektív tudat mélyebb rétegeihez kapcsolódó kifejezéseken.

A nacionalizmus értelmezésében jelenleg kulcsszerepe van a közösségek identitásának, különösen az etnicitáshoz kapcsolódó kifejezésmódoknak (Martin, J. 2005). Kötetünkben az etnicitást (etnikai identitást) olyan csoportkonstrukcióként értelmezzük, ami valós vagy vélt közös származáson alapul, tehát az ember alapvető világlátásának, a „mi és ők" klasszikus megkülönböztetésének a megjelenési formája. Az etnicitás egyszerre feltételez befogadó és kizáró viselkedést: az etnikai csoport tagjai hiszik, hogy a közös származás és kultúra összeköti a közösséget, és egyben különbözővé teszi őket másoktól. A különbözőség eme társadalmi konstrukciója mélyen beágyazott a tudomány, a közvélemény és a politika diskurzusaiban egyaránt (Bressey, C. 2011).

Európában az etnikai identitás tradicionális forrása a nemzet eszméje, ami a kultúra összekötő ereje mentén közös értékeket fogalmaz meg (Cox, K. R. 2002). Európa keleti felében ezt a kulturális kötődést egészíti ki a közös származástudat, ezért itt a nemzetfelfogás sokkal közelebb áll az etnicitáshoz. A közös értékek megfogalmazása mellett a nemzet igen erős területi dimenzióval is rendelkezik, a konkrét területhez való kötődés egyben a történelem, a kollektív emlékezet jelentőségét is növeli (Wiebe, R. 2000; Murphy, A. B. 2002; Saphiro, M. J. 2003;

Williams, C. H. 2003). Etnikum és nemzet között a határt az önálló állam léte, illetve az államon belüli önállóság (autonómia) iránti igény kialakulása adja, a nacionalizmus az önigazgatás igényének megfogalmazása, a nemzeti törekvések gyűjtője (Calhoun, C. 1993).

Az immáron több évszázados létezése révén a nemzet, és vele együtt a nacionalizmus fogalma folyamatosan változó konstrukcióként van jelen a tudományban (és a közvéleményben), ami egyben egymás mellett élő, térben elkülöníthető módozatokat is feltételez. A különböző értelmezések a hazai tudományban és a közvéleményben egyaránt éreztetik hatásukat. A primordialista megközelítés értelmében a nemzetek létező entitások, térbeli és időbeli kiterjedéssel (Smith, A. D. 2002). Tagjai kulturális jellemzőik alapján határozzák meg az identitásukat, ez az önazonosság pedig megváltoztathatatlan. A primordialista nézőpont közelíti leginkább a nemzet és etnikum fogalmát, hiszen a nemzet etnikai homogenitását hangsúlyozza (Dawisha, A. 2002). A konstruktivista szemlélet ennek ellenkezőjeként aposztrofálható, hiszen éppen a nemzet vélt jellegét hangsúlyozza: nemzetről lehet beszélni akkor, ha emberek bizonyos csoportja annak tartja magát (Seton-Watson, H. 1977). Konstruktivista szemmel a nemzeti identitás a társadalmi interakciók függvénye, ezért folyamatos változásban van. Az instrumentalista felfogás, ami tulajdonképpen az előbbi változatának tekinthető, viszont azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti identitás nem önmagától létező jelenség, hanem érdekek mentén formálódó eszköz, egy olyan narratíva, amit a nacionalizmus révén alakítanak (Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E. 1990; Dawisha, A. 2002).

A hazai szakirodalomban megfigyelhető az a sajátosság, hogy etnikum és nemzet fogalma között nem a területiségben jelentkező eltolódást hangsúlyozza, sokkal inkább időbeli különbséget tesz: a közös csoporttudat eltérő állapotaiként, különböző fejlettségi szintjeiként értelmezi a két kifejezést (Kocsis, K. 2002; Romsics I. 1998). Ennek értelmében egy folyamatként írható le az etnikum nemzetté válása. Az átalakulás fontos ismérve, hogy az összetartozásban a tényleges származás helyett egyre inkább a tanult, tudatos elemek lesznek mérvadóak, amelyek a politika által is könnyen aktivizálhatók (Romsics I. 1998). A hazai nacionalizmus-értelmezésben ennek megfelelően a közös érdekérvényesítés nagyobb szereppel bír, mint a területhez való kötődésből adódó közösségtudat. Ez eltér az angolszász felfogástól, amely szerint nem lehet az etnicitás kontinuitásaként értelmezni a nacionalizmust (Calhoun, C. 1993).

A különböző felfogásokban megmutatkoznak azok a területi mintázatok, amelyek nemzet és nacionalizmus eltérő értelmezési kereteit adják. Míg az angolszász szakirodalom abból a feltevésből indul ki, hogy a nemzet és a nacionalizmus egy multi-etnikus társadalom sajátja is lehet, a köztes-európai (és ebben a hazai) gondolkodásmód sokkal inkább konkrét etnikumokhoz köti a két fogalmat.

3.2.2. Nacionalizmusok Európa keleti felében

Az 1989-es esztendőt követő új korszakban meginduló változások nyomán, az egykori Szovjetunió érdekszférájába tartozó európai területeken sajátos társadalmi folyamatok indultak meg. A nyugati társadalomtudósok a totalitárius rendszerek elnyomásából szabaduló nemzetek ébredéséről beszéltek a köztes-európai térben. A nemzeti érzelmű mozgalmak, a hevesen fellángoló nacionalista törekvések eredményeként új államok jelentek meg Európa térképén. A nacionalista jellegű társadalmi folyamatok azonban több évtizeddel a kommunista diktatúrák bukása után sem jutottak nyugvópontra. Miközben a kelet-közép-európai államokban a nemzeti érdekérvényesítés Európai Unióban is szalonképes módozatai alakultak ki, Köztes-Európa keletebbre fekvő területein viszont egyre inkább egymásnak feszültek a különböző nemzeti érdekek, a fragmentált etnikai térben a kis népek körében is aktivizálódott az önigazgatás igénye. Mindez egy olyan sajátos geopolitikai és globalizálódó gazdasági háttér előtt zajlik, ami növeli e térség stratégiai jelentőségét.

Az egykori szovjet érdekszféra országai a pártállami diktatúra kiépítésével párhuzamosan jelentős gazdasági átalakuláson mentek keresztül. Az erőltetett iparosítás nyomán átalakuló társadalom rohamos léptekkel haladt a modernizáció útján. A gazdasági átalakulásuk, társadalmi transzformációjuk már korábban, az abszolutista birodalmak létezésekor is megindult, azonban csak vontatottan haladt. Ahol nagyobb lehetőség volt a kibontakozásra, ott a nacionalizmusok is korábban, már a 19. század második felében szárnyra kaptak. Azonban minél inkább haladunk kelet felé, a modernizáció egyre később jelentkező társadalmi folyamatként aposztrofálható. Az egykori Orosz Birodalom területén létrejött Szovjetunió európai perifériáin az etnikumok csoportképző dinamikájának alakulásában a nemzeti fordulat megjelenése egybe esett a pártállami diktatúra időszakával, ami viszont az ún. marxista-leninista retorikájából adódóan elutasította a nacionalizmusok létét. A felszínen érvényesülő ideológia a színfalak mögött kitermelte a maga sajátos nacionalizmusait, amelyek elemi erővel törtek felszínre a rendszerváltással.

Az etnikai nacionalizmusok érvényesülése különösen a balti és a kaukázusi térségben volt látványos és sikeres az 1990-es években. A változásért kiálló politikusaik mellett a társadalom is tömeges demonstrációk formájában mutatta ki függetlenedési szándékát. Ennek okát abban látják, hogy ezekben az államokban a felnőtt lakosság képzettségi szintje, valamint gazdasági és különösen politikai aktivitása nem maradt el az országukban jelen lévő orosz lakosságétól, sőt, inkább túlszárnyalta azt (Roeder, P. G. 1991). Azokban a tagállamokban, ahol a helyi nómenklatúra kiépítésében dominánsan jelen voltak a betelepülő orosz nemzetiségű káderek, ott kevésbé érvényesülhetett a helyi értelmiségiek érdekérvényesítő

szerepe a korábbi évtizedekben, így nem alakulhatott ki az a politikai vezető réteg, ami a nacionalista törekvések mentén megfogalmazta volna a helyi (adott etnikai térhez kötődő) érdekek érvényesítésének igényét.

Az egykori Szovjetunió látszólagos föderatív berendezkedése autonóm etnikai területeken alapult, ami eleve magában hordozta az etnikai csoportdinamikák érvényesülését (GRIGORYAN, A. 2012). Az egyes területeken kreált káderek nominálisan adták névlegesen a párt és az állami hivatalok apparátusát, de a pozíciók elosztása Moszkva (vagyis az orosz nemzet) kezében volt. Ebben az igen kényes, mesterségesen fenntartott egyensúlyi állapotban lehetőség volt a nemzeti identitás szempontjából fontos helyi csoportképző tényezők formálódására, de a valódi dinamizálódást és függetlenedést ellehetetlenítette a pozíciókat ellenőrző orosz központi hatalom. Azonban a legkisebb enyhülés a központi ellenőrzés oldaláról az etnikai nacionalizmusok kibontakozása felé vitte a rendszert, így tulajdonképpen már a Sztálin halála utáni években szembe kellet néznie az orosz nemzeti vezetésnek a szovjet állam területén éleződő kisebbségi kérdéssel (HELLER, M.–NYEKRICS, A. 1996).

A föderatív berendezkedésből adódó kényes egyensúlyi helyzetet tovább élezte a megosztó sztálini politika, amely kifejezetten erősítette egymással szemben az etnikai alapú érdekérvényesítő törekvéseket, kisebb etnikai csoportok helyzetbe hozásával tartotta sakkban a helyi nómenklatúra káderei. Az „Oszd meg, és uralkodj!" elve az orosz nacionalista törekvések egyik kulcsmotívumaként van jelen a mai napig. A nemzeti érzés gerjesztése nem csak a föderatív berendezkedésű állam kereteit feszítette szét a rendszerváltást követően. Az egykori szovjet tagköztársaságokban folyamatos a fragmentáció az etnikai törésvonalak mentén. A lakosság mindennapjaiban szabadon megélhető etnikai identitások a központosított, de a Moszkva által irányított államok oldaláról is megerősítést nyertek. A függetlenedés pillanatában a nemzetállami létet megélő többségi etnikumok korlátozták kisebbségeik jogait, ami viszont állandó feszültségforrást generált az új államok életében.

A poszt-kommunista országok rendszerváltó folyamatainak vizsgálatában az elemzők hangsúlyozzák, hogy a nehéz gazdasági helyzet és a kilátástalanságot erősítő függőségi viszonyok konzerválódása megnövelik a populizmussal párosuló nacionalista politikák erősödését, nem csupán az egykori tagköztársaságok, hanem a szatellit államok körében is (HOROWITZ, S. 2003). A fegyveres konfliktusokká, polgárháború helyzetté éleződő, egymásnak feszülő etnikai nacionalizmusok hátterében az államon belüli vezető szerepért, valamint állam (civil társadalommal szembeni) vezető szerepéért folytatott harc húzódik, amiben egymással összefüggő politikai és gazdasági érdekcsoportok aktivizálják a jobb életkörülményekben reménykedő tömegeket. Az állami tér feletti kontroll és a területen élők igazgatásának joga a vetélkedés hajtóereje (WIMMER, A. 2002).

A nacionalizmusok jelentkezése összefüggésben van az állam szerepének növekedésével is a területen élők életében. Ahogyan növekedett az állami kontroll, úgy nyílt meg a lehetőség arra, hogy bizonyos etnikai csoportok érdekei érvényesüljenek az állami bürokrácia révén a társadalom mindennapjaiban, ahol etnikai identitásukat megélik (iskola, nyelvhasználat, vallásgyakorlás). A több évtizedes diktatórikus államberendezkedés Európa keleti felében messzemenőkig lehetőséget nyújtott arra, hogy az etnicitás a politikai és társadalmi kirekesztés eszközévé válhasson (Cederman, L.–Girardin, L. 2007).

Az egykori Orosz Birodalom területét összefogó Szovjetunió jelentős területi veszteségeket szenvedett el a rendszerváltás után a tagköztársaságok függetlenné válásával. A hatalmas közép-ázsiai államok mellett a Kaukázuson túli terület, valamint az európai periféria tagállamai is leváltak az orosz nemzet által összefogott területről. Az orosz nemzetfelfogással nem összeegyeztethető területi változás szükségképpen erősíti az érdekeket érvényesíteni kívánó, az egykori terület megőrzését célzó nacionalista törekvéseket. Az orosz nacionalizmus erősödését és konfliktusokat gerjesztő hatását fokozza az a tény, hogy az egykori tagállamok függetlenedésével jelentős számú orosz lakosság került kisebbségi létbe. Európa legnagyobb számú nemzeti kisebbségének jelenléte a volt tagköztársaságokban egyrészt a helyi etnikai nacionalizmusokat erősíti; ennek lehettünk tanúi a Baltikumban és Moldovában az 1990-es években, illetve Ukrajnában az ezredfordulót követően. Másrészt viszont az orosz kisebbség az orosz nacionalista törekvések hathatós eszköze is lehet a kollektív tudatban szereplő nemzeti terület megőrzése szempontjából, ahogyan ez jelentkezik az ukrán polgárháborúban, a szétszakított moldáv államban, vagy a Krím-félsziget katonai annexiójában.

4. NAGYHATALMI ERŐTÉRBEN KIALAKULT/KIALAKÍTOTT CSOPORTTUDAT

4.1. UKRAJNA KÉTARCÚSÁGÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI HÁTTERE

A Szovjetunió összeomlásával az európai tagköztársaságok önálló állammá váltak. Közülük a balti államok 2004-ben lettek az Európai Unió tagjai. Ugyanakkor az európai posztszovjet térség nagy része az EU határterületévé vált. Ma ebben a posztszovjet határtérségben három ország, Belarusz, Ukrajna és Moldova található, melyek már történetük kezdetén pufferzónaként funkcionáltak. Bár voltak törekvések az idők során saját állami struktúrák kiépítésére, de az itt élők helyzetét többnyire eltérő geopolitikai irányultságú, külső erők határozták meg.

A bizonytalan politikai helyzetben a nyelvi, kulturális és politikai törésvonalak mentén több bizonytalan identitású és vitatott különállású és eltérő politikai érdekű etnikai csoport is kialakult. A köztük levő már korábban is meglévő átfedéseket, illetve különbségeket, ellentéteket a legutóbbi időkig sem sikerült megszüntetni és egy világos keretrendszer mentén integrálni.

A térség legnagyobb államában, az amúgy sok népnek otthont adó Ukrajnában e törésvonalak kívülről is látható jelei nemcsak az eltérő földrajzi környezetben, de az ország keleti és nyugati részének egy ideje világosan érzékelhető társadalmi-kulturális viszonyrendszerében és eltérő politikai orientációjában már eddig is megnyilvánultak. Jelenleg a két legnagyobb etnikai csoport között éleződtek ki az ellentétek nem utolsó sorban külső politikai behatásra illetve részben nyílt, részben burkolt orosz fegyveres intervenció hatására. A Krím-félsziget orosz katonai megszállása (majd a fegyverek árnyékában megtartott népszavazás) után Harkivban, Odeszában és a Donbaszban is zavargások kezdődtek. A Donbaszban ezek a zavargások fegyveres konfliktussá eszkalálódtak, aminek következtében Ukrajna – a Krím-félsziget mellett – elvesztette az ellenőrzést két, többségében orosz ajkú, jelentős számú orosz kisebbséggel rendelkező keleti megyéje felett is.

4.1.1. A társadalmi fejlődés kettős színtere – természeti környezet

Kelet-Európa és azon belül a mai Ukrajna természeti táji arculata alapvetően kettős. Az Umány-Harkiv vonaltól ÉNy-ra terül el az erdős sztyepp , illetve az erdős zóna, míg attól DK-re a sztyepp zóna (KARÁCSONYI D. 2006). Az erdős zónát a 10. században főként földműveléssel foglalkozó szlávok lakták (ISAEV, D. V. 2012a). Itt alakult ki a keleti szlávokat egyesítő Kijevi Rusz, majd később e térségtől északkeletre a Moszkvai Fejedelemség is. Ezzel szemben a délebbre lévő sztyepp a nomádok hazája volt, ami hol a nomád népek „országútjává" vált, hol hatalmas birodalommá állt össze Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig (Hun Birodalom, Arany Horda). A nagy nomád birodalmak hosszabb-rövidebb időre ugyan ki tudták terjeszteni hatalmukat az erdőövezetben élő szlávokra is, de nem tudtak hosszabb ideig tartós struktúrákat kialakítani.

Az erdőövezetben fekvő őshazából kiáramló szlávok sem voltak képesek egy erős államban összefogni a sztyeppét a 18. századig, mivel integrációjukat akadályozta gazdasági struktúráik gyengesége, később a központi hatalom gyengülésével belső harcaik – a Kijevi Rusz felbomlása, a tatár uralom – majd a lengyel (lengyel–litván) és orosz hatalmi vetélkedés is. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg a keleti szlávság differenciálódása is, ami leginkább a lengyel–litván területeken az ukrán és a belarusz, illetve a kialakuló (sokáig tatár hűbéres) Moszkvai Fejedelemség (később Orosz Birodalom) uralta területeken az orosz nyelv és kultúra elkülönülését jelentette. A litván, majd később a lengyel–litván uralom alatt élő, ortodox vallású keleti szlávokat a 14. századtól folyamatosan nyugat-európai kulturális hatások érték (SMOLYI V. 2008). Az ún. Breszti Unió (1596), ahol a lengyel fennhatóság alatt élő ortodoxok elismerték a római pápa fennhatóságát, megteremtette a görög katolikus egyház alapjait, ami tovább fokozta a keleti szlávok kulturális megosztottságát.

Ukrajna regionális kettősségének alapját három pontban foglalhatjuk össze.

(1) Ukrajna mai államterületén lényegében nem volt hosszabb ideig fennálló egységes, önálló ország a 20. század közepéig. Az ukrán-orosz határ ugyanis az 1920-as évek elején a Szovjetunió keretein belül kezdett kirajzolódni. Az ország mai területe 1954-re állt össze egy közigazgatási egységgé, míg önállóságát csupán a Szovjetunió fölbomlásával, 1991-ben nyerte el (WILSON, A. 2002, YEKELCHYK, S. 2007).

(2) A korábbi időszakok politikai széttagoltságból eredően Ukrajna fogalma a 20. század elejéig igen tág határok között mozgott. Az Ukrajna kifejezést először 1187-ben említik az ún. „Ipatyi Krónika" lapjain, de mindmáig vitatott, hogy a szerző melyik térséget értette alatta (PIVTORAK, H. P. 2004). Maga az ország neve – u-krajina – egyes értelmezések szerint határterületet, perifériát, frontiert jelent, míg más szerzők az u-krajina alatt „országon belüli, hazai földet" értenek (SKLYARENKO, V. 1991, PIVTORAK, H. P. 2004).

(3) A politikai széttagoltság és Ukrajna fogalmi tisztázatlansága mellett az ország lakosságának identitása is sajátos kettősséget mutat (KHMELKO, V.–WILSON, A. 1998). Egy Lviv-ben és Doneckben 2000-ben végezett felmérés szerint Lviv lakosságának 78%-a elsősorban ukránnak tartja magát. Ezzel ellentétben a Doneckben a megkérdezettek 45%-a szovjet állampolgárnak vallotta magát, és csupán 23%-a orosznak, illetve 26%-a ukránnak (HRYZAK, J. 2002).

Az ország keleti felén – illetve főként az orosz lakosság körében – az „Ukrajna", az „ukrán" fogalom Oroszország peremvidékével azonosul. Ezzel szemben Nyugat-Ukrajna lakossága rendelkezik általában a legerősebb ukrán nemzettudattal (HARAN, A. 2002), ahol az orosztól identitásában és nyelvében élesen elkülönülő önálló nemzetre és országra vonatkozik az ukrán fogalom. Ezt az önálló nemzettudatot egészen a Kijevi Ruszra vezetik vissza, és az oroszra tekintenek úgy, mint a tatár uralom alatt az európai fejlődési útról letért, később kialakult népre. Az oroszoktól való éles elkülönülés éppen abból adódik, hogy az ukránok más történelmi pályán mozogtak a Kijevi Rusz, azaz a még egységes keleti szláv állam szétesése után. E tény eredményezte, hogy a 19. századi, szerte Európában kialakuló nemzeti mozgalmak idején az ukránság önálló nemzetté formálódott (MAGOCSI, P. R. 1996).

Az ebből a természetföldrajzi környezetből kialakuló kettősség történelmi gyökereit és máig ható következményeit vesszük a továbbiakban sorra, amely bármilyen társadalmi vagy gazdasági dimenziót vizsgálva élesen elkülönülő kettőségben tükröződik az ország területi mintázatát tekintve.

4.1.2. A kulturális és nyelvi régiók kialakulásának történelmi gyökerei

4.1.2.1. Kijevi Rusz mint integráló politikai erő a keleti szláv területeken

A mai Ukrajna, Belarusz és Oroszország térségében az erdős sztyepp vidékét többségükben szlávok, valamint finnugor nyelvű népek lakták. E területen legelőször az északnyugatról ide érkező viking harcosok fogták össze a lakosságot és szerveztek államot, a Kijevi Ruszt. Bár az állam a korabeli nyugat-európai államalakulatokhoz képest csupán különböző törzsek laza szövetsége volt, de a 10. század végén fölvett *(bizánci) keresztény vallás* kulturálisan összekötötte őket. Ez a tény határozta meg az itt élők alapvető különbségeit a nyugati szomszédságukban élő, a nyugati kultúrkörrel (Rómával) értelemszerűen intenzívebb kapcsolatot ápoló, a szintén ekkortájt alapított lengyel és cseh államban élő (nyugati) szlávsághoz képest.

Az 1054-es egyházszakadással a különbségek még markánsabbak lettek, ami az ún. *egyházi szláv nyelv* hivatalos használatában is testet öltött. A nagy területre

kiterjedő állam struktúrái nem voltak elég erősek a stabil központi hatalom létrehozásához, így már az öröklési rendben is megmutatkozott az eltérő politikai érdekekkel rendelkező részfejedelmségek kialakulása. A központi erő hiányában az állam a 13. században nem tudott ellenállni a keletről érkező tatár veszélynek így központjának, Kijevnek elfoglalásával meg is szűnt létezni. Ekkor kezdődött a keleti szlávok differenciált keretek közötti története. Az egykori állam délnyugati részében a tatár fennhatóság gyengébb volt; a térség fejedelemségei, Halics és Ladoméria a Fekete-tenger és Lengyelország közötti kereskedelmet kézbe tartva nyugat felé orientálódott. Ekkor alapították meg *Lemberg (Lwow, Lviv)* városát is. A keleti, északkeleti részeken formálódó hatalmi központok (*Vlagyimir, Szuzdal,* később *Moszkva*) a jóval erősebb tatár befolyás alatt álltak, amely a társadalomra számos a nyugati mintától eltérő elemet (despotikus hatalomgyakorlás, alávetettség, a jobbágyság teljes szolgasorba taszítása) is rákényszerített (SUPPAN, A. 1994).

4.1.2.2. Formálódó hatalmi erőterekben

A Rusz megszűnésével keletkezett geopolitikai vákuumba az Ázsiából a sztyeppén keresztül érkező tatárok nem tudták hatalmukat tartósan az egész térségben megszilárdítani, így a nyugati részekről már a 13. században fölemelkedő, ekkor még nem keresztény litvánok kiűzték őket, és foglaltak el viszonylag gyorsan nagy területeket. Ők vitték tovább a Rusz örökségét, nemcsak azért, mert az itt élő szlávokat próbálták kialakuló államukba, a Litván Nagyfejedelemségbe integrálni, hanem mert pl. azok helyi szláv nyelve lett a *kancellária „hivatalos" nyelve*. Ez a nyelv nem azonos a mai ukrán vagy belarusz nyelvvel, de eltér a fent említett, az ortodox egyház által továbbra is használt (a mindennapi életben használttól különböző) egyházi szlávtól is.

1386-ban a lengyel királynő (Nagy Lajos királyunk kisebbik lánya Hedvig) és a litván fejedelem (a Jagelló dinasztia megalapítója, Ulászló) házassága révén a katolikus vallást felvevő litván oldal jelentős területeket adott a hozományba. Bár a nagy területű országban a központosított hatalmi centrum létrehozása hosszú távon nem sikerült, az ország területének megnövekedésével a 15. századtól előbb fokozatosan, majd egyre inkább elindult a *nyugati kulturális hatás terjedése* is. Ez a folyamat leginkább a helyi arisztokráciát érintette. Ugyanakkor a paraszti tömegek körében tovább élt az ortodox vallás és egyben az a kollektív emlékezet, amely a korábbi időkben fennálló Rusz hagyományaira épült. Ez körükben identitáshordzó elem volt és különbözött az uralkodó csoportoktól. Ezen az a tény sem változtatott, hogy egy újabb helyi sajátossággal a 16. században megalapított – a már említett egyházi Unióval létrejött – *görög katolikus vallással* tovább távolodtak a keletebbre élő, továbbra is ortodox vallású csoportoktól.

A Rusz keleti térségeiben a tatár hódítás alapvetően határozta meg a térség későbbi fejlődési pályáját. A tatár hódítás csapásirányában fekvő Kijev fokozatosan

veszítette el jelentőségét, amivel párhuzamosan a térség politikai súlypontja a délkeleten fekvő tatár magterülettől távolabbi, északabbra fekvő hatalmi központokba került át. Ezek közül a 14. század folyamán fokozatosan emelkedett ki a *Moszkvai fejedelemség*, amely az oszmánok balkáni előre nyomulásával és ezzel párhuzamosan Bizánc jelentőségének csökkenésével az *ortodox* világ központjává is vált.

Ugyanakkor a 14-15. században ezek a hatalmi centrumok nem tudták megvetni a lábukat az egész területen, közöttük perifériák, pufferzónák jöttek létre. Ezekben a pufferzónákban, a mai Ukrajna déli, délkeleti területén, a *kozákság kialakulása* egy fontos mozzanat volt a később önálló ukrán nemzeti öntudat kialakulásában. A lengyel–litván állam és a megerősödő Oroszország déli határvidékén egy lényegében összefüggő szláv településterületen a Dnyepertől egészen az Oka folyóig, hatalmi árnyékban alakult ki a közösségük leginkább a feudális kötöttségek elől menekülő csoportokból.

A térség amolyan senkiföldjeként funkcionált, ahol az embereknek saját maguknak kellett az életet megszervezni, ami egyszersmind a külső, kezdetben tatár, később török támadások elleni védelmet is jelentette. Bár a különböző csoportokból álló kozákoknak csak rövid ideig (a 16. században) sikerült szervezettségüket állami szintre emelni, de hosszú ideig folytatott sajátos életformájuk, kultúrájuk, szokásaik bizonyos fokig együvé tartozásukat erősítették. A kozákság létezése nemcsak a lengyel kultúra további keleti irányú terjedésének szabott gátat, hanem a közös az orosznál már ebben a korban eltérő belarusz/ukrán identitás kialakulásának is. 1654-ben a zaporozsjei felkelést lezáró szerződés értelmében csatlakoznak a kozákok Oroszországhoz. Ez a tény a fokozatosan erősödő cári befolyás növekedésével, ezzel párhuzamosan jogaik csorbításával járt, ami ugyanakkor lehetővé tette a „keleti szláv identitás" további differenciálódását is.

A fent említett pufferzónák eseményei között meg kell említeni a *Krími Tatár Kánság* létrejöttét is. Az Arany Horda politikai expanziója következtében kerültek a Krímbe a lovasnomád, török nyelvű tatárok, akik a helyi hasonló életmódot folytató népekkel keveredve indították el a ma is itt élő tatárok többé-kevésbé egységes néppé formálódását. Ezeknek elemei a muszlim hit és az a tény, hogy a 15. században az Arany Hordából kiválva önálló politikai/katonai erőként leginkább a Fekete-tenger északi partvidéke irányába orientálódó Oszmán Birodalom szövetségesévé váltak a térségben.

4.1.2.3. Oroszország fokozódó szorításában

A 17. századtól meggyengülő Lengyelország fokozatosan elveszítve középhatalmi státuszát, főként a központtól távolabbi, keleti végeken egyre kevésbé tudta érvényesíteni hatalmát. A lengyel fennhatóság ugyan a 18. század végéig formálisan

létezett a mai Ukrajna területén, de a lakosság eltérő nyelvi, kulturális és politikai orientációi konzerválódtak. Ez Lengyelország 18. század végi felosztásakor csak tovább erősítette a *szomszédos nagyhatalmak* (elsősorban a Habsburg Birodalom és az Orosz Cárság) *befolyásszerzési lehetőségeit* és újabb, az önazonosságot is meghatározó törésvonalak keletkezését, illetve a meglévők elmélyülését.

A nemzeti mozgalmak 19. századi megerősödésének korszakában az ukránok településterülete több, eltérő tradíciókkal rendelkező térségre oszlott. Az ukrán településterület nagyobb része ekkor az *orosz cár birodalmához* tartozott. A Dnyepertől keletre eső vidék, az ún. Balparti Ukrajna (Livoberezzsja) az egykori kozák területekkel, valamint a 18. században kolonizált Új-Oroszország (Novorosszija), azaz mai dél Ukrajna sztyeppéi igazi átmeneti területek voltak, ahol a helyi sajátosságok határozták meg a lakosság identitását és politikai orientációit. Ugyanakkor a Dnyepertől nyugatra, a Jobbparti Ukrajna (Pravoberezzsja) térsége (Volhínia, Podólia, Kijev) – ha lazán is de – a lengyel kulturális hatás erőterében maradt (PLEINES, H. 1998b).

Jelentős számú ukrán lakos került *Habsburg fennhatóság* alá a szintén lengyel hatás alatt álló Galícia (korábban Halics), valamint az ukrán és román etnikai kontaktzónában lévő Bukovina területén. Emellett az akkor szintén a Habsburg korona részét képező Magyar Királyság kárpátaljai, hegyvidéki területén (illetve a tágabb Északkelet Magyarországon) jelentős számban éltek az ukrán nemzeti identitás perifériáját képező görögkatolikus ruszinok.

A Habsburgok modernizációs törekvései jelentős szerepet játszottak az ukrán öntudat erősítésében. Az igen magas analfabetizmus megszüntetését célzó alapiskolai hálózat erősítésének keretében – a galíciai városokba tömörülő lengyelséget ellensúlyozandó – elterjedt az ukrán anyanyelvi oktatás, ami a döntően ukrán nyelvű paraszti tömegek általános helyzetének javítását is jelentette. Oroszországban a birodalmi politika és a lengyel nemzeti mozgalom ellentéte generálta az ukrán nemzeti mozgalom egyre fokozódó tevékenységét. A mindkét oldaltól már korábban is különböző tömegek érdekeit artikulálni kívánó mozgalom elsődleges céljai először nem feltétlenül etnikai, sokkal inkább társadalmi célzatúak voltak. Ugyanakkor e problémák között sokszor valóban etnikai törésvonalak is húzódtak.

Az ukránság modern értelemben vett sikeres, egységes nemzetté válásának ebben az időben két feltétele volt: egyrészt a két országban létező ukránbarát mozgalmak tevékenységét kellett összehangolni, másrészt pedig a város-vidék társadalmi szakadékot tompítani. Az előbbit a különálló ukrán kultúra oroszországi üldözése tette lehetővé azáltal, hogy hívei Galíciába költöztek. Az utóbbit ugyan nem sikerült elérni, de a 20. század elején az ukrán területeken zajló háborúk (első világháború, az ukrán területek birtoklásáért zajló lengyel-ukrán, lengyel-orosz háború, illetve a polgárháború) a nemzeti mozgalmak számára a politikai színtéren történő cselekvést is lehetővé tették.

4.1.2.4. Ukránok egy államban – Szovjetunió időszaka

Az ukrán nemzeti mozgalom nem volt elég erős, hogy egy önálló nemzetállamot létrehozzon Oroszország árnyékában. Az első világháborút követően az ukrán területek nyugati része Lengyelországhoz került. Jóllehet a történelmi tradíciókból következően a (nyugati) lengyel kultúra nem volt ismeretlen, de a nagyon erős lengyel asszimilációs törekvés ellenében a különállás kollektív tudata is jelentősen megerősödött.

Az ukrán településterület keleti részén a létrejövő szovjet-rendszernek is számolni kellett a különálló identitással rendelkező ukrán törekvésekkel. A Szovjetunió keretei között létrehozott Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaság a nemzetté válás intézményrendszerének keretét teremtette meg, amit az első években a szovjethatalom is lelkesen támogatott, hisz a nemzeti mozgalmakban a cári elnyomó elit ellenzékét látta bennük. Az ún. meggyökeresítés (korenyizácia) keretében úgy gondolták, hogy a kommunizmust leginkább a helyi nyelven és népi kultúrán keresztül lehet megerősíteni. A központi kormányzat azonban csak annyit fogadott el az (önálló) ukrán nemzeti igényekből amennyi az ideológiájának keretei közé volt szorítható.

Az 1930-as évektől a helyzet gyökeresen megváltozott a sztálini terror kiépülésével. A rendszer brutalitásának hatása kettős volt. Egyrészt a paraszti tömegek megnyomorításával igyekeztek elszakítani a lakosságot a „nemzeti" gyökereitől. Az 1929-től meginduló gabona kényszerexport nyomán bekövetkező nagy éhínség több millió ukrán halottat, mély oroszok elleni gyűlöletet eredményezett. Ugyanakkor a szovjet iparosítás következményeként nagyszámú orosz anyanyelvű népesség érkezett Ukrajnába, ami a kultúra oroszosításával (russzifikáció) párhuzamosan elmosta a nyelvi, etnikai különbségeket és határokat.

A második világháború radikálisan átrajzolta Ukrajna etnikai térszerkezetét. A civil lakosság emberveszteségei mellett a zsidóság odaveszett a Holokausztban, majd kitelepítették, elűzték a krími tatárokat, a galíciai lengyeleket. A demográfiai vákuumba orosz anyanyelvűek újabb csoportjai érkeztek. A kozák állam Oroszországhoz való csatlakozásának 300 évfordulóján (1954) a Krím félsziget pedig az Ukrán SZSZK részévé vált.

1945 után a történelmileg meghatározott teljes ukrán településterület a Szovjetunió részévé vált. A cél immár a „szovjet nép" kialakítása lett, amelynek magját a keleti szlávok (oroszok, ukránok, belaruszok) alkották. Ezek a „szovjetizált" csoportok áramlottak hatalmas tömegben az 1950-es és 1960-as években az újonnan megszerzett területekre, az újabban iparosított térségekbe, illetve a Szovjetunió távoli perifériáira, akik leginkább ideológiai alapú közösségtudattal rendelkeztek (Hnatiuk, O. 2004).

E folyamat ráerősített az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság történelmileg meghatározott kettőségére. Az erős nemzeti tudattal rendelkező, a történelem

során jelentős nyugati hatásokat kapó, társadalmilag és gazdaságilag is más helyzetben lévő nyugati országrész ellenében a keleti területek sikeresen szovjetizált, Moszkva felé orientálódó, szinte összefüggő nagyvárosi régiója állt.

4.1.3. Kelet-nyugat kettősség – etnikai, nyelvi, kulturális, gazdasági vagy politikai kettősség?

4.1.3.1. Ukrán vagy orosz etnikum?

Az utolsó, 2001-es ukrajnai népszámlálás alapján az államalkotó ukránok (37,5 millió fő) az összlakosság 77,8%-át tették ki, míg az oroszok (8,3 millió fő) a 17,3%-át. Csupán a Krími Autonóm Köztársaságban nem alkottak abszolút többséget az ukránok (24,3%) (*4. ábra*). Az oroszok mellett az egyéb kisebbségek csupán színfoltjai az országnak, amelyek egy-egy járásban ugyan a többséget képezik (főként románok és magyarok) de nem befolyásolják az ország makroregionális megosztottságát (Molochko, V. V. 2003).

Az orosz-ukrán etnikai határ nem jelölhető ki pontosan, nincs éles elkülönülés a két csoport között (Khmelko, V.–Wilson, A. 1998, Wilson, A. 1998). Az oroszok aránya délkelet felől északnyugat felé monoton csökkenő tendenciát mutat. Az oroszok főként az ország iparosodott keleti térségeiben élnek (Haran, A. 2002). Arányuk különösen a Krímben magas, az ország egyetlen régiójában, ahol az oroszok a lakosság abszolút többségét alkotják (58,3%). 86,8%-uk a városokban él. Az országban, főként a városokban mindenhol jelen van nagyobb számú – a nyugati országrészben 5-8%-os, míg keleten magasabb arányú, mintegy 25-40%-os – orosz kisebbség. A Donec-medencében és a Krímben a városi lakosság túlnyomó része orosz, míg a vidéki térségekben szinte csak a sztyepp övezetben vannak oroszok, ahol arányuk több rajonban is elérheti a 20-30%-ot.

A nagy létszám ellenére az orosz kisebbség aránya meg sem közelíti azt a szintet, hogy kijelenthető legyen, hogy egyértelműen ez áll az Ukrajnát jellemző kelet-nyugat kettősség hátterében. Jobban árnyalja a helyzetet viszont az a tény, hogy a kulturális közelség miatt az ukrán és az orosz etnikum között történelmi távlatokban is nagy volt a keveredés. Az orosz kisebbség aránya egyrészt az asszimilációnak, másrészt pedig az Oroszországba történő (vissza)településnek köszönhetően 1989 és 2001 között 22%-ról 17%-ra csökkent. Az orosz lakosság jelentős része, az orosz-ukrán származásúak, valamint az orosz nyelvű ukránok jelentős aránya is főként az állami intézkedések eredményeként (pl. az ukrán az egyetlen hivatalos államnyelv a Krím kivételével) fokozatosan ukrán identitást vett fel (Bochkovs'ka, A.–Kocsis K. 2008).

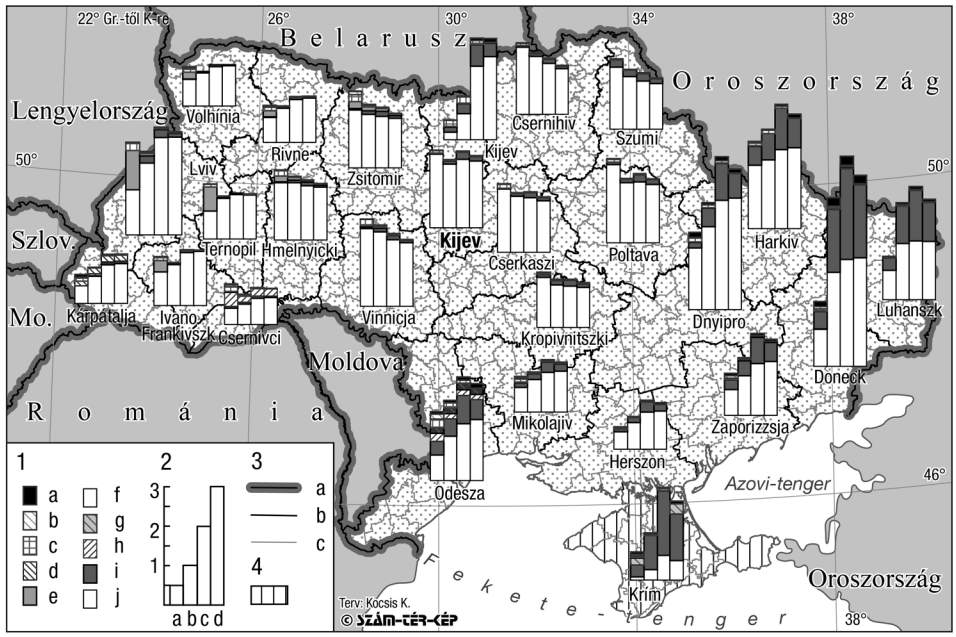

4. ábra Ukrajna lakosságának etnikai összetétele oblasztok szerint 1926–2001
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – egyéb, b – német, c – zsidó, d – magyar, e – lengyel, f – bolgár, g – tatár, h – moldován/román, i – orosz, j – ukrán; 2 – A lakosság száma, a – 1926/31, b – 1959, c – 1989, d – 2001; 3 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár; 4 – A szakadár, korábban Krími Autonóm Terület (Forrás: Ukrán Népszámlálás 2001; Kocsis, K. *et al. 2008)*

4.1.3.2. Az ukrán és orosz nyelvválasztás háttere

Az anyanyelv és az etnikai hovatartozás viszonya a köztes-európai térségünkben általában a nemzeti identitás egyik nagyon fontos indikátora. A történelmi áttekintésből láthatóan azonban a keleti szláv nyelvet beszélők között ennek kisebb a jelentősége. Az etnikai arányokhoz képest Ukrajna esetében jóval magasabb az orosz nyelvet beszélők aránya. Az aránybeli különbségek főként abból adódnak, hogy az ukránok 14,8%-a (a városlakók 22%-a a vidéki térségek 3%-a) az oroszt jelölte meg anyanyelveként 2001-ben. A keleti területeken és a Krímben ez az arány jóval magasabb volt, mivel az ukránok 50-60%-a a Donec medencében és a Luhanszki régióban (oblasztban) az oroszt jelölte meg anyanyelveként (*5. ábra*). Bár Ukrajnában a hivatalos államnyelv az ukrán (Constitution…1996, Law…1989), az ukrán anyanyelvűek aránya csak 2,8 százalékpontos növekedést mutatott 1989 és 2001 között (az etnikai arány 5,1 százalékponttal nőtt ugyanekkor). Az ukrán nyelv államnyelvi státuszát gyengítette a 2012-ben elfogadott, nacionalista körökben nagy vihart kavart nyelvtörvény is (Law…2013). A botrány ürügyéül a nyelvtörvény által a nemzeti kisebbségek nyelveinek biztosított ún. „regionális nyelvi" állapot,

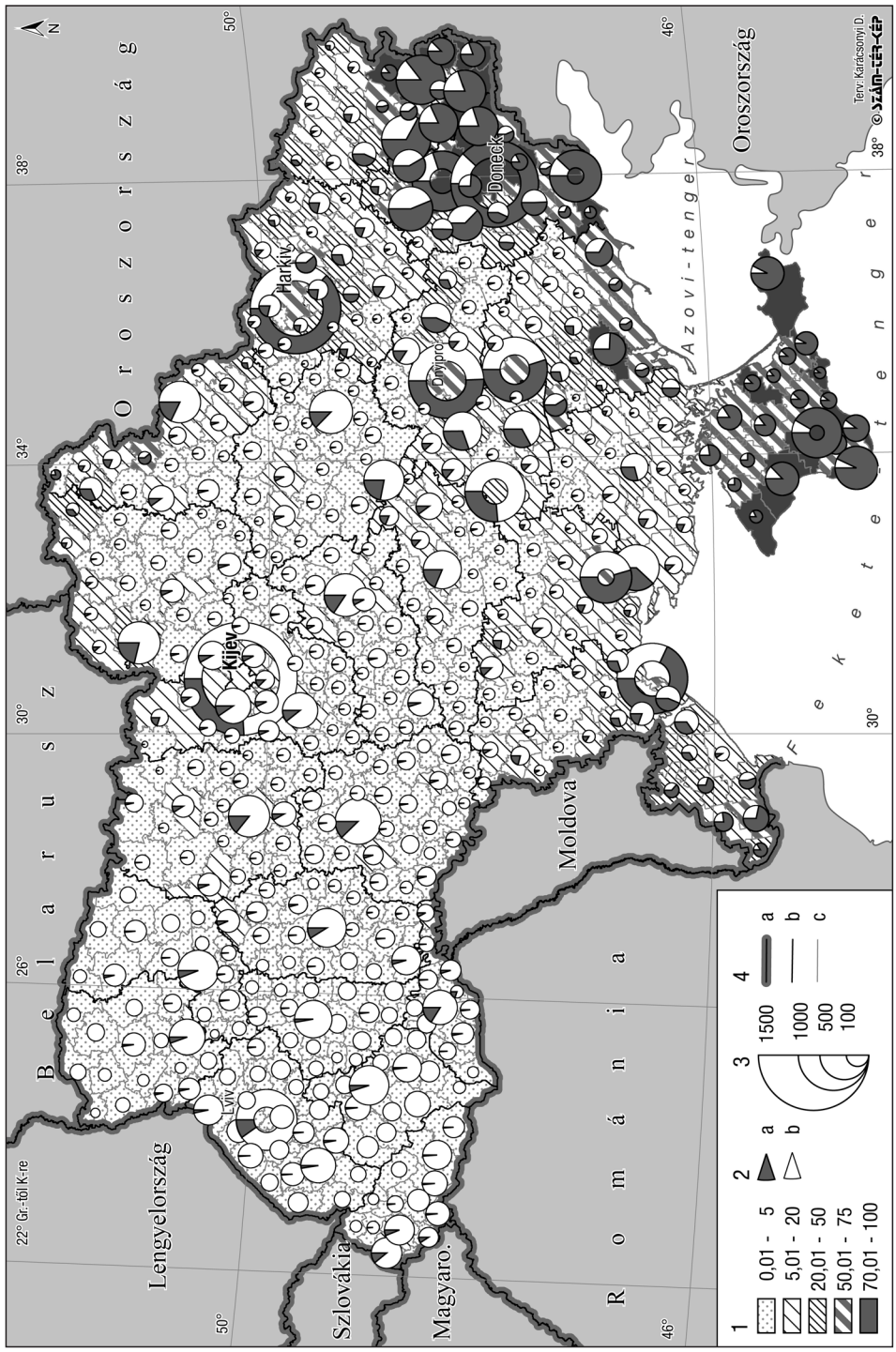
Oroszország
Ukrajna
Fehéroroszország
Lengyelország
Szlovákia
Magyaro.
Moldova
Románia
Kijev
Lviv
Harkiv
Doneck
Dnyipro
Azovi-tenger
Fekete-tenger
22° Gr.-től K-re
26°
30°
34°
38°
46°
50°
N
1
0,01 - 5
5,01 - 20
20,01 - 50
50,01 - 75
70,01 - 100
2
a
b
3
1500
1000
500
100
4
a
b
c
Terv.: Karácsonyi D.
©szám-tér-kép

5. ábra Orosz anyanyelvűek aránya és száma Ukrajnában 2001-ben
1 – Az orosz anyanyelvűek aránya (%); 2 – A lakosság nyelvhasználata, a – orosz; b – ukrán; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: Ukrán Népszámlálás 2001)

valamint az ehhez kapcsolódó jogosítványok szolgáltak, amelyeket az ukrán nyelv jövőjéért túlzottan aggódók az oroszosítási törekvések törvényi szentesítéseként értelmeztek.

Az oroszt a lakosság majd egyharmada (14,3 millió fő; 29,6%), míg az ukránt 67%-a adta meg anyanyelvként a 2001-es népszámláláskor. Az Umány-Harkiv vonaltól keletre a lakosság fele, sőt az adatok alapján a Donyec-medence, az Azovi-tenger partvidéke valamint a Krím lakosságának háromnegyede is orosz ajkú. Az orosz ajkúak dominanciája a keleti oblasztokban szinte kizárólag csak a nagyvárosokra koncentrálódik, amelyek népessége messze kiemelkedik a környező, főként ukrán nyelvű, ritkán lakott vidéki területekből. A keleti térségekben tehát az orosz nyelvű nagyváros áll szemben az ukrán nyelvű vidékkel, míg az ország nyugati felében zömmel csak a nagyvárosokban élő orosz kisebbség beszéli az oroszt anyanyelvként (*5. ábra*).

Az ukrán nyelv ritkábban használatos a déli és a keleti régiókban. 1991 után számos orosz nyelvet használó, vegyes etnikai származású lakos az ukránt adta meg anyanyelveként, annak ellenére, hogy gyakorlatilag a mindennapi életben az oroszt használta (Bochkovs'ka, A.–Kocsis K. 2008). Ugyanakkor az orosz nyelvűek által uralt régiókban (Krím, Donecki és Luhanszki oblasztban) az ukrán anyanyelvűek arányának folyamatos csökkenése figyelhető meg.

A nyelvi viszonyokat tovább bonyolítja a két, egyébként a felületes szemlélő számára is látható módon hasonló nyelv különböző mértékű kevert használata – azaz a szurzsik elterjedtsége – a hétköznapi érintkezésben (Bernsand, N. 2001, Bilaniuk, L. 1997). A szurzsik presztízse alacsony, az ezt használókat általában alacsony iskolázottságúnak, műveletlennek tartják, akiknek bizonytalan az identitásuk (Bilaniuk, L. 2004). A keveréknyelvet első nyelvként használók arányát Ukrajnában 10-15% körülire teszik (Khmelko, V. Y. 2004), legtöbben az ország középső-keleti részén élők beszélik.

4.1.3.3. Kijevi vagy moszkvai egyházszervezet?

Az ország nyugati és keleti régiói között (a helyi lakosság etnikai jellemzőihez és politikai attitűdjeihez hasonlóan) jelentős különbségek vannak a vallásosság mértékében, ami a földrajzi helyzettől, a történelmi gyökerektől és a népesség társadalmi-demográfiai struktúrájától függ (*6. ábra*). A vallásukat gyakorlók aránya nyugaton jóval magasabb (86,6%), míg ez a szám keleten csupán 50,5% volt (Bychenko, A.–Dudar, N. 2002).

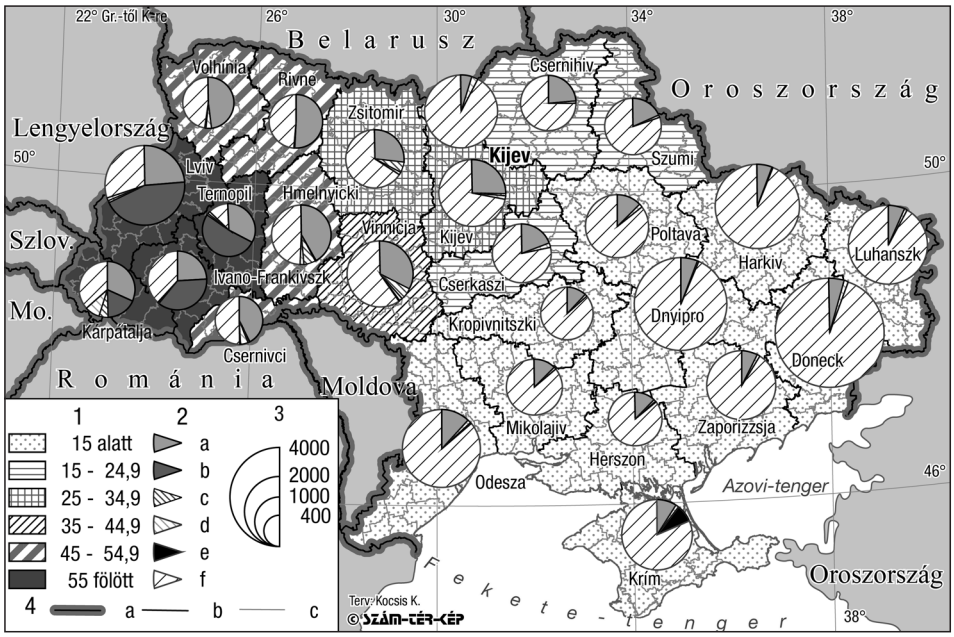

6. ábra Vallási aktivitás és vallási felekezetek Ukrajnában 1998-ban
1 – A vallásukat aktívan gyakorlók aránya (%); 2 – Az aktív vallásgyakorlók felekezeti megoszlása, a – ortodox, b – görög katolikus, c – római katolikus, d – protestáns, e – egyéb, f – vallásilag inaktív, ateista népesség; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: Stotskyi, J. *1999;* Karácsonyi D. *et al. 2014)*

Az 1939 és 1945 között Szovjet-Ukrajnához csatolt, a két világháború között Lengyelországhoz tartozó nyugati térségekben jelenleg is magasabb fokú a vallásosság és alacsonyabb a szekularizáció. Nyugaton csupán 45 évig volt jelen az agresszív vallásellenes szovjet hatóság ellentétben a keleti térségek 70 évével. Ráadásul a régióban igen aktív katolikus egyházak jelentős ellenállást is mutattak a központosító törekvésekkel szemben (a szovjetek a görög katolikus egyházat az ortodox egyházba akarták integrálni).

Az ukránok túlnyomó többsége (68,8%) ortodox keresztény. 2002-ben az ortodox népesség 53,2%-a „egyszerű ortodox"-nak mondta magát, míg 23,8% az Ukrán Ortodox Egyház Kijevi Patriarchátusának, 14,8% az Ukrán Ortodox Egyház Moszkvai Patriarchátusának tagja volt, 2,4%-uk pedig az Ukrán Autokefál Ortodox Egyházhoz tartozott (Bychenko, A.– Dudar, N. 2002). A szovjet központosítás miatt 1990 előtt még minden ukrán ortodox közösség az Orosz Ortodox Egyház Ukrajnai Exarchátusának részét képezte. Ennek jogutódja, a Moszkvai Patriarchátus, kapcsolatban maradt az Orosz Ortodox Egyházzal, amely az ortodox közösségek kétharmadát és az ortodox vallási infrastruktúra túlnyomó többségét fogja össze. A pro-orosz Moszkvai

Patriarchátus központja az ország keleti és déli térsége, amely főként az ország orosz nyelvet beszélő része.

A ukrán nyelvű Kijevi Patriarchátus legfontosabb hátországa az ország nyugati (elsősorban a volhiniai) területei, amelynek dominánsan ukrán az etnikai jellege. A viszonylag gyenge ukrán autokefál-ortodox egyházhoz tartozók többsége a fent említett területeken, főleg Galíciában él. A görögkatolikus egyházak is szorosan kapcsolódtak az ukrán nemzeti és függetlenségi mozgalmakhoz, ám rehabilitációjukat követően ezek továbbra is regionális egyházak maradtak, főleg az ország nyugati térségeiben, Galícia és Kárpátalja területén.

4.1.3.4. Város-vidék kettősség

A korábban említett Umány-Harkiv vonal nemcsak a sztyepp és erdőövezetet, kelet és nyugat Ukrajnát, hanem a vidéki és városi Ukrajnát is elválasztja egymástól (Karácsonyi D. 2009). A vidéki lakosság területi eloszlása is egyenletlen: a vidéki népesség 65%-a az ország nyugati részén él, ahol a vidéken élők aránya 44%. Még árnyaltabb a kép, ha nem számolunk Kijevvel, illetve annak 2,8 milliós lakosságával. Ebben az esetben Nyugat-Ukrajna népességének csupán a fele városi lakos. Az ország keleti részén ezzel szemben a lakosság 78%-a él városokban. A lakosság a nagy ipari centrumok térségében, például a Donyec-medencében szinte kizárólag csak a városokban él (*7. ábra*). Keleten a településhálózat fejlődése lényegében csak a városhierarchia felsőbb szintjeit érintette, zömmel azokat a városokat, amelyeket a 18–19. században alapítottak orosz betelepülők a ritkán lakott sztyeppén. Ezzel szemben Nyugat-Ukrajnában – leginkább az egykori Galícia területén – jóval kiegyensúlyozottabb a településhierarchia, mivel itt hosszú évszázadokon át tartó folyamat keretében alakult ki a kisvárosok és falvak igen sűrű hálózata (Dnistrianska, N. I.–Dnistrianskyi, M. S. 2013).

4.1.3.5. Ipari kelet és agrár nyugat?

Ukrajna nyugati része a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás, keleti része pedig elsősorban ipari specializációjáról ismert, melyet a bányászat és a nehézipar jellemez. Nyugat-Ukrajnát nem érintette nagymértékben az iparosítás, mivel itt híján voltak olyan ásványkincseknek, melyre számottevő ipart lehetett volna építeni. Emellett a térség iparosítása, infrastrukturális fejlesztése stratégiai okok – a nyugati határ közelsége – miatt is háttérbe szorult. Itt a legutóbbi időkig fenn tudott maradni a tradicionális ukrán falusi (rurális) társadalom (Skryzhevska, Y.– Karácsonyi D. 2012). Az 1990-es évek gazdasági válsága idején Ukrajna keleti részén a többi régióhoz képest sokkal drámaibb volt a népesség- és életminőség-csökkenés. A transzformációt csak a Dnyeper-menti ipari régió és Doneck város környéke vészelte át könnyebben. A Dnyeper-menti városok ipara a csúcstechnológiát képviseli (rakéta- és

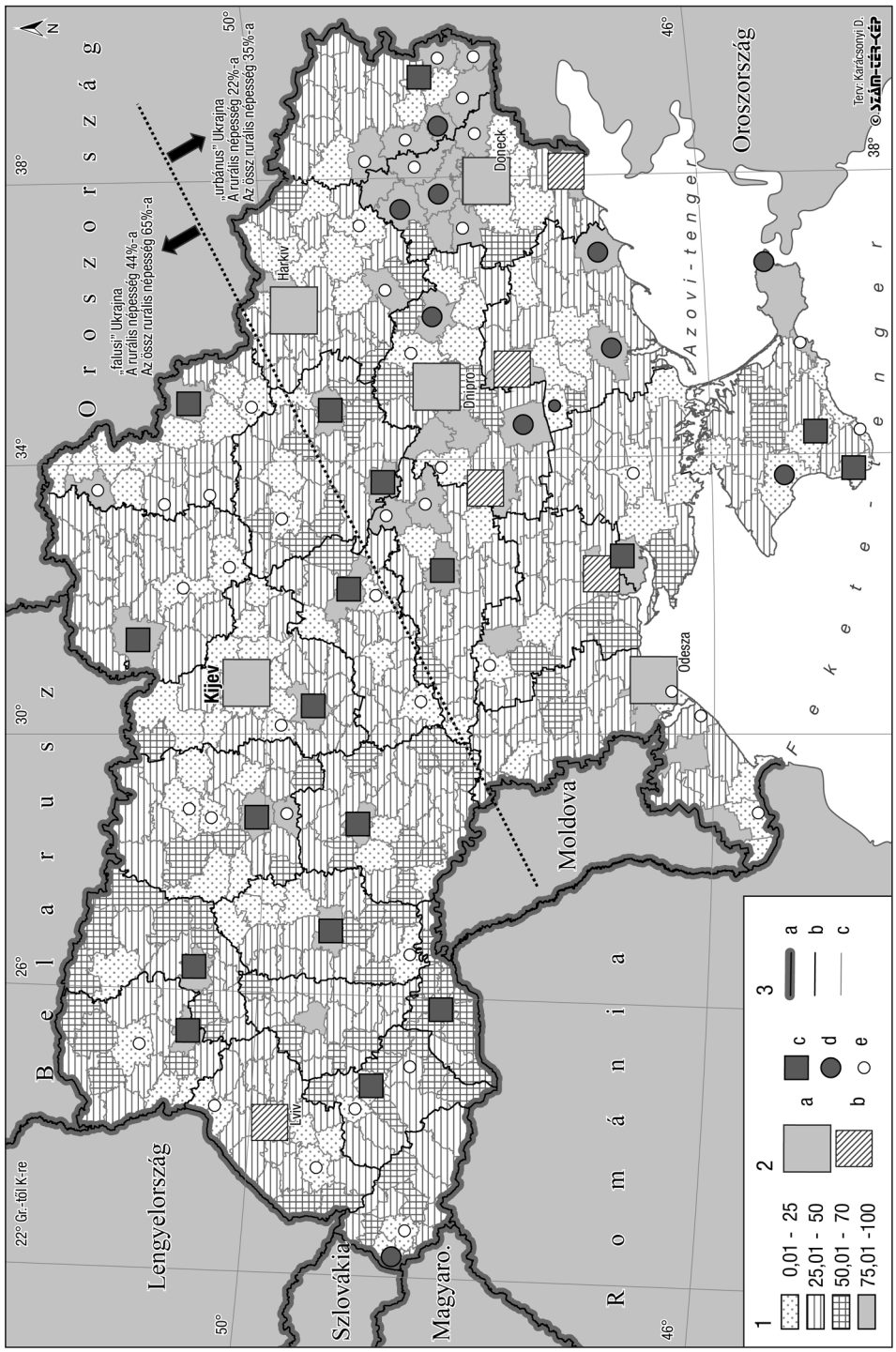
Oroszország
Fekete-tenger
Azovi-tenger
Belarusz
Ukrajna
Lengyelország
Szlovákia
Magyaro.
Románia
Moldova
Kijev
Lviv
Harkiv
Dnipro
Donieck
Odesza
„urbánus" Ukrajna
A rurális népesség 22%-a
Az össz rurális népesség 35%-a
„falusi" Ukrajna
A rurális népesség 44%-a
Az össz rurális népesség 65%-a
22° Gr.-től K-re
26°
30°
34°
38°
46°
50°
1
0,01 - 25
25,01 - 50
50,01 - 70
75,01 -100
2
a
b
c
d
e
3
a
b
c
Terv: Karácsonyi D.
©szám-tér-kép

7. ábra Városi és agrár népesség Ukrajnában 2010-ben
1 – vidéki népesség aránya (%); 2 – A főbb városok (2010); 3 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: Karácsonyi, D. *et al. 2014)*

repülőgépgyártás; Mrinska, O. 2004), ami 2014 előtt ezer szállal kötődött az orosz hadiipari vertikumhoz az üzemek közötti technológiai együttműködés keretében. A 20. század során Doneck a Donbas gazdasági-pénzügyi és nem utolsó sorban politikai-hatalmi központjává vált. Az orosz tőkebefektetések zöme is ebbe a városba érkezik. Ukrajnában a gazdasági fejlettség a Közép-Európában általános nyugat-keleti lejtőhöz képest épp ellentétes, azaz minél keletebben járunk, annál fejlettebb régiókat találunk, mely alapvetően ezzel a magasabb szintű urbanizációval függ össze.

4.1.3.6. Polarizáció a politikában (Janukovich és a Maidan)

Ukrajnában a fenti, összetett nyelvi, etnikai, vallási, urbanizációs és gazdasági helyzetében is területileg megosztott a népesség politikai aktivitása, ahogyan pártállása is erősen determinált (Kubicek, P. 2000). Az 1990-es évek során Ukrajna fokozatosan közelített a 2004. évi elnökválasztások óta megmutatkozó politikai megosztottság felé, habár az már az 1994-es elnökválasztás során (Kravchuk és Kuchma) is kirajzolódott (Tihomirov, D. I. 2013). A 2004. évi decemberi választásokon a nyugati országrész Juscsenkót, a nyugattal szövetséget kereső elnökjelöltet támogatta. Galíciában a szavazók több mint 90%-a szavazott a „narancsos forradalom"-ra, míg a közép-nyugati régiókban ez az arány már csak 70% körül mozgott. Dél- és Kelet-Ukrajnában – kivéve a Krímet és a Donyec-medencét – a lakosság 60%-a támogatta az oroszbarát Janukovicsot. Ugyanakkor a Krímben és a donecki, valamint luhanszki régióban (oblasztban) a szavazatok 90%-át kapta meg az oroszokkal, Oroszországgal szimpatizáló oldal (Åslund, A. 2005).

A 2010-es ukrajnai elnökválasztások, valamint a 2012-es parlamenti választások eredményei egyaránt magukon viselték az ország társadalmi-politikai-földrajzi megosztottságának a jeleit (*8. ábra*). A 2010-es elnökválasztás második körébe került elnökjelöltekre (Julia Timosenko 45,5%; Viktor Janukovics 49.0%) leadott szavazatok térbeli eloszlásában egyértelmű az északnyugat–délkeleti irányú csökkenés az előbbi, illetve növekedés az utóbbi esetében (Karácsonyi D. et al. 2014).

Az anyanyelv és a választási preferenciák közötti szoros korreláció csupán csak arra utal, hogy az anyanyelvi összetétel erősen befolyásolta a választási eredményeket, de nem jelenti azt, hogy a szavazás egyértelműen etnikai alapon zajlott volna (Karácsonyi D. et al 2014). Hisz Janukovics győzelméhez – a népszámlálás anyanyelvi eredményeinek ismeretében – nagyszámú nem orosz anyanyelvű, zömmel ukrán szavazatra is szükség volt. Ez különösen a délkeleti régiók zömében ukrán anyanyelvű, ám társadalmi és gazdasági jellemzőiben orosz jellegűnek mondható régió (oblast) központok irányítása alatt álló rurális rajonjaiban volt

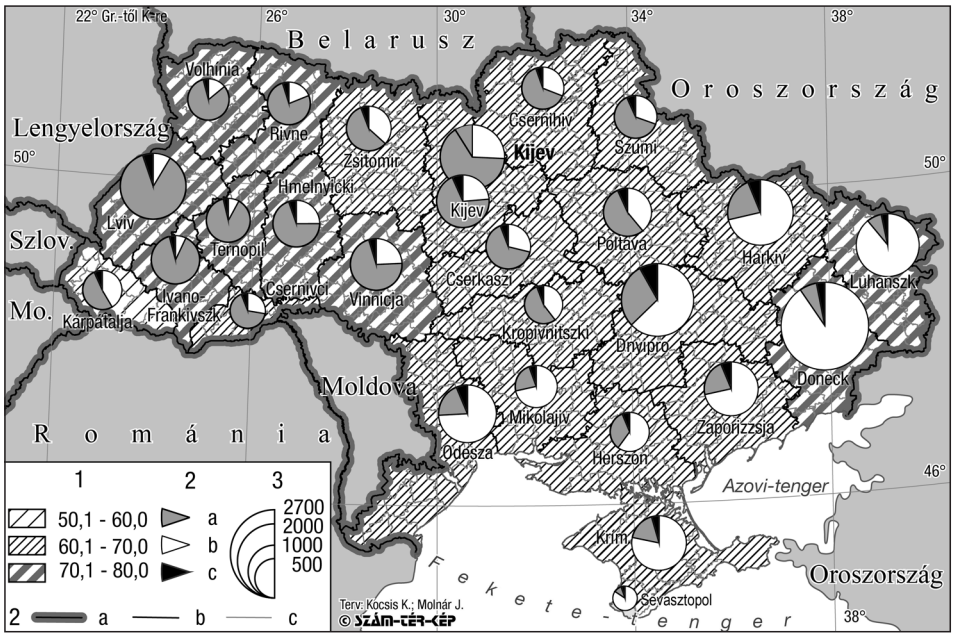

8. ábra A 2010-es elnökválasztás második fordulójának eredményei Ukrajna régióiban
1 – A szavazók aránya az összlakossághoz képest (%); 2 – A szavazást nyerő politikus, a – Tyimosenko, b – Janukovics, c – ismeretlen, érvénytelen szavazat; 3 – A szavazók száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: Karácsonyi D. *et al. 2014; www.cvk.gov.ua)*

jellemző. Ukrajna délkeleti, sztyepp részein történelmi hagyományai vannak az orosz társadalmi dominanciának. Ezeken a területeken a cári orosz fennhatóság idején is orosz anyanyelvű volt a helyi nemesség, valamint az ortodox papság többsége. A szovjet korszakban ugyanez az orosz dominancia jellemezte a bolsevik, illetve kommunista párt vezető rétegét is.

Az ország északnyugat–délkeleti tagolódása kimutatható volt a 2012-es parlamenti választások alkalmával is: egyrészről az ukrán nemzeti eszmét inkább magukénak valló, másrészről az orosz, illetve ex-szovjet orientációjú pártokra leadott szavazatok területi eloszlásában (Tihomirov, D. I. 2013). A választási eredmények által aláhúzott geopolitikai megosztottság végigkíséri a 2013/14-es belpolitikai válság eseményeihez való viszonyulást is Ukrajnában.

4.1.4. A földrajzi tér a jelenlegi konfliktusban

Az ország kelet-nyugati megosztottsága, ami 2004 óta a szavazatok területiségét vizsgálva Ukrajnában minden parlamenti és elnökválasztás során megnyilvánult, mégsem áll egyértelműen a 2014-ben kirobbant fegyveres konfliktus mögött.

2013 novemberében Kijev központi terén, a Majdanon tiltakozások kezdődtek az ukrán vezetés döntése ellen, miszerint az visszalépett az EU-val kötendő társulási megállapodás tervezett aláírásától.

A konfliktus egy ideig csupán szűk területre, a kijevi Majdanra (Maidan Nezalezhnosti – Függetlenségi tér) koncentrálódott. A Majdan a 2004-es „narancsos forradalom" után vált az ukrán ellenzék szimbolikus helyszínévé. A tüntetők céljaikért hosszú és békés küzdelemre készültek föl. Az „Ilka Kucheriv Demokratikus Kezdeményezések Alapítvány" a kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézettel együtt végzett kutatása felmérte a Majdan-tüntetők társadalmi összetételét. A pártokhoz nem tartozó személyek aránya 92%-os volt, míg a tüntetők 61%-a szorgalmazta a hatóságok elleni erőszakot. Az eredmények azt mutatták, hogy a fővárosi tüntetők között rendkívül magas a nem kijevi lakosok aránya (88%). A más régiókból származók aránya az ország lakosságának politikai aktivitásában tapasztalható különbségeket (Nyugat-Ukrajna 55% és Közép-Ukrajna 24%), valamint azt a tényt mutatta, hogy ezzel együtt a konfliktus epicentrumában az ország valamennyi régiója képviselve volt (Kelet-Ukrajna 21%). A nyelvi adatok is ezt a hipotézist támasztják alá: a tüntetők 59%-a ukránul beszélő, míg 24%-a kétnyelvű volt.

2013 november végétől a hatóságok több egymást követő akció keretében próbáltak sikertelenül véget vetni az eredetileg korlátozott igényekkel fellépő békés tiltakozásnak, ami idővel a mozgalom kiszélesedéséhez vezetett. Januárban a konfliktus Nyugat-Ukrajnában (Lviv) és az ország központi részében (Euromajdan, Automajdan) is elkezdett terjedni. A szovjet múlt szimbolikus megtöréseként február második felében több tucat Lenin-szobrot döntöttek le (Leninopad). A szobrok lebontása elsősorban az ország középső részében zajlott, mivel Nyugat-Ukrajnában a szobrokat az 1990-es évek elején eltávolították, illetve Kelet-Ukrajnában a helyi ellenállás keretében (például Kharkivban, Doneckben) megakadályozták – néhány kisebb város kivételével – eltávolításukat.

Habár az Euromajdan legerősebb bázisa Kijev mellett kétség kívül Nyugat-Ukrajna, elsősorban Lviv volt, a mozgalomhoz kötődő Európa-párti, Janukovics ellenes tüntetések Kelet-Ukrajna nagyvárosaiban, Harkivban, sőt Doneckben és Szimferopolban is voltak.

Az események 2014 február végén vettek fordulatot, amikor a kijevi Majdan tüntetőire a környező házak tetejéről rálőttek (máig nem teljesen tisztázott, hogy a hatalom veszítette el az irányítást az események felett, vagy provokáció történt). Janukovics elnök ekkor menekült el Kijevből, majd orosz segítséggel elhagyta az országot. Kijevben február 21-én ideiglenes politikai koalíció vette át a hatalmat.

Janukovics távozása után a konfliktus epicentruma Kijevből és Lvivből keletre tevődött át. Február végén tüntetések kezdődtek az oroszok által lakott és csak 1954

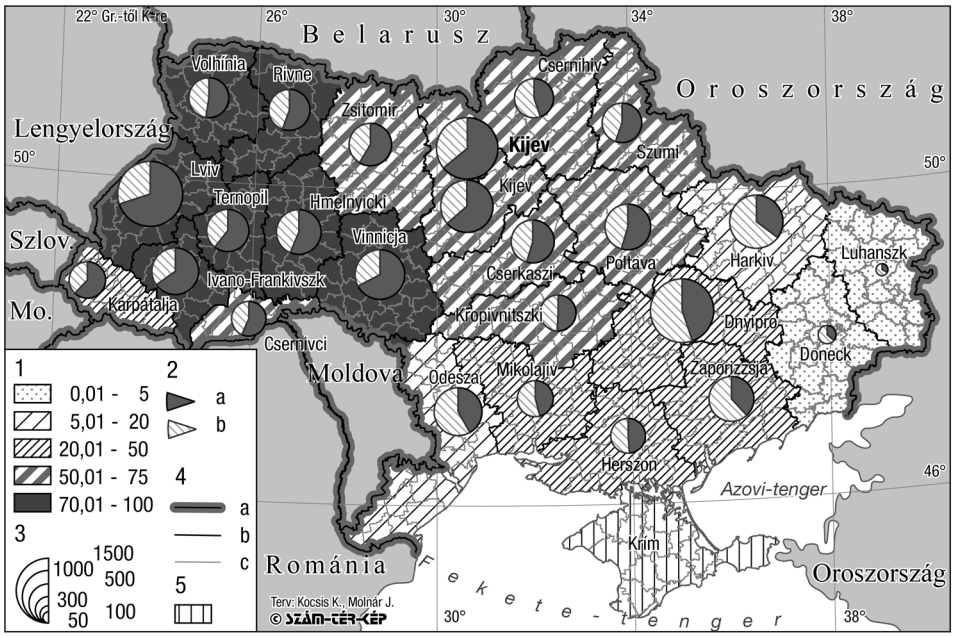

9. ábra A 2014-es elnökválasztás eredményei Ukrajna régióiban
1 – A szavazók aránya az összlakossághoz képest (%); 2 – A szavazást nyerő politikus, a – Porosenko, b – más politikus; 3 – A szavazók száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár; 5 – A szakadár Krími Köztársaság területe – nincs adat (Forrás: Karácsonyi D. *et al. 2014)*

óta Ukrajnához tartozó Krími Autonóm Köztársaságban, illetve Szevasztopol városában, ahol a kijevi tüntetőkre lövő rendőri egységeket is megéljenezték. Intenzív tüntetések kezdődtek az ország délkeleti felének más nagyvárosaiban is, elsősorban Doneckben és Harkivban (Anti-Majdan). Az eseményekkel párhuzamosan a Krímben állomásozó orosz alakulatok – jelentős erősítéssel kiegészülve – csapatmozgásokba kezdtek a félszigeten és blokád alá vették a helyi ukrán katonai bázisokat. Így a márciusi krími események egy döntően ukrajnai belpolitikai ellentétet alakítottak át nemzetközi konfliktussá. Az orosz fegyverek árnyékában március 16-án megtartott krími népszavazás eredményeként – a nemzetközi joggal ellentétesen, az 1994-es Budapesti Memorandumot (amely az atomsorompó egyezményekhez csatlakozó Ukrajna számára területi integritását érintő biztonsági garanciákat nyújtott) felrúgva – Oroszország annektálta a Krím-félszigetet.

A Krím Oroszország általi megszállását követően a konfrontáció áprilisban fegyveres konfliktussá terebélyesedett a Donec-medencében. Áprilisban a krími modell alapján kikiáltották a Donecki-, Luhanszki-, Harkivi- és Odesszai Népköztársaságokat, ám csupán Donecket és Luhnaszkot sikerült kivonni a kijevi kormányzat ellenőrzése alól. Harkivban és Odeszában is történt kísérlet

erre, ám ott végül elbukott a kezdeményezés. Május 11-én Doneckben és Luhanszkban „függetlenségi népszavazást" tartottak, és ezt követően kikiáltották a két terület függetlenségét, amire a kijevi kormányzat május végétől immáron nyílt katonai beavatkozással, ún. „terrorellenes akcióval" válaszolt. Az akció a kezdeti sikerek után – Mariupol biztosítása, Szlovjanszk visszafoglalása – a nyár derekára az egyre nyíltabb, masszívabb orosz katonai intervenció miatt elakadt, a frontok megmerevedtek. Az új status quo-t a nagyhatalmak által kieszközölt Minszk I (2014. szeptember) és Minszk II (2015. február) jegyzőkönyvek rögzítették, az önjelölt állami formációkat egyetlen ország (köztük Oroszország) sem ismeri el azóta sem.

A hagyományos nyugat-keleti megosztottság ismét nyilvánvalóvá vált a 2014. május 25-én tartott ukrán elnökválasztás eredményeiben. A választást megnyerő Petro Porosenko a legnagyobb arányban az ország nyugati felén kapott szavazatot. A másik oldalt azonban jelentősen gyengítette az a tény, hogy a Krím és a Donbasz lakossága a megszállás illetve a fegyveres konfliktus miatt de facto nem tudott részt venni a voksoláson. Ez az új helyzet a korábban billegő Ukrajnát egyértelműen a nyugati orientáció felé „lökte". A fegyveres konfliktus és az ország területének számottevő része feletti kontroll elveszítése ugyan óriási károkat okoz, de az a tény, hogy Poroshenko minden ukrajnai régióban megnyerte a választásokat – jóllehet eltérő szavazati aránnyal – a megosztottság csökkenését jelzi. Talán ennek a változásnak a megjelenése lehet egy kiindulópontja a keleti-nyugati konszenzusnak és talán a konfliktus békés megoldásának is.

4.2. A BELARUSZ LAKOSSÁG NYELVHASZNÁLATÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

A köztes-európai térség, az etnikai identitás 19. századi kialakulásának folyamatában különböző szinten álló etnikai csoportjai között különös helyet foglalnak el az egyik keleti szláv nyelvet beszélő belaruszok. Jelenlegi, az Európa centrum térségeinek sztenderdjeitől igen eltérő politikai berendezkedésük, az ebből fakadó belpolitikai, illetve társadalmi törésvonalak elmélyülése, valamint e problémák az Unió közvetlen szomszédságában történő kiéleződése az elmúlt időszakban többször az országra irányította a nemzetközi közvélemény figyelmét is.

Miközben a Szovjetunió felbomlása után az államalakulathoz tartozó, sokszor teljesen új állami keretekben az egykori birodalom romjain az attól való távolságot hangsúlyozzák (Savitzkaya, N. 2011), addig Belaruszban a jelenleg is az országot irányító kurzus mindent elkövetett az 1990-es évek második felétől, hogy mind szorosabbra fűzze politikai kapcsolatait Oroszországgal. E folyamat több kérdést is indukálva felveti mi az oka annak, hogy a rendszerváltás, illetve az államiság lehetősége a társadalom nagy részében nem erősíti egyértelműen a közösségtudatot, illetve a helyi nyelvváltozat helyett az orosz nyelv egyre szélesebb körű használatával gyengül az eleve sajátos történelmi háttérrel rendelkező helyi (belarusz) identitás (Golz, S. 2011).

Alábbi tanulmányunkban éppen ezért a jelenlegi etnikai térszerkezet alakulását, annak történelmi előzményeit, valamint hátterét kívánjuk bemutatni a sajátos belarusz kulturális, nyelvi identitás, valamint nyelvhasználat területiségét reprezentáló nézőpontokból.

4.2.1. A belarusz nyelv és identitás kialakulásának földrajzi és történelmi keretei

A köztes-európai népek etnogenezisének és etnikai identitásának a nyugat-európaihoz képest eltérő pályáiról, a különbségek okairól számtalan történeti mű készült már, de már pl. e sorok szerzőjétől, földrajzos szemléletű tanulmányokat is olvashatunk a témában (pl. Bottlik Zs. 2010, 2013; Pete M. 2016). E kettősségről e helyütt elég csupán arra a különbségre utalni, hogy a közösséghez tartozás e térségben csak kevésbé köthető az állami keretekhez és inkább a nyelvi-, kulturális elemek közösségére, esetleg egy korábbi időszakban létezett államra történő kollektív emlékezet, illetve ennek kialakulása/kialakítása játszottak e folyamatban jelentős szerepet (Romsics I. 1998). A mai Belarusz lakosság modern nacionalizmusok idején formálódó etnikai identitásának történelmi alapjait az állami

keretek és azok változásai, a belarusz nyelv, illetve az ezek által is meghatározott kulturális dimenziók mentén tekinthetjük át (Abdsiralowitsch, I. 2009, 2010).

4.2.1.1. Állami keretek

Belarusz területe már a középkor folyamán is geopolitikai pufferzónának számított, egyrészt a szilárd helyi állami struktúrák hiánya, másrészt a távolabbi hatalmi központok korabeli gyengesége, valamint természetföldrajzi környezete (poleszje – erdővidék) miatt. A 8–9. században a térségben a helyi szláv törzseket (pl. drevljanok, dregovicsok) a Polocki Fejedelemség struktúrái fogták össze először, amivel az itt lakók a Kijevi Rusz részeként funkcionáltak (Lojka, P. 2001).

A 11. században a Rusz hatalmi pozícióinak gyengülése és a sztyeppei népek korabeli támadása következtében a birodalom részfejedelemségekre esett szét, majd a 12. században a mai Belarusz területe az ekkor felemelkedő Litvánia hatáskörébe került (Sahanovitsch, H. 2001). A 13. század utolsó harmadában kialakult lengyel-litván perszonálunióban pedig, a mai belarusz területeket is magába foglaló Litván Nagyfejedelemség a 17. századig jelentős belső mozgástérrel bírt.

A késő középkorban regionális nagyhatalmi státuszba kerülő, ún. „nemesi köztársaság"-ként aposztrofált Lengyelország belső viszonyai gátolták a kor politikai és gazdasági kihívásoknak jobban megfelelő abszolutisztikus (nyugat) vagy despotikus (kelet) állami keretek kialakulását. Így a folyamatos belső gyengülés, valamint a szomszédos, formálódó birodalmak (Poroszország, Oroszország, Habsburg Birodalom) erősödő politikai dinamizmusának következményeként a 18. század végén három menetben felosztották az országot.

Így a mai Belarusz területe teljes egészében a cári orosz fennhatóság alá került. Ez a tény pedig alapvetően határozta meg a térség 19. századi történetét, ezzel együtt pedig a modern nacionalizmus kialakulásának időszakát is.

4.2.1.2. A nyelvi állapot változása

Mint láttuk Belarusz területén a politikai keretek többször megváltoztak, amely jelentősen befolyásolta a jelenlegi belarusz területek nyelvi állapotát. A Kijevi Rusz lényegében a jelenlegi keleti szlávok elődeit próbálta integrálni. A térség társadalmának nyelvhasználatát egyfajta kettősség jellemezte. A korabeli tanult rétegek az egyházi szlávot, míg a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein állók döntően a szláv nyelv egy helyi dialektusát beszélték. A mai szláv nyelvek differenciálódása ez idő tájt azonban még nem zajlott le teljesen (Horalek, K. 1967; Zoltán A. 2002).

A 13. században felemelkedő Litvániában, területének növekedésével a lakosság többségét egyre inkább egyértelműen a helyi szláv nyelv egyik dialektusát beszélők tették ki. Ezért nem csoda, hogy a kancellária nyelve ezekre a helyi

dialektusokra épülő, a korabeli moszkvai kancellária nyelvétől azonban eltérő ún. óbelarusz (kisebb részt óukrán) elemekből álló nyelv volt. Ez az ún. rutén nyelv azonban nem azonos a mai ukrán vagy belarusz nyelvvel, de eltért az ortodox egyház által továbbra is használt (a mindennapi életben használttól általában különböző) egyházi szlávtól is. Ez a helyzet a későbbiekben, a lengyel-litván perszonálunió létrejöttével sem változott lényegesen (Zoltán A. 2004).

E fenti nyelvállapotban a perszonálunió szorosabbra fűzése hozott változást (Lublini Unió, 1569), amikor a lengyel kultúra megerősödését láthatjuk a korabeli Lengyelország keleti részeiben is. E folyamattal egyidejűleg, főleg a nemesség körében, azok udvarházainak közvetlen közelében, illetve a városokban terjedt a nyugati szláv lengyel nyelv használata, ami a kancelláriából, így a hivatalos közegből is egyre inkább kiszorítja a korábbi keleti szláv elemekre épülő (rutén) nyelvet. Ez praktikusan azt jelenti, hogy annak népnyelvi formája csupán a paraszti agrár vidékek közegében élt tovább (Dingley, J. 2001; Radzik, R. 2002).

Az a tény, hogy Lengyelország felosztása következtében a jelenlegi belarusz területek az érdekszféráját dinamikusan nyugat felé növelő Oroszország erőterébe kerültek, távolítják a hivatalos nyelvhasználatot is a korábbi helyi, illetve – nyugati szláv – lengyeltől (Ioffe, G. 2003a; 2003b). A 19. század első felében a birodalmi Oroszország szembe találta magát, az igaz még nem túl erős helyi (elsősorban ukrán) nacionalizmusokkal, amelyekre válaszlépésként a birodalomépítés korabeli jellemzője, az oroszosítás jegyében a helyi nyelvhasználat minden dimenzióját (könyvnyomtatás, oktatás, kultúra) hivatalosan üldözték, tiltották (Lagzi G. 2001; Brüggemann, M. 2014).

4.2.1.3. A vallási-kulturális törésvonalak kialakulása

A Kijevi Rusz hatalmi központjának földrajzi helyzete miatt az 1054-es egyházszakadás következtében a bizánci rítusú ortodox (szláv nyelvterületen pravoszláv (am. „igazi szláv")) vallás lett egyeduralkodó a vizsgált területen. A 13. században vallási értelemben vákuumban lévő Balti térségben részben a Német Lovagrend tevékenysége, részben pedig a Litván Fejedelemség megerősödése tette lehetővé a nyugati kereszténység fokozatos terjedését, főként a lengyel-litván, illetve nyugati szláv-keleti szláv (lengyel-belarusz etnikai) kontaktzónában, így a mai Belarusz területén is. Ez a lengyel kultúra fent említett keleti expanziójával később csak erősödött (Rykała, A. 2013).

A reformáció terjedése némileg átformálta a tágabb térség vallási térszerkezetét, jóllehet a lutheránus vallás csupán a Balti-térségben a mai Észtország és Lettország területén terjedt el szélesebb körben. Ugyanakkor az ellenreformáció zászlaja alatt a korabeli Lengyelország keleti területein a ortodox vallásúak liturgiájuk keleti rítusát megtartva kollektíve elismerik a római pápa primátusát. Ez

az ún. „Breszti (Egyházi) Unió" pedig a későbbi belarusz, illetve ukrán görög katolikus vallás alapjait teremtette meg (Oswalt, J. 2001; Tschakwin, I. 2001).

Jóllehet az orosz uralom alatt a kulturális és nyelvi különbségek területisége nem változott lényegesen, később a 19. században a háttérbe szorított katolicizmus a lengyel kultúrát, a lengyelséghez való tartozást jelentette az orosz otodoxia ellenpólusaként (Knappe, E. et. al 2012). Így többen csatlakoztak a görög katolikusok közül az orosz ortodox egyházhoz (amelynek egyértelműen a nagyorosz kultúra erősítése volt a célja), ugyanakkor jelentős részben a papság ellenállása miatt a görög katolikus egyházi struktúrák is tovább éltek, leginkább a parasztság körében. Ezek a keretek azonban a vallási peremterületnek számító mai Belarusz térségeiben elégtelenek voltak a helyi szláv nyelvű lakosság identitásának erősítéséhez, illetve annak megerősítéséhez. Ellentétben pl. a kárpát-medencei görög-katolikusokkal, akik identitásuk, ezzel együtt etnikai különállásuk, ruszinságuk zálogaként tekintenek ma is munkácsi püspökségük megalapítására. A hajdúdorogi görögkatolikus püspökség viszont már a görögkatolikusok magyarsághoz való asszimilációját készítette elő, tehát identitásképző szerepe nem egyértelmű. Etnikai szempontból a görögkatolikus románok számára ugyancsak nem jelentette azt, mint a ruszinoknak. A mai Belarusz területén a görögkatolikusok helyzete még válságosabbra fordult, mert az oroszok 1839-ben betiltották a görög katolikus egyházat. A 20. század elején ismét biztosították számukra a szabad vallásgyakorlást, de a pozitív változás nem éreztethette sokáig hatását: az antiklerikális intézkedések nyomán a század további évtizedeiben egészen a rendszerváltásig a katolikus egyház felé láthatatlanok maradtak. Az 1990-es évektől ismét hivatalosan is megjelenő görögkatolikusság jelenléte a mai napig követhető, leginkább a népi kultúra dimenzióiban, ami a térség pufferzóna jellegét tovább erősíti (Bieder, H. 2000).

4.2.2. A belarusz etnikai terület alakulása a 20. században

4.2.2.1. 19–20. század fordulója

A belarusz nemzeti mozgalom – a fent említett cári russzifikáció következtében – csak viszonylag későn, a 19. század utolsó harmadában, akkor is csak mérsékelten, illetve inkább a rendszer kritikájaként jelentkezett (Mark, R. A. 2011). Az orosz államhatalom egy erőteljes russzifikáció után engedélyezte a belarusz dialektus (nyelv) fogalmának használatát. Belarusz nyelvű iskolákban azonban egyáltalán nem lehetett tanulni (Trepte, H-C. 2004). A 19–20. század fordulóján a belarusz területek csupán némi önkormányzatáért küzdöttek és az első belarusz nyelven megjelenő sajtótermék is csak 1906-ban jelent meg. Ugyanakkor e

folyamatban leginkább a lengyelekkel szemben fogalmazták meg saját identitásukat, míg az oroszokkal szemben inkább a passzivitás, illetve a távolságtartás volt jellemző. Ennek ellenére még ekkoriban nem beszélhetünk egy szilárd, jól körülírható belarusz identitásról.

Ezek alapján nem csoda, hogy a lakosság etnikai megoszlása is igen összetett volt. A cári Oroszország első teljes körű népszámlálása 1897-ben zajlott le, amely a lakosság anyanyelvére és vallására is rákérdezett. Az adatokat öt szubnacionális szinten is elemezhetjük. A mai Belarusz területén kettő (a Minszki és a Mogiljevi) kormányzóság csaknem teljes egészében, további három pedig (Grodnói, Vilniusi, Vityebski) csupán részben volt akkor megtalálható. Az emberek identitásának ingadozása miatt az anyanyelvi és a vallási adatok megfeleltetése nehézséget okoz. Emellett a társadalmi helyzet is meghatározta a legtöbb esetben, hogy ki milyen nyelvet adott meg a kérdőíveken (Zeraschkowitsch, P. 2001).

Az 1897-es népszámlálás idején Belarusz mai területén mintegy 6,5 millió lakos élt, amin belül a belarusz nyelvűek és az ortodoxok száma (4,7 illetve 4,6 millió fő) látszólag megegyezett. Azonban ha az ortodoxok számából kivonjuk az ukrán és orosz ajkú lakosság számát (287 és 281 ezer fő), akkor látható, hogy a területen nagyjából 700 ezer nem ortodox, hanem római katolikus vallású, belarusz nyelven beszélő ember élt. Ráadásul a római katolikusok száma (880 ezer fő) jóval magasabb volt, mint a lengyelül beszélőké (156 ezer fő), ami szintén nagyjából 700 ezer belaruszul beszélő katolikust ad. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a a római katolikus vallásúak, azaz a lengyel kulturális kötődésűek jelentős része társadalmi helyzetéből adódóan nem a lengyel, hanem a belarusz, esetleg az orosz nyelvet adta meg a népszámláláskor. Mindez igazodni látszik a lengyel statisztikus Włodzimierz Wakar (Wakar, W. 1917) adataihoz, miszerint a vizsgált területen a lengyelek száma mintegy 830 ezer fő (arányuk ezzel 13%), amivel a zsidó lakosság (910 ezer fő; 14%) mögött a második legnagyobb kisebbséget alkották a térségben a századfordulón (Eberhardt, P. 2001) (*10. ábra*).

A korabeli etnikai térszerkezetről elmondható, hogy a nemesség és a tanult rétegek egy része, akik magukat lengyelnek definiálták a városokban koncentrálódott. Lényegében ez volt igaz a zsidó lakosságra, illetve a főleg az adminisztrációban tevékenykedő orosz anyanyelvű lakosokra is, akik eloszlása ezért volt egyenletes, ha a kormányzóságok etnikai megoszlását is megvizsgáljuk. A különböző erősségű belarusz identitással rendelkezők a nem túl sűrűn lakott agrárvidékek lakói voltak. Ők többnyire „helyi"-nek definiálták magukat. Sok esetben arra a kérdésre, hogy milyen vallásúak azt válaszolták, hogy lengyel vagy rutén hitűek (Trepte, H-C. 2004).

A térség nyugati részén a nagyobb városok (Grodno, Vilnius) hinterlandjain a paraszti társadalomban is megfigyelhető jelentős ellengyelesedés. Ezért magasabb a lengyelek száma és aránya a nyugati (vilniusi és grodnói)

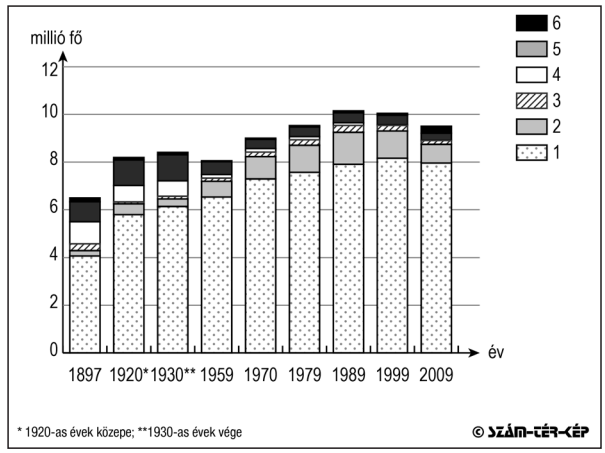

10. ábra A lakosság etnikai megoszlása Belarusz mai területén 1897–2009 között
1 – belarusz; 2 – orosz; 3 – ukrán; 4 – zsidó; 5 – lengyel; 6 – egyéb (Forrás: Eberhard, P. *2002; Belarusz népszámlálás 2009)*

kormányzóságokban. Breszt és Daugavpils között nagyjából a Nyeman folyó partján a lengyel lakosság a rurális térségben összefüggő településterületet alkotott. Ugyanakor a keleti területeken a russzifikáció is jobban érvényesült, így a keleti kormányzóságokban (Vityebszk, Mogiljev) a kissé magasabb orosz jelenlét ezzel magyarázható. Bár a lengyel államiság, ezzel együtt iskolahálózat hiánya, a lengyel nyelv diszkriminációja gyengíti az e kulturális kötődéssel rendelkezőket, jelenléte, gyökerei mégis lassították a russzifikációt. E folyamat a keleti területeken azonban a belarusz identitás kialakulását, később erősödését akadályozta meg (Eberhard, P. 2001).

A nyelvi kritériumok, mint láttuk, korábban nem adtak pontos információt az etnikai helyzetről. Meg kell vizsgálni a vallások elterjedését is azzal együtt, hogy az egyház ez idő tájt veszíti el egyre jobban gazdasági pozícióit. A vizsgált terület középső, keleti, illetve déli részén koncentrálódtak az ortodox vallásúak, míg a kiterjedt lengyel–litván, valamint lengyel–belarusz kontaktzónákban, ahol hagyományosan attraktívabb a lengyel nyelv és kultúra, inkább római katolikusok éltek (Eberhardt, P. 2001).

A cári önkény megszűnésével 1917 novemberétől a nemzeti mozgalomnak a politikai mozgástere is nagyobb lett (Smalianchuk, A. 2004). Még ugyanebben az évben megalakult a Belarusz Nemzeti Tanács. 1918 márciusában, amikor német csapatok foglalták el a mai Belarusz nyugati vidékeit, újra felsejlett a területen már korábban is gyökerekkel rendelkező kulturális kettősség. A németek által ellenőrzött vidéken a nyelvi pluralizmus jegyében a modern belarusz nyelv születését figyelhetjük meg, hiszen a bevonulóknak érdekük a helyieket az orosz kultúráról leválasztani. A belarusz hivatalos nyelvű Belarusz

Népköztársaság megalakulása ugyan rövid életű, de minden politikai erőnek (így a bolsevikoknak is) számolnia kellett vele. Ezért a Szovjetunióban a helyzet konszolidálása után megalakult a Belarusz Szovjet Szocialista Köztársaság, amely a lengyel-bolsevik háborút lezáró Rigai béke (1921) után ugyan csupán a korábbi Minszki, majd később a Mogiljovi és Vityebszki Kormányzóság területére terjedt ki, ám szilárd állami kereteket nyújt a két világháború közötti belarusz identitású lakosságnak.

4.2.2.2. Az 1920-as évek második felétől 1945-ig

Az első világháború után a belarusz etnikai területek nyugati része Lengyelország, keleti része a Szovjetunió keretein belül állt alapvetően különböző fejlődési pályára. A lengyel területeken egészen az 1939-es összeomlásig az etnikai homogenizáció jegyében a belaruszok asszimilációja, de legalábbis a társadalom perifériájára szorítása történt; de településterületük elmaradottságának csökkentését, az agrárium fejlesztését nem sikerült megoldani. Nemzeti mozgalmuk (ami mögött sok esetben valójában a szovjethatalom állt) sem volt olyan erős, hogy az eseményeket meghatározta volna. Ezzel ellentétben az 1920-as években a Szovjetunióban a folyamatok elsősorban a városi értelmiségiek körében a korábbi lengyel attitűd visszaszorulásának és a belarusz identitás erősödésének irányába hatottak. A paraszti közösségek javuló élethelyzete erősítette körükben a széleskörű nyelvhasználatot, amit állami szinten is segítettek iskolák, színházak, könyvtárak alapításával (Marples, D. R. 1999). Emellett 1921-ben belarusz nyelvű egyetemet alapítottak, majd 1926-ban megalakult a Belarusz Tudományos Akadémia is. 1927-től pedig a belarusz nyelv elsőbbséget élvezett a térség többi kisebbségi nyelve (jiddis, lengyel, orosz) mellett. Az alborutenizáció tehát egybefolyt a szovjetizációval, s mindez eleve deformálta a fehérorosz nemzetté válás amúgy is megkésett folyamatát (Šibeka, Z. 2011). Ugyanakkor az egyház társadalmi befolyását megtörve a belarusz identitás főként az alacsonyabb társadalmi csoportok közötti gyengülése figyelhető meg (Bieder H. 2000).

Az 1930-as években a bolsevik rendszer megerősödésével a belarusz identitás továbbfejlődése szempontjából a helyzet alapvetően változott meg. Nemcsak a sztálini nemzetiségi és nyelvi politika lett a kisebbségekkel szemben agresszívabb, hanem a vidéki térségek iparosítására való törekvés, valamint a kuláklistázás következtében a belarusz nyelv hordozóinak, a parasztságnak a társadalmát is sikerült teljesen szétzilálni. A nemzeti érzést közvetítő egyházi és világi helyi értelmiséget is csaknem teljes egészében likvidálták. Emellett pedig az oroszosítás az orosz nyelv jelenlétét erősítette nemcsak az adminisztrációban, hanem az oktatás teljes vertikumában is. Látható tehát, hogy a két világháború között a belarusz nemzeti mozgalom nem kapott elegendő impulzust sem kulturális, sem

nyelvi értelemben a további célok megfogalmazásához, az azokért történő politikai kiálláshoz (Ackermann, F. 2011).

A Molotov–Ribbentrop Paktum értelmében 1939 szeptemberében a két világháború közötti Lengyelország keleti vidékeit bekebelezte a Szovjetunió. Ezzel a belaruszok által lakott területek szinte teljes egészében szovjet irányítás alá kerültek. Ekkor mintegy 330 ezer lakost deportáltak Szibériába, akik között a lengyelek és a zsidók mellett, leginkább a saját identitásukért síkraszálló belarusz értelmiségiek is voltak. A szovjethatalom pedig – természetesen a maga keretei között – legfeljebb a népi kultúrát, a népi hagyományokat támogatta.

Nyugat-Belarusz 1930-as évek végére a lengyelesítés ellenére sokkal kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetben volt az akkori Szovjet-Belaruszhoz képest. Ráadásul a társadalmi viszonyaiban ekkor már igencsak különböző két országrész közötti határellenőrzés – sajátos módon – továbbra is fennmaradt Negarelaye (Nieharelaje) mellett, immár a Szovjetunión belül, azaz valós egyesítésről – ekkor még – korántsem beszélhettünk.

Belarusz mai területe 1941. június 22.-e után a Wehrmacht felvonulási területévé vált a Szovjetunió németek általi lerohanásának következtében, ami épp a Szovjetunió előretolt új határánál, a mai Belarusz nyugati kapuját szimbolizáló breszti erődnél indult meg. Belarusz zsidó lakosságát ekkor semmisítették meg szinte teljes egészében a náci Einsatzkommandok; 1942–43 között mintegy félmillióan váltak a Holokauszt áldozatává. Ugyanakkor a térségben élő lengyelek szignifikáns csökkenése is a háborús események és a későbbi repatriálások következménye (Eberhardt, P. 2001).

A kibontakozó háborús, partizán ellenállás azonban sajátos módon épp a belarusz identitást erősítette, ami ugyan csupán földalatti mozgalomként működött, de az idegen megszállás logikájából következően autonómiát élvezett a szovjet hatalmi struktúrákon belül. Belarusz volt a fő hadszíntere a szovjet partizánmozgalmaknak. Az ország partizánköztársasági imázsa is ekkor alakult ki (Ioffe, G. 2006). Fontos megjegyezni, hogy a Pripjaty-mocsarak révén ennek nem etnikai, hanem természetföldrajzi alapjai vannak, ami a későbbiekben járult hozzá az idenitás alakításához. Másfelől a németek megszervezték a Belarusz Főkormányzóságot, majd 1943-tól a Belarusz Központi Tanácsot. Ez a mozgalom nyilván nem volt egy széles társadalmi bázissal bíró mozgalom, de a zászlójuk ugyanaz a fehér-piros-fehér volt, mint a független Belaruszé az 1990-es évek elején.

A világháború végeztével Lengyelországot a szövetségesek nyugatra tolták, így korábbi keleti területei a Szovjetunióhoz, illetve az Ukrán, valamint a Belarusz Szovjet Szocialista Köztársasághoz kerültek. Az így kialakított Belarusz határai csak néhány, Białystok környéki rajon esetében (ezek az új Lengyelországhoz kerültek) mutatnak különbséget az 1939. szeptember végi határoktól.

4.2.2.3. A második világháború után 1989-ig

Az 1945-ös politikai konszolidációt követően az új, nyugat-belarusz területek etnikai térszerkezetét alapvetően átformáló migrációs folyamatok keretében, lengyel-belarusz viszonylatban lakosságcserére került sor. A Belaruszban élő lengyelek számának szignifikáns csökkenése a háború és a későbbi repatriálások következménye (Lagzi, G. 2001). Ennek során a becslések szerint csaknem 400 ezer lengyel költözött Nyugat-Belaruszból az új Lengyelország határai közé (hivatalosan ez a szám csupán 275 ezer), míg az első hullámmal 37 ezer, később további 70 ezer belarusz identitású személy talált otthonra Szovjet-Belaruszban. E folyamat mellett főleg az 1950-es években meghatározó volt a háborús emberveszteségek miatti demográfiai vákuumba beáramló orosz anyanyelvű lakosság létszáma is, ami az újonnan megszerzett területek „szovjetizálásának" folyamatába illeszkedve főként a térség nagyvárosaiba történő migrációt jelentett (*10. ábra*) (Eberhardt, P. 2000; 2001; 2002).

A második világháború után a hivatalos álláspont szerint a nemzeti mozgalmak törekvéseit a fasiszta agresszor törekvéseivel azonosították, aminek következtében az amúgy is gyenge önálló belarusz identitás újabb csapást szenvedett el. Ezzel párhuzamosan főként a korábban Lengyelországhoz tartozott területeken az agrártérségek fokozott iparosítására a mezőgazdaság kolhozosítására való törekvés, valamint a valláshoz inkább kötődő társadalmi csoportok elleni fellépés elsősorban a helyi belarusz dialektusok hordozóinak helyzetét változtatta meg. Belarusz nyugati területein a háborús veszteségeket a természetes szaporodás magasabb értéke ellensúlyozta, így a belarusz ajkúak száma növekedett (*10. ábra*). Ennek ellenére identitásuk továbbra is bizonytalan volt, ráadásul közösségeik szétzilálódtak, sokan az ekkorra már oroszajkú városokba áramlottak, ahol a kibontakozó háború utáni szovjet iparosítási hullám keretében az identitását veszítő városi munkásréteg tagjaivá váltak.

A háború utáni szovjet népszámlálások (1959, 1969, 1979, 1989) az oroszok (és ukránok) jelentős, a belaruszok mérsékelt növekedését mutatják. Ennek oka részben az lehet, hogy elég jelentős az átjárás a két csoport között. Az oroszosító tendenciák egyre határozottabbá válása mellett, valamint a két irodalmi nyelv közötti különbségek helyett a hasonlóságok hangsúlyozása és az orosz nyelvoktatásban történő elterjedése miatt kialakul egy keverék nyelv (traszjanka), amelynek használata nem kedvez az amúgy hivatalos belarusz sztenderd további fejlődésének, illetve széleskörű elterjedésének. Ennek következtében a két nyelv között a különbségek elmosódtak és az oroszra a lakosság nagy része nem mint idegen nyelvre hanem a saját dialektusuk egy emelkedettebb formájára tekintett/tekint. Nem csoda, hogy az orosz nyelvet használók a belarusz nemzetiségűek között 1959 és 1989 között 13%-ról több mint kétszeresére, 28%-ra nőtt.

Az etnikai csoporttudat helyett a társadalmi kohéziót előtérbe helyező szovjet embereszmény kialakítására való törekvés e folyamatokat erősítette, ami az identitásában ingadozó belarusz társadalomban, főként a kisvárosi közegben termékeny talajra hullott (Šibeka, Z. 2011). Ugyanakkor a háborús időszakban számukban visszaszorult zsidóság és lengyelség nyelvi asszimilációja leginkább torz társadalmi struktúrájuknak, illetve szűk értelmiségi rétegüknek köszönhető (Ackerman, F. 2006).

A függetlenné válás utáni demográfiai viszonyokat a kelet-európai helyzetet általánosan meghatározó népességszám csökkenés jellemzi, amit az orosz, ukrán és belarusz lakosság együttes fogyása okozott (Rowland, R. H. 2003). Bár az 1980-as évek folyamatai a Szovjetunió több térségében aktivizálták az addig elfojtott nemzeti érzéseket és az iskolákban is tanítani kezdett belarusz nyelv állami rangra emelkedett, az itteni változásokat elsősorban nem belső folyamatok, a szovjet rendszertől való távolság, a helyi sajátosságok hangsúlyozása, hanem leginkább a külső körülmények megváltozása okozta (Lagzi, G. 2001).

4.2.3. Belarusz jelenlegi etnikai térszerkezete

Belarusz jelenlegi etnikai térszerkezetét a legutolsó 2009-es népszámlálás nemzetiségi adatai alapján mutathatjuk be. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az ország nem homogén nemzetállam, mivel a mintegy 9,5 millió lakos csupán 83%-a tartozik az államalkotó belaruszok csoportjába. A legnagyobb etnikai kisebbséget a csaknem 0,8 milliós lélekszámú oroszok adják, akik az összlakosság 8,2% teszik ki. Rajtuk kívül számottevő lengyel (294256 fő; 3,2%) és ukrán (157871 fő; 1,6%) csoportokat is találunk. Alig valamivel több mint 300 ezren az egyéb kategóriába sorolták magukat (3,2%).

Az etnikai térszerkezetről továbbra is elmondható, hogy az oroszok a nagyobb városokban, a lengyelek a korábbi Lengyelországhoz tartozott, a lengyel kultúra által korábban is erősen érintett területeken, az ukránok (a nagyobb városok mellett) az ország délnyugati csücskében, Breszti körzetben koncentrálódnak (*11. ábra*). Az orosz lakosság eloszlása viszonylag egyenletes, az ország 19 rajonjában haladják meg a lakosság 10%-át, amelyekből 7, egy város által kijelölt, vagy városok által dominált járás. Legnagyobb 15 ezer főt is meghaladó közösségeik kivétel nélkül városokban figyelhetők meg. Az ukránok a Breszti körzetben, főleg annak két járásban koncentrálódnak, ahol arányuk a 7%-ot is meghaladja (Kamenyec 7,4%; Malorita 7,2%), de jelentős a számuk a körzetek székvárosaiban, ahol kettőben (Breszt, Gomel) számuk több mint 10 ezer fő. Ugyanakkor elmondható, hogy e két kisebbségi csoport egyetlen kisebb szubnacionális területen sem teszi ki a helyi lakosság abszolút többségét.

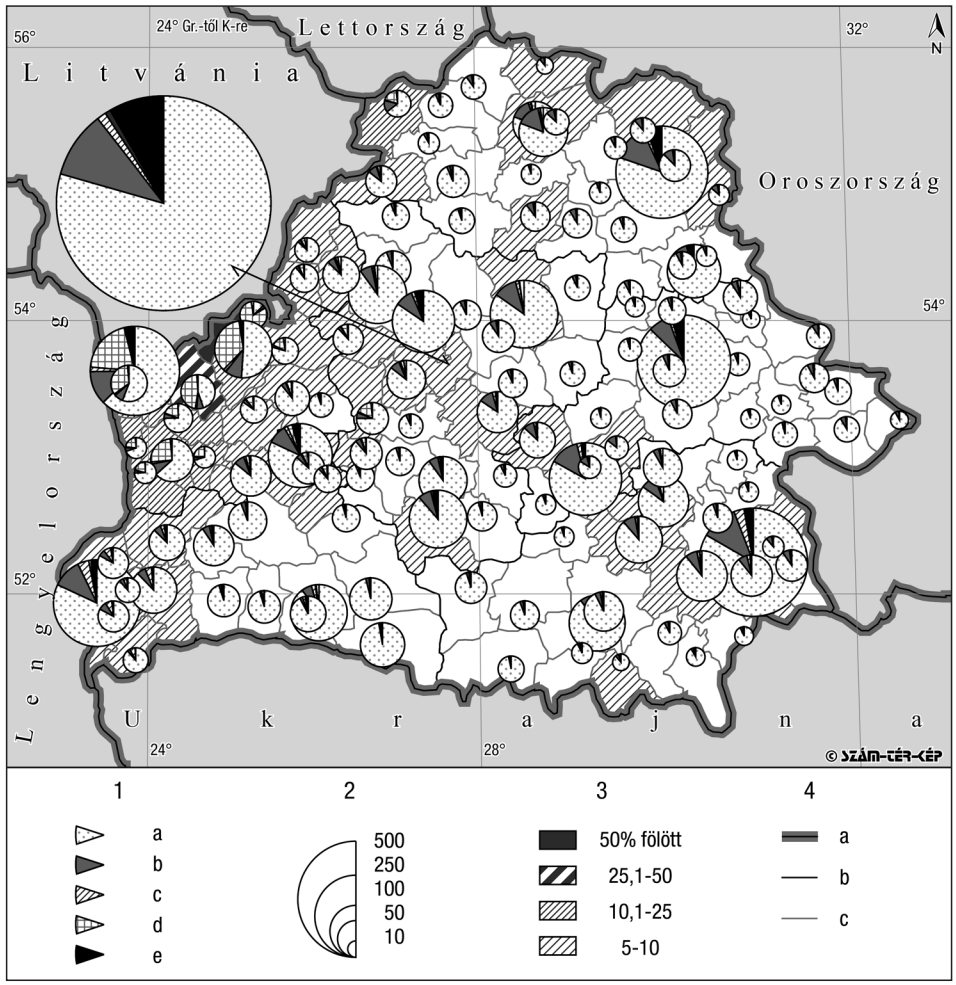

11. ábra A lakosság etnikai megoszlása és a nem belaruszok aránya rajonok szerint Belaruszban 2009-ben
1 – a lakosság etnikai megoszlása, a – belarusz, b – orosz, c – ukrán, d – lengyel, e – egyéb; 2 – a lakosság száma (1000 fő); 3 – a nem belaruszok aránya (%); 4 – Határok, a – országhatár, b – voblaszchatár, c – rajonhatár. (Forrás: Belarusz népszámlálás 2009)

Ezektől alapvetően tér el az országban élő, a rendszerváltás óta fokozódó identitással bíró lengyelek etnikai tere (Iwanow, N. 1994). A kisebbségek közül a lengyelek koncentrációja, csaknem összefüggő településterületet alkotva, a legnagyobb a két világháború között Lengyelországhoz tartozó területeken a Grodnói körzetben. Ez egy keskeny pufferzónának tekinthető a szláv ortodoxia és a római katolikus litvánok között A tizenhárom járás közül, ahol számarányuk meghaladja a 10%-ot, csupán egy található a Breszti és egy a Polocki körzetben.

Koncentrációjuk különösen a litván határ mentén, a határ másik oldalán is nagyjából összefüggő lengyel területhez tapadó két járásban a legnagyobb. A Voronovoi járásban abszolút (80%), míg a Scsucsiniban relatív többséget alkotnak.

A magukat nem a fenti négy kategóriába sorolók közül első helyen kell megemlíteni a 12 ezer főt számláló zsidóságot, akik a 15. századtól élnek ezen a területen. Mellettük jelentős még a cigányok (7079 fő), illetve a németek (2474 fő) száma. A többiek közül kiemelkednek az egykori szovjet térségekből származó, többnyire már többedik generáció óta itt élők. Belarusz szomszédságában levő etnikumok kisebb közösségei mellett (litvánok 5087 fő; moldávok 3465 fő; lettek 1549 fő), jelentősebbek a távolabbi sztyeppei (tatárok 7316 fő; csuvasok 1277 fő), kaukázusi (örmények 8512 fő; azeriek 5567 fő; grúzok 2400 fő) vagy közép-ázsiai (türkmének 2685 fő; üzbegek 1593 fő; kazahok 1355 fő) térségekből származók. Mellettük nem túl nagy kínai (1642 fő) és arab (1330 fő) közösségek is színesítik az ország etnikai összetételét.

4.2.4. A lakosság nyelvhasználatának jelenlegi problémái és térbelisége

Mint láttuk a fentiekben, a belaruszok, nemcsak késve próbálták kialakítani az önálló nemzeti tudatukat, hanem ebben a folyamatban a népek, nyelvek, kultúrák között sokkal inkább a helyi identitásképző tényezők maradtak a meghatározóak. A háborúk, a politikai tisztogatások, illetve a marxista ideológia nemcsak a nemzeti gondolat hordozóit szorította háttérbe, semmisítette meg (főként az utóbbi évtizedekben), hanem a nyelvhasználat is valamiféle politikai állásfoglalást tükröz. A rendelkezésre álló adatok leginkább a nyelvi állapotok, illetve a nyelvhasználat szerepének területiségét engedik az alábbiakban megvizsgálni (*12. ábra*).

A lakosság nyelvhasználata – ahogy láttuk – az idők folyamán legfőképpen a politikai szándék(ok) miatt alakult át többször (Brüggemann, M. 2014). A 2009-es népszámlálás lehetőséget ad ennek vizsgálatát elvégezni és térbeliségét bemutatni. Jelenleg az országban a modern belarusz nyelv mellett az orosz is hivatalos státuszt élvez 1996 óta. A két nyelv sztenderdjei között a különbség jelenleg nem túl nagy (ennek következménye a keverék nyelv (traszjanka) kialakulása, illetve egzisztálása is) és a belarusz nyelvet használók az orosz nyelvben nem egy másik nyelvet látnak. Emiatt az etnikai identitás kifejeződése továbbra sem az anyanyelv, ami a társadalom nyelvhasználatában is tükröződik (Burlyka, I. 2004).

Ha megvizsgáljuk a nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatokat, valamint ezzel összefüggésben a nyelvhasználatot, az alábbi megállapításokat tehetjük. Európai összehasonlításban, miszerint az államalkotó nemzet nyelvét beszéli a lakosság többsége, a legérdekesebb, hogy Belaruszban a népesség 83%-át kitevő, magát belarusz nemzetiségűnek definiáló lakossal szemben, az összlakosság csupán

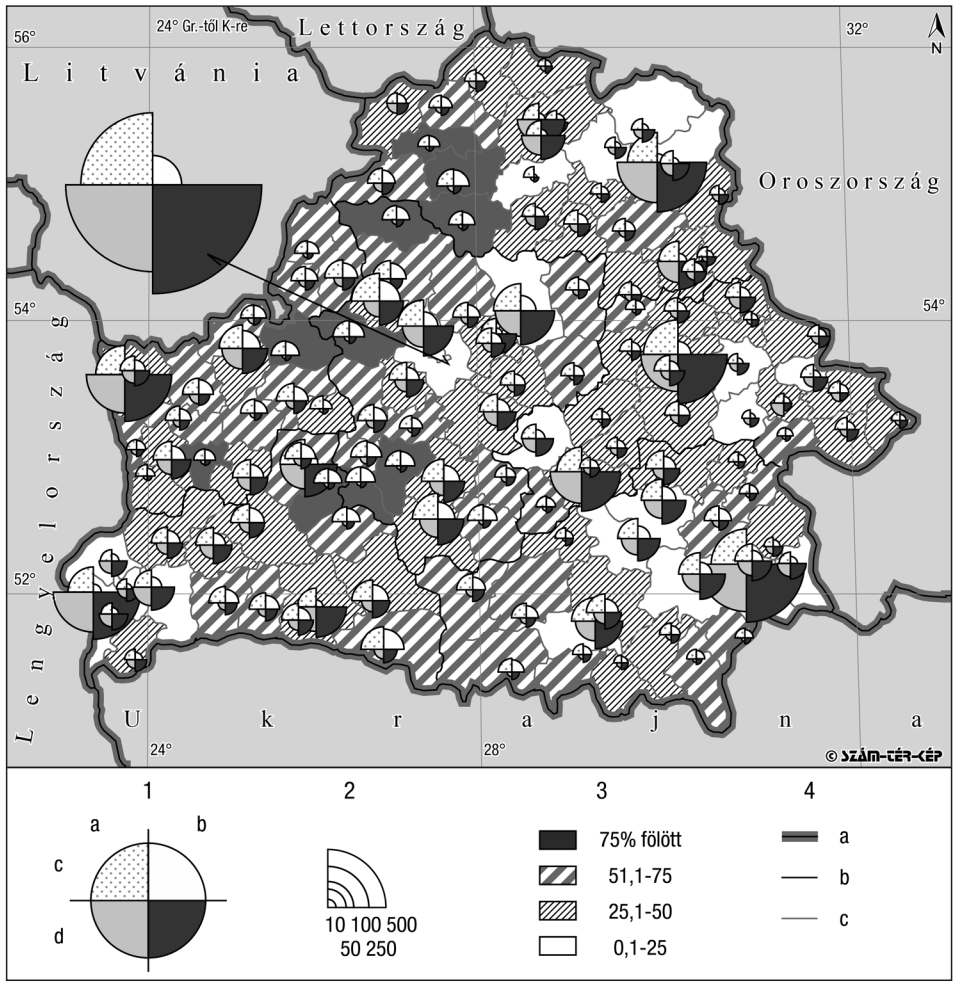

12. ábra A lakosság megoszlása anyanyelve és használt nyelve szerint, rajonok szerint Belaruszban 2009-ben
1 – A lakosság nyelve és nyelvhasználata, a – anyanyelv, b – nyelvhasználat, c – belarusz, d – orosz; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – A belarusz nyelvet használók aránya (%); 4 – Határok, a – országhatár, b – voblaszchatár, c – rajonhatár. (Forrás: Belarusz népszámlálás 2009)

53%-a állítja magáról, hogy anyanyelve is belarusz. Még drasztikusabb a különbség, ha a belaruszt, mint a társadalomban az egymás közötti kommunikációban használt nyelvet vizsgáljuk, mivel csupán az összlakosság 23%-a mondta azt a népszámlálás során, hogy a belaruszt használja a mindennapi érintkezésben. Ugyanakkor az ország lakóinak csupán 8%-át jelentő orosz nemzetiségűek 41%-a adta meg anyanyelvként és 70%-a a mindennapi kommunikációban használt nyelvként az oroszt. Ezen országos adatokból kiindulva elmondható tehát,

hogy napjainkban a belarusz nyelv használata az 1996-tól hivatalos orosz nyelv javára szorult háttérbe (Bieder, H. 2003; Törnquist-Plewa, B. 2005).

Az anyanyelv és nyelvhasználat tekintetében észrevehető különbségek mutatkoznak az ország különböző körzeteiben (*12., 13. ábra*). Általában kijelenthető, hogy a magukat belarusz nemzetiségűnek vallók között a belarusz anyanyelvűek száma magasabb mint a nyelvet ténylegesen használók száma. Elmondható továbbá az is, hogy a belarusz nyelvhasználat magasabb a falvakban, ahol a helyi nyelvi sajátosságok egzisztálás általában elszigeteltebb a központi területektől. Többen vannak azok is, akik anyanyelvként adták meg a belaruszt, mint azok, akik használják is a nyelvet. Ugyanakkor a városokban (a breszti körzetet leszámítva) lényegében megegyezik a két adat. A belarusz nemzetiségű lakosság többsége egyértelműen az orosz nyelvet preferálja, leginkább a korábban tárgyalt történelmi, illetve etnolingvisztikai okok, valamint a részben ebből következő tény miatt, miszerint az országban az orosz nyelv is hivatalos státuszt kapott 1996-ban.

A nyelvhasználat területisége is érdekes képet mutat. Azok a járások, ahol a lakosság többsége a belarusz nyelvet preferálja a mindennapi élete során, leginkább az ország városhiányosabb ÉNy-i részében koncentrálódnak, amely térségek korábban szorosabban kötődtek a lengyel hatalmi centrumhoz, illetve a két világháború között Lengyelországhoz tartoztak. Ezeken a területeken vélhetően a nyelvhasználatban tetten érhetünk olyan attitűdöket, amelyek korábban a nyugati, lengyel kultúra, a szovjet időszakban pedig a russzifikáció ellenpontjaként funkcionáltak. Jelenleg tehát a nyelvhasználatban észlelhető különbségek jelzik leginkább az ország kulturális pufferzóna jellegét. Ugyanakkor az ország más társadalmi dimenziójában, gazdasági orientációjában megfigyelhető Oroszország felé fordulás manapság sem teszi lehetővé a nyelvi alapon történő különbségek hangsúlyozását és a nyelvhasználat megmarad amolyan politikai állásfoglalásként (Alexandrova, O.–Timmermann, H. 1997; Golz, S. 2011).

Az orosz nyelv elterjedése miatt nem csoda, hogy a magukat orosz nemzetiségűnek vallók között az anyanyelv és a kommunikáció nyelve is az orosz, körükben csak elenyésző azok száma, akik a belaruszt adják meg anyanyelvként, illetve használják a belaruszt a mindennapi kommunikációjuk során. Ők főleg a vidéki térségekben leginkább, Hrodna voblaszcban élnek, ahol a legelterjedtebb a belarusz nyelv használata.

Még érdekesebb megvizsgálni a Belaruszban élő lengyelek és ukránok anyanyelvi megoszlását, valamint nyelvhasználati szokásaikat. Az etnikai törzsterületükön élő lengyel nemzetiségűek nyelvi asszimilációját jelzi, hogy csupán kisebb részük vállalja anyanyelvét, főleg a falusi térségekben. Nyelvhasználatukban leginkább a többségi belarusz lakosokhoz idomulnak; ahol a belarusz nyelvhasználat erős ott ők is inkább a belaruszt (a városokban inkább az oroszt) használják. A

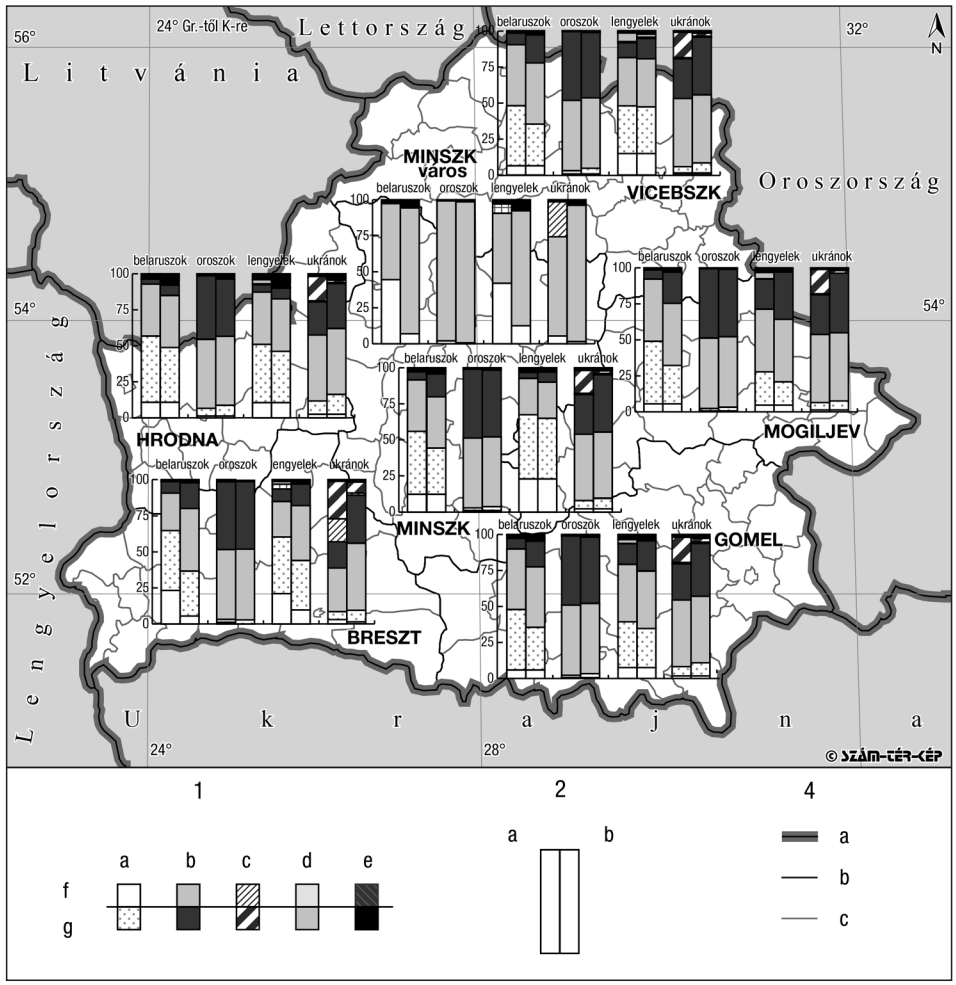

13. ábra A lakosság anyanyelve és otthon használt nyelve etnikumok és településtípus szerint Belarusz voblaszcjaiban (2009)
1 – A lakosság anyanyelve és otthon használt nyelve településtípusok szerint, a – belarusz, b – orosz, c – ukrán, d – lengyel, e – egyéb, f – városokban, g – falvakban; 2 – a főbb etnikumok anyanyelve és otthoni nyelvhasználata, a – anyanyelv, b – otthon használt nyelve, 3 – Határok, a – országhatár; b – voblaszchatár; c – rajonhatár. (Forrás: Belarusz népszámlálás 2009)

távolabbi területeken élő – igaz elenyésző számú – lengyel nemzetiségűek magasabb arányban adják meg a lengyelt anyanyelvként, és nyelvhasználatukban inkább az orosz nyelvet preferálják. Vélhetően ők a törzsterületükről elszármazott, a migrációba inkább bekapcsolódó értelmiségiek, akik éppen ezért erősebb identitással rendelkeznek. Esetleg a helyiekkel szemben erősebben kötődnek etnikai származásukhoz, amit az adatközlésnél is vállalnak.

Hasonló a helyzet az ukrán nemzetiségűek esetében is. A Breszt környéki, autochtonnak számító ukrán nemzetiségűek a lengyeleknél nagyobb arányban adják meg saját nyelvüket anyanyelvként, és ez a falvakban markánsabban meg is jelenik az ukrán nyelvhasználatban. Ez a tény az ukránok esetében az e területektől távolabb élőknél is megfigyelhető, természetesen kisebb mértékben.

4.3. MOLDOVA ETNIKAI KONFLIKTUSAINAK FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI

A mai Moldovai Köztársaság a történeti Moldva keleti területét, természetföldrajzilag pedig lényegben a Dnyeszter, a Prut és az Al-Duna közötti területet foglalja magába. Az ország már a középkortól folyamatosan része annak az átmeneti geopolitikai zónának, amely a jelenleg köztes-európainak definiált térség és az orosz hatalmi érdekek között húzódik (Bosse, G. 2010; Gabanyi, U. A. 1995; Hanne, G. 1998). A területen a politikai csatározások mellett erőteljes volt a különböző nyelvek, felekezetek keveredése, amelyek mögött sokszor nagyon komoly történeti, társadalmi törésvonalak is rejlenek, és amelyek a mai napig is sok esetben politikai szinezetet kapnak. E problémákat is leginkább ez a pufferzóna jelleg határozza meg.

Az ország lakosságának mai identitását a kora középkorban kialakult Moldovai Fejedelemség állami keretei és az ország történelmi kataklizmái alapozták meg, amit később a nyelvi különállás jelölt ki, majd pedig a modern nacionalizmusok idején a hatalom nyelvpolitikája, ezzel párhuzamosan pedig az elitek geopolitikai mozgástere határozott meg. A modern nemzettéválás idején az oszmán struktúrák lebontásával egyidőben a 19. századi, kezdetben orosz, később szovjet hatalmi expanzió és ezzel párhuzamosan a román nemzetépítés hatásai együttesen alakították ki az ország keleti újlatin nyelvet beszélő lakói körében a jelenleg megfigyelhető sajátos identitáskonstrukciókat (Neukirch, C. 1996).

E folyamat sajátos, még a Köztes-Európában megszokottól is eltérő viszonyokat eredményezett. Jelenleg a nyelvhasználatban figyelhető meg a legmeghatározóbb törésvonal, amelybe a modernkori identitás történeti meghatározottsága mellett a jelenlegi hatalomhoz való viszony is tükröződik. E jelenség, illetve az ehhez vezető folyamat kialakulásának, azok területi konzekvenciáinak, illetve hatásainak földrajzi vizsgálata alábbi fejezetünk célja.

4.3.1. Történelmi előzmények a 19. századig

A terület az 5–13. század időszakában a lovasnomád törzsek felvonulási területeként funkcionált. Ez a tény járult leginkább ahhoz, hogy szilárdnak mondható állami struktúra csak a középkor utolsó harmadában alakult itt ki, jóllehet a környéken formálódó államok (pl. Magyarország, vagy Lengyelország) már korábban szívesen integrálták volna e területet országukba. Az 1359-ben alapított Moldvai Fejedelemség keleti részére később a dinasztialapító Basarab nevéből képzett Besszarábia kifejezést is használták. Fénykora a 15. századra tehető, ezt követően a terület az ekkor a Balkán és a Krím irányába különösen dinamikus külpolitikát folytató Oszmán Birodalom vazallusa lett.

A nyelvekkel és vallásokkal szemben alapvetően türelmes Oszmán Birodalom politikája miatt általában a perifériákon elég vegyes nyelvi és vallási képet mutatott a társadalom. Így volt ez Moldva területén is, bár a lakosság nagy része a korabeli román nyelv egy dialektusát beszélte. Az etnikai mozaikot támasztja alá, hogy a román nyelvben a szláv jövevényszavak aránya a 30%-ot is meghaladta a 19. század előtt. A nyelvhatár ugyan nem volt éles, ráadásul kelet felé fokozatosan növekedett a szláv nyelvűek (oroszok, ukránok) száma és aránya.

A geopolitikai szituáció a 18. században kezdett megváltozni, amikor a fokozatosan megerősödő Orosz Birodalom a nyugati és déli perifériái felé orientálódva szembe találta magát az oszmánokkal. Ennek eredménye több orosz-török háború a 18., sőt még a 19. század folyamán is, aminek következtében a harcok fókuszában lévő Moldva is fokozatosan orosz erőtérbe került. Lengyelország felosztásával a Fejedelemség keleti határa a Dnyeszter vonalában stabilizálódott, míg északnyugati csücske (Bukovina) a Habsburgok kezére került.

1812-ben egy újabb orosz-török háború következtében a Prut mentén osztották föl a területet és annak keleti részét, Besszarábiát az Orosz Birodalomhoz csatolták. Ez a mozzanat alapvetően meghatározta a mai Moldova történetét a modern nemzettéválás, nemzetépítés időszakában (Solomon, F. 2002). Kezdetben a cári politika a bizonytalan geopolitkai helyzetben adókedvezményeket és a hadseregbe történő sorozás itteni mellőzésével kedvező helyzetet is ígért, vélhetően azért, mert kereszténységet az Oszmán Birodalom sem sorozott (leszámítva a rác szabadcsapatokat és a devsirme áttért áldozatait). Később az 1820-as évek végétől, a közigazgatás átszabásával, az orosz szokásjog átvételével szűkebb lett a nyelvi és kulturális sokszínűséggel rendelkező helyi társadalom mozgástere (Bochmann, K. 1996).

A cári Oroszországban azonban a birodalomépítés logikájából következően inkább a közigazgatás nyelvének és annak kultúrájának támogatása volt az elsődleges. A 19. század első felében ezért kezdett átformálódni a lakosság etnikai térszerkezete. Ez részben a román nyelvűek a Pruttól nyugatra fekvő Moldvai Fejedelemségbe történő fokozatos kivándorlását, míg a belső orosz térségekből, főként az adminisztráció és a gazdaság területére az orosz nyelvűek érkezését jelentette. Az állam gazdasági megfontolásokból amúgy támogatta az ekkor háborús frontzónában lévő, a román parasztok folytonos kivándorlásával, illetve a törökök és tatárok kitelepítésével 200 ezer főre apadt népesség számának növelését, így főként a mai ország északi részében kiszolgált ukrán kozákok, délen az Oszmán Birodalomból menekülő bolgárok, vagy egy szervezett telepítés keretében német telepesek is otthonra leltek itt ebben az időben (van Meurs, W. P. 1994).

A Birodalom berendezkedése, illetve a perifériák megerősítése miatt az egyházszervezetet és az iskolahálózatot is elérte az oroszosítás. Ennek következménye hogy a térségben növekedett az orosz nyelv és kultúra befolyása. Az 1870-es években korlátozták a román nyelvet az oktatásban és az egyházi liturgiában is.

Így a román nyelvűek fokozatosan a vidéki térségekbe szorultak, míg a városokban leginkább a zsidók mellett a szláv nyelvűek kerültek csaknem kizárólagos többségbe (Berindei, D. 1996).

Ezzel szemben a Kárpátok és a Prut között húzódó, továbbra is önálló Moldvai Fejedelemségben a Havasalföldi Fejedelemséggel történő nyelvi, kulturális egység megteremtése volt a cél. Ezzel lényegében a politikai pozícióját erősíteni kívánó románság nemzettéválása folyt, amely érdekes módon az erdélyi és bukovinai románokkal sokkal intenzívebb kulturális kapcsolatban állt. E folyamat keretében az általuk beszélt nyelv modernizálása, sztenderdjeinek közelítése, illetve nyugati orientációja is egyre inkább előtérbe került. 1860-tól szakítottak például a cirill ABC használatával (ami a Pruton túl egészen 1918-ig megmaradt), valamint kigyomlálták a szláv szavakat (Solomon, F. 2002).

A szervezett telepítések, az ellentétes irányú migráció keretében a román és orosz, valamint ukrán lakosság spontán kicserélődése, illetve a közigazgatás szisztematizálásába bújtatott kulturális offenzíva együttes hatásai az 1897-es népszámlálás által kirajzolódó etnikai térszerkezeten is nyomot hagytak. A román népesség elsősorban a korabeli Besszarábiát alkotó 8 ujezdből (járás) a városhiányos járásokban alkotott abszolút többséget (Orhei (eredeti neve Őrhely; 77%), Bălți (66%), Soroca (63%), Chișinău (62%)). Közösségeik azonban számottevő mértékben a dél-besszarábiai Bender (ahol relatív többséget alkottak (45%)) és Izmail (39%), valamint az észak-bukovinai Hotin járásban is megtalálhatóak voltak. Ugyanakkor a korábbi moldvai fanarióta berendezkedés elől menekülő román parasztok letelepedésének kiterjedését jelzi a 20. század fordulóján is kimutatható, Novorosszijába (a szomszédos Herszon gubernium területére) benyúló periférikus településterületük. Itt a három északi járásban nyugatról keletre csökkenő arányban voltak jelen (Tyiraszpol (24%), Ananiv (13%), Jelizavetgrad (6%)) (*14. ábra*).

Ellentétben a románokkal, a moldovai oroszok etnikai térszerkezetének kitüntetett pontjai ekkoriban döntően egybevágtak a régió városainak, az orosz előre nyomulás politikai erődjeinek földrajzi elhelyezkedésével. Jelentős az arányuk Tyiraszpolban, Benderben, Chișinăuban. Ez a tény érvényes volt a zsidóságra is, akik az előbbi városok mellett az északi térség városaiban abszolút többséget alkottak, de a gubernium fővárosaként funkcionáló Chișinăuban is ekkor a lakosság csaknem felét tették ki (49%). A jelzett időszakban a moldovai ukránok alapvetően a mai ország északi területén (Hotin járásban 53%), valamint az újonnan benépesített Budzsák városaiban jelentek meg (Akkerman (53%), Kilija (39%), Izmail (37%)). Szintén itt – főként a rurális térségekben – volt a bolgárok és németek etnikai súlypontja is.

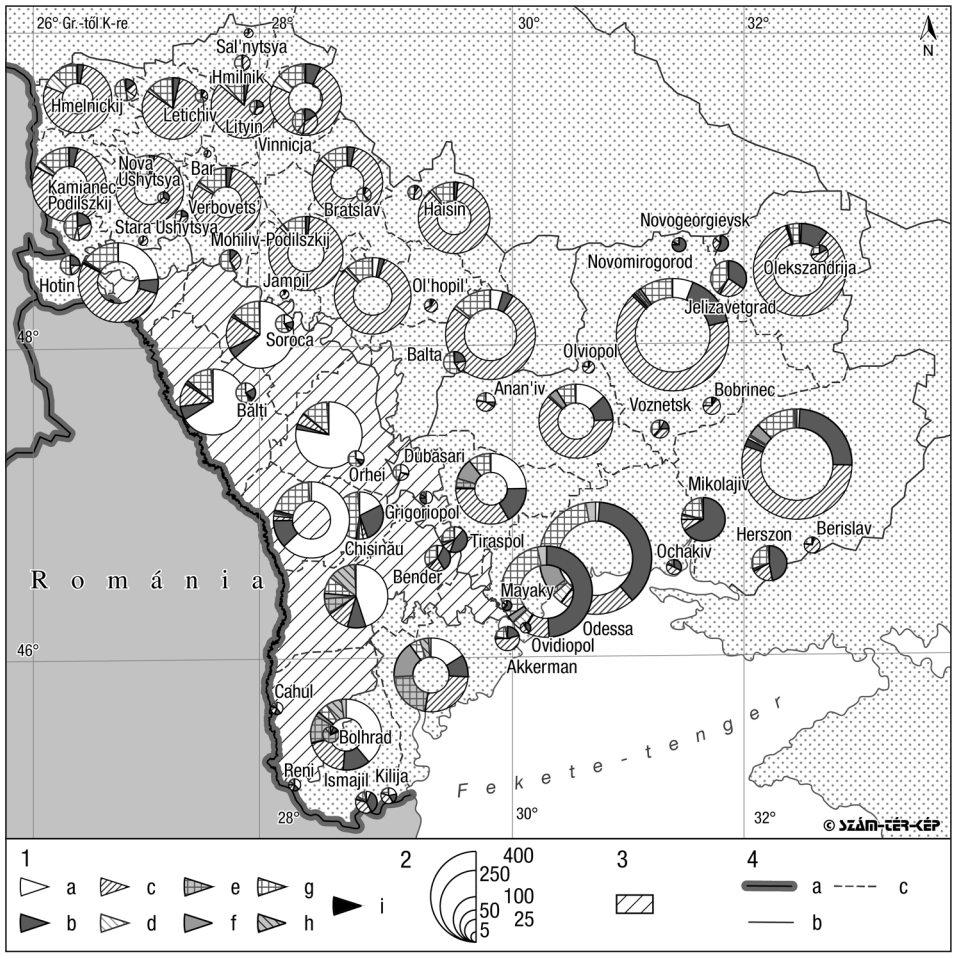

14. ábra Az oroszországi románok etnikai területének etnikai összetétele 1897-ben
1 – A lakosság anyanyelvi megoszlása, a – román, b – orosz, c – ukrán, d – lengyel, e – bolgár, f – német, g – zsidó, h – egyéb; 2 – A lakosság száma; 3 – A mai Moldovai Köztársaság területe; 4 – Határok, a – országhatár (1000 fő); b – guberniumhatár; c – ujezdhatár. (Forrás: Oroszországi népszámlálás 1897)

4.3.2. A nyelv kérdése a 20. században

4.3.2.1. A román hatalom törekvései...

A mai Moldovai Köztársaság területén élő román nyelvűek identitására nagy hatást gyakorolt az a tény, hogy 1917-ben a megroggyant Oroszország a perifériákon területeket veszítve kénytelen volt lemondani e térségről, amely az ekkor létrejövő Nagy-Románia része lett. Ugyanakkor 1924-ben szovjet részről a

Dnyesztertől keletre létrehozták a 19. századtól Novaja Rossziába történő fokozatos kirajzás következményeként még jelentős román/moldáv nyelvű lakossággal (30%), de vegyes etnikai összetétellel rendelkező térségben a Moldáv Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot (MASzSzK). Két évvel később az első szovjet népszámlálás idején e terület lakosságának relatív többségét az ukránok tették ki (48,5%), de jelentős, egyaránt 8% fölötti arányban voltak jelen, leginkább a városokban az orosz és zsidó lakosok. Mellettük jelentős még ekkoriban is – főleg a rurális terekben – a német és a bolgár lakosság száma és aránya. A területi autonómia egyrészről része volt a Szovjetunió kezdeti nemzetiségi politikájának, másrészt pedig nem titkolt célja, hogy az orosz geopolitikai törekvéseket is érzékeltessék (Gercen, A. A. 2010). Ettől kezdve a 20. században a terület folyamatosan a Szovjetunió és Románia közötti külpolitikai vita tárgyát képezte (*14. ábra*).

Ennek egyik terepe a moldovaiak nyelve, identitása, öndefiníciója, illetve ezek bizonytalansága körül formálódott ki. A román nemzetpolitika számára 1918 után egyértelmű volt a nemzet származás, nyelv alapú definíciója, így evidens volt, hogy a korábbi Besszarábia román nyelvű lakossága a román nemzet része (Bochmann, K. 1996). A korábbi 100 év folyamatai azonban erős lenyomatot hagytak a társadalmon, jóllehet a terület teljes népessége nem vált orosz nyelvűvé. Az 1930-as népszámlálási adatok értelmében (a Moldovához csak részben kapcsolódó Hotin megyét nem számítva) a Moldovát alkotó 8 darab romániai megyében csaknem 2,5 millió főt írtak össze, amelynek abszolút többségét (59,6%) a románok tették ki a második legnépesebb etnikumot reprezentáló oroszok (12,1%) előtt (*14. ábra*). Ezen kívül a zsidók (6,8%), a bolgárok (6,6%), valamint az ukránok (6,1%) képviseltették még magukat jelentősebb mértékben, míg a közel 100 ezer fős gagauz (4%), és 80 ezer fős német (3,2%) etnikai zóna már jóval kisebb területre korlátozódott. Az alig 10%-os népességsúllyal rendelkező városokban ugyan 1930-ra a románok városi részaránya 30,8%-ra emelkedett, a növekedés a centralizációs törekvéseknek tulajdoníthatóan javarészt Chișinăut érintette. A többi város mindennapjait (Cetatea Albă, Tighina, Bălți, Ismail) továbbra is a zsidók (városi részarányuk 29,4%), illetve az oroszok (28,7%) jelenléte határozta meg a két világháború közötti időszakban (Livezeanu, I. 1995).

Azt nehéz megítélni, hogy Besszarábia Romániával való egyesülését a tömegek hogyan fogadták, de a két terület eltérő történelmi pályája miatt jó okunk van feltételezni, hogy az ellenérzés nemcsak a városi, nem román nyelvűek részéről volt kitapintható. A nagyfokú szubszidiaritást biztosító zemstvo rendszert felváltotta a modern nemzetállam főváros-központú működési modellje, amelyet a kulturális közelség ellenére a moldovai lakosság a cári politikához képest idegenebbnek érzékelt (Petrescu, C. 2001). A vidéki térségek a regáti Romániában kialakított irodalmi nyelvétől elszigetelt román nyelvű csoportjaira beszédmódjuk miatt könnyen rásütötték az alacsonyabb rendű állampolgárok bélyegét, vagy hogy

nem lojálisak az új hatalommal szemben. Ugyanez vonatkozott a hivatalos román nemzeti definícióba egyértelműen nem besorolható vegyes területeken, adott esetben vegyes házasságokban élő, kétnyelvű csoportokra is. Leginkább csak a Romániával már korábban is intenzív kulturális kapcsolatot tartó értelmiség profitált a román hatalom megjelenéséből (SIUPUR, E. 1993).

A két világháború között szovjet területen létező, keleti felében a mai Transznyisztrinál nagyobb kiterjedésű MASzSzK-ban pedig nagyobb hangsúlyt kaptak a szovjet érdekeknek megfelelő nemzetiségi stratégiák. E szerint törésvonalak nemcsak a románnem román csoportok között léteztek, hanem (romániai)román-(moldovai)román (vagy inkább moldován, moldáv) viszonylatban is kitapinthatók voltak. Emellett a közös adminisztratív és gazdasági tér is fontos eleme volt a sztálini nemzetértelmezésnek. Ennek megfelelően próbálták a moldovaiak nyelvét távolítani a romántól, amit legegyszerűbben a cirill betűhasználattal értek el. E folyamatok később természetesen még nagyobb hangsúlyt kaptak (TONTSCH, G. H. 1996).

4.3.2.2. A szovjet hatalom erőterében

Miután a németek kinyilvánították érdektelenségüket a térség iránt, a Molotov–Ribbentrop Paktum záradékaként a korábban az Orosz Birodalomhoz tartozott Besszarábia nyíltan a szovjet területi követelések céltáblájává vált. Így a sztálini külpolitikának megfelelően a román vezetés, 1940-ben kivonta rendfenntartó erőit a Prut és a Dnyeszter közötti területről és azt a szovjetek megszállták. Ekkor alakul ki a Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaság a Szovjetunió egyik szövetségi köztársaságaként. Besszarábia egyesült a MASzSzK-val, leszámítva annak csupán 25-30%-nyi román nyelvű lakossal bíró legkeletibb térségét. Ugyanakkor a történeti Moldova déli, igen heterogén etnikai lakossággal rendelkező részét, a Budzsákot Ukrajnához csatolták. Bár Németország Szovjetuniót követő megtámadása után Románia újból bevonult a térségbe, 1945 után megint az 1940-es határok közötti adminisztrációs beosztás jutott érvényre (*14. ábra*).

A helyi, főleg román nyelvű lakosság elmenekülése, a deportálások és a fizikai megsemmisítés megroppantotta az amúgy is bizonytalan kollektív identitással rendelkező helyi társadalmat. Számuk csak az 1950-es évek elejére érte el az 1930-as szintet, és csak ugyanezen évtized végére mutat növekedést (*15. ábra*). A progresszívabb társadalmi rétegeitől „megszabadított" és megfélemlített román társadalmat így nem volt nehéz „szovjetizálni". Ennek a legnyilvánvalóbb terepe pedig éppen a nyelvhasználat volt. A moldáv nyelv, a moldáv népnév következetes használata, a cirill ABC újbóli bevezetése, a romántól való különbségek hangsúlyozását volt hivatva elősegíteni.

Az orosz nyelv egyre intenzívebb térfoglalását a második világháború utáni nagy népességmozgások következtében létrejött demográfiai vákuumba érkező

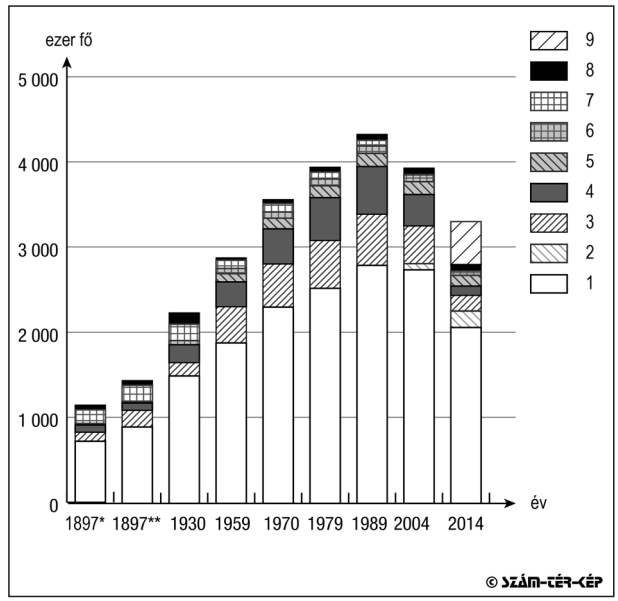

15. ábra A moldovai lakosság etnikai összetételének változása 1897-2014 között
1 – moldáv; 2 – román; 3 – ukrán; 4 – orosz; 5 – gagauz; 6 – bolgár, 7 – zsidó; 8 – egyéb; 9 – Transznyisztria lakossága (Forrás: Eberhard, P. *2002; Moldáv népszámlálás 2004, 2014; Atlas DMR 2004)*

többnyire orosz, ukrán nyelvű, a hatalomhoz lojális népesség intenzív beáramlása készítette elő. Az oroszok száma 1930-tól 1959-ig 37%-kal növekedett, míg az ukránoké ugyanezen időszak alatt több mint két és félszeresére duzzadt, amivel a szovjet tagköztársaságok között az Ukrán SZSZK-t leszámítva megelőzik az orosz népességet. Ezt a folyamatot főként a városokban és a Dnyesztertől keletre húzódó, már korábban is Oroszországhoz tartozó részén erősítette az 1950-es évek jelentős munkaerőt igénylő iparosítása is. Később ezt egészítette ki még a belső orosz etnikai térségből nyugdíjasok ezreinek a kellemesebb klíma miatti ideköltözése. E folyamat főleg az orosz (kisebb részt az ukrán) lakosság számát növelte meg az 1950-es évektől folyamatosan egészen az 1980-as évek végéig. A növekedés esetükben sokkal intenzívebb volt, mint a moldáv többség, illetve a gagauz és bolgár kisebbség körében, akik számának és arányának növekedése a szovjet embereszményhez történő asszimiláció, az orosz nyelvváltás miatt mutat lassulást. Az ebben az időszakban ideérkező csoportok ebben a politikai környezetben nem érezték szükségét a helyi nyelv elsajátításának és fokozatosan elidegenedtek a helyi, sajátos kulturális közegtől (Posch, E. 2011).

Az orosz nyelv használata fokozatosan a társadalmi felemelkedés zálogává, illetve közvetítő nyelvi státuszából a nem oroszok második anyanyelvévé kezdett válni, ami az 1970-es évektől hivatalos belpolitikai irány is volt. A városi miliő

kulturálisan is egyre inkább megváltozott. Ezzel is a hivatalos cél az új szovjet identitás kialakítása volt. Ennek a következménye, hogy Moldovában a városi népesség inkább az oroszt használta, ami a regionális különbségeknek is egyfajta kifejeződése lett (Dumbrava, V. 2006). Az inkább szovjet identitású, oroszul beszélő, leginkább a Köztársaság transznisztriai, illetve a Szovjetunió távolabbi térségeiből érkező képzettebb, főként műszaki értemiségi csoportja állt szemben a falusi térségekben élő, helyi identitással rendelkező, román/moldován nyelvű, szegényebb rétegekkel. Ezért sok esetben a Moldovai Köztársaságban a románul beszélőknek még ma is kisebbségi érzése van az oroszul beszélőkkel szemben.

Ez utóbbiak elszigeteltsége nemcsak az esetlegesen perspektivikusabb városi terektől fokozódott, hanem a Romániával, annak kultúrájával amúgy sem túl erős kapcsolat is jelentősen gyengült. A külföldi utazás erőteljes korlátai mellett a hivatalos pártpolitika is akadályozta a kulturális kapcsolatokat és például a román irodalom nagyjait, mint Creangă-t vagy Eminescut következetesen moldovai írónak neveztek (ami igaz is volt, de azt nem emelték ki, hogy Moldova Romániához tartozó részében tevékenykedtek). A románság irányába egy keskeny pallón csupán egy nagyon szűk értelmiségi réteg találta meg az utat.

4.3.3. A rendszerváltás sodrásában

Ez az értelmiségi csoport lett a bázisa annak a kezdeményezésnek, amelyik a gorbacsovi peresztrojka és glasznoszty következtében az informális beszélgetéseken túl is kinyilvánította, hogy a Moldovai SzSzK-ban a román nyelv az orosztól erősen áthatott. Ezt követte a nyílt ellenállás az addigi hivatalos nyelvpolitika ellen, mellyel évtizedes tabuk dőltek le. Az 1980-as évek végén pedig már egy még ekkor is provokatívnak számító nyilatkozat látott napvilágot, hogy a nyelv román és nem moldáv, amit latin betűkkel kellene írni. Ez a tény, illetve az igény, hogy legyen a köztársaságban hivatalos a román nyelv, a rendszerváltás forgatagában 1989. augusztus 31-én törvényerőre is emelkedett. Az orosz pedig szükségképpen – szintén hivatalosan – az interetnikus kommunikáció nyelve maradt. A szélesebb társadalmi csoportok esetében a szovjet nyelvpolitika következményeként a Romániában sztenderd román nyelvhez fűződő viszony azonban megbomlott. Az irodalmi nyelvet sokszor nem is értik, főleg a kevésbé képzettek számára idegen. Ugyanakkor a helyi viszonyokra utaló „moldáv" nyelv jobban megragadható a számukra (Ciscel, M. H. 2007).

A nyelvtörvény elfogadását követően felgyorsultak az események, mivel egy év múlva már a teljes önállóságát is kikiáltotta az ország, a románt kizárólagosan hivatalossá téve. Ezzel együtt a szovjet szimbólumokat (zászló, címer) is a tradicionálisnak számító (román) szimbólumokra cserélték. Ez a tény leginkább az addig nyelvi, kulturális és egzisztenciális alapon előnyösebb helyzetben lévő

nem román nyelvűeket töltötte el aggodalommal, hiszen a nyelv számukra vált hirtelen nehezebben áthatolható akadállyá. Így ők a román nyelv térnyerését a Romániához való közeledésként, az azzal való egyesülés előszobájaként érzékelték és ez a tény heves ellenlépésekre sarkallta őket.

1990-ben az ország Dnyesztertől keletre fekvő, iparosodottabb, jelentős nem román (főként orosz és ukrán) nyelvű lakossággal rendelkező területén kikiáltották a Dnyesztermenti Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságot, ahol az első intézkedések egyike a román nyelv használatának hatályon kívül helyezése és a cirill ABC megtartása volt. A konfliktus ezután kiélesedett és egy több mint ezer halottat eredményező polgárháborúba torkollott. Az 1992-es békekötés óta jóllehet a terület de jure Moldova része, de a moldáv állam semmilyen hatással nem bír a terület életére. Ugyanakkor egyetlen ENSZ tagország sem ismeri el a szakadár köztársaságot, amely többek között annak köszönheti létét, hogy Oroszország stratégiai érdekeire hivatkozva támogatja, illetve erősíti saját jelenlétét a már hagyományosnak mondható érdekszférájában. Mint békefenntartó erő, ENSZ felhatalmazás alapján állomásozik ott az orosz 14. hadsereg.

A helyzet fenntartásában a helyi politikai vezetők, valamint Oroszország mellett korábban Ukrajna is érdekelt volt, mivel Moldávia esetleges egyesülése a 2007 óta Európai Unió és NATO tag Romániával a térség nyugati orientációját, illetve a nyugati országok befolyásának növekedését jelentené. Bár Oroszország folyamatosan lebegteti erre az esetre azt a lehetőséget, hogy bekövetkeztével Magyarország és Bulgária Romániával szembeni területi követeléseit is támogatná. Az érzékeny geopolitikai egyensúly természetesen bármikor felbomolhat ezért érdekeltek leginkább a keleti szomszédok Transznisztria önállóságában (Benkö, A.–Malek, M. 2005).

A szakadár transznisztriai helyzettel párhuzamosan délen a türk nyelvű, de ortodox vallású gagauzok is egyre hevesebben követelték az autonómiájukat (Zaichovschi, T.– Drume, I.–Şorin, L. 1996). Nyelvüket ugyanis csak az 1950-es években modernizálták és csak röviddel a rendszerváltás előtt lett az oktatás nyelve. Az orosz leginkább körükben töltött be közvetítő nyelvi funkciót. Konfliktusuk a központi kormányzattal megoldódott, miután részükre elfogadható kompromisszumként autonómiát biztosítottak. A gagauzokhoz hasonló a lakosság csupán 2%-át kitevő bolgár nyelvűek helyzete is, jóllehet az ő itteni kompaktnak mondható településterületüket a Budzsák leválasztásával a határ kettévágta és jelentős részük ebben az időben már az önálló Ukrajna lakója volt. Rájuk később hatással volt a kormány integrációs törekvése, illetve a fent említett, példás gagauz autonómia is (Teosa, V.–Kuyjuklu E. 2008).

A rendszerváltáskor történt politikai változások keltette társadalmi feszültségek mellett a gazdasági átalakulásból, valamint az iparosodott Transznyisztria elvesztéséből következően a társadalomra szakadt egzisztenciális gondok is egyre

jelentősebbé váltak az egyén számára. A nemzeti önállóság, vagy a Romániával történő egyesülés kérdése mellett egyre inkább az egyén boldogulása foglalkoztatta a társadalmat (Büscher, K. 1996). A nehéz helyzet megmutatkozik a jelentős népességfogyásban is, amely jellemzően a posztszovjet térségben a fiatalok elvándorlása és a nehéz egzisztenciális helyzet miatt okoz jelenleg is fokozódó társadalmi problémákat. Emellett a romló gazdasági helyzet miatt a születéskor várható egyre csökkenő élettartam, az alkoholizmus, depresszió is erodálja a lakosságot (Cazacu, M. 2007).

Ez a tény az identitáskeresésben vagy annak megerősítésében is más utakat jelentett, mint amit a hivatalos politika sugallt, akár orosz, akár román részről. Ebben pedig nemcsak a történelmi tapasztalatok, tradíciók jelentek meg, hanem a közelmúlt szovjet nyelvpolitikája és a jelen politikai törésvonalai is.

4.3.4. A politikai törésvonalak 21. századi lenyomata

A rendszerváltás után 2004-ben első alkalommal Transznisztriában is lezajlott népszámlálás alapján megállapítható, hogy az 1990-es évek viszontagságos politikai és gazdasági szituációja miatt a népesség addigi töretlen növekedése megállt, és az összlakosság 1989-es adatokhoz képest főként az orosz és ukrán lakosság elvándorlása miatt jelentős csökkenést mutatott. A lakosság túlnyomó többsége (69%) ekkor is még mindig moldáv. A két jelentősebb kisebbség az ukránok és az oroszok aránya pedig 10% körüli. A gagauzok az összlakosság 4%-át, a bolgárok pedig 2%-át teszik ki. Figyelemre méltó, hogy a lakosság majdnem 2%-a bizonytalan identitáskonstrukciók ellenére románnak mondta magát. A fenti népcsoportok területi elhelyezkedésében a rendszerváltás nem hozott változást, a lakosság továbbra is a történelmileg meghatározott etnikai térszerkezetet mutatja (*16. ábra*).

A 2004-ben nem moldávok arányát bemutató térkép (*17. ábra*) jól mutatja az 1990-es évek konfliktusainak etnikai hátterét is; egyrészt kirajzolja az ország déli részén koncentrálódó – időközben autonómiát élvező – gagauzok, illetve a budzsáki bolgárok Moldovába átnyúló településterületét, másrészt pedig hangsúlyozza a transznisztriai terület lakosságának erőteljesen ukrán, illetve orosz dominanciáját. De az ország északi rajonjaiban is sok helyen a tömbösödés jeleit mutatják az ukrán többségű községek (Kőszegi M. 2016).

A legújabb, 2014-es adatok (amelyek etnikai bontásban Transznisztriára nem állnak rendelkezésre) az etnikai térszerkezetben lezajlott lassú változás mellett a lakosság további drasztikus csökkenését mutatják, leginkább a szakadár, egyetlen ENSZ tagállam által sem elismert transznisztriai, valamint Moldova nagyobb városokkal rendelkező területein (*18. ábra*). Ez utóbbi térségekből tovább folytatódott az orosz és ukrán lakosság elvándorlása, amelyet a hátrányos gazdasági

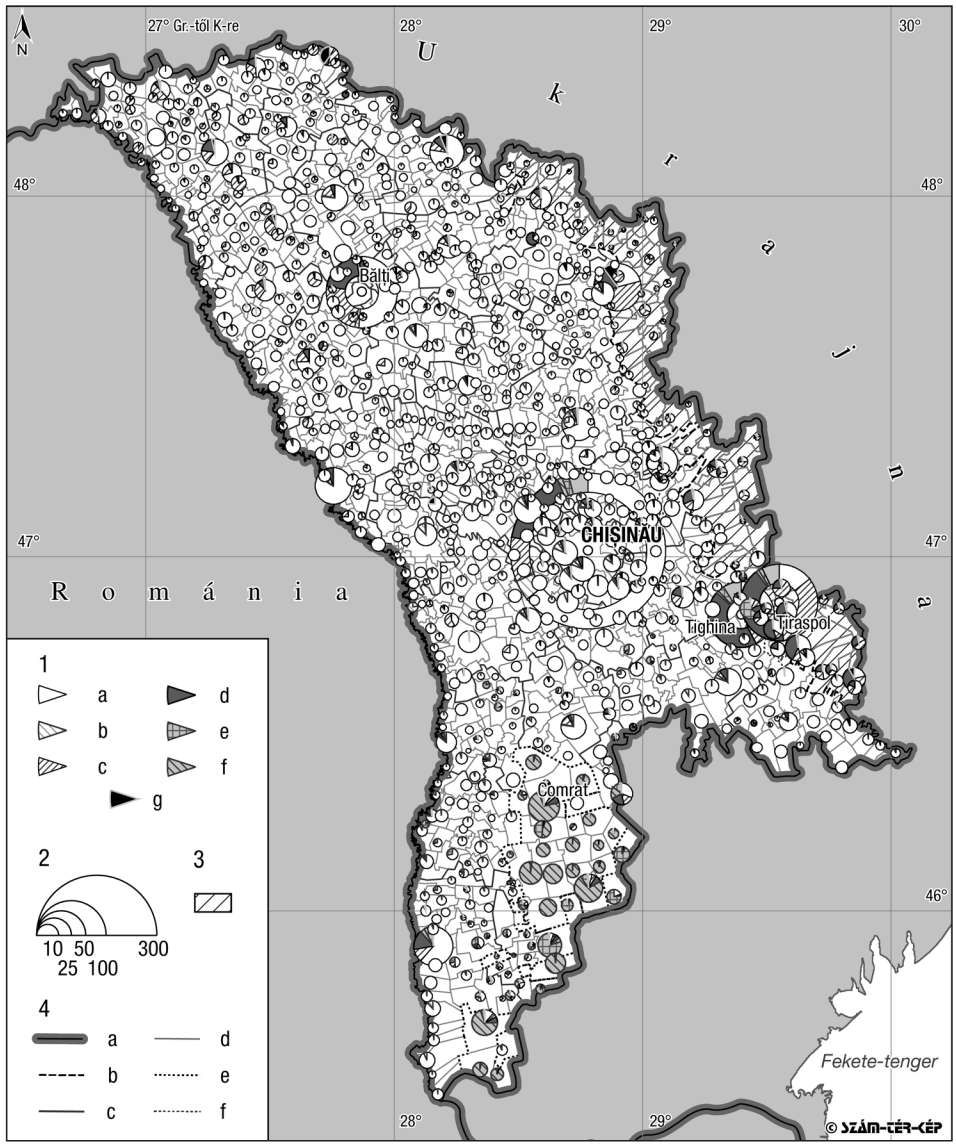

16. ábra Moldova etnikai összetétele kommunák szerint 2004-ben
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – moldáv, b – román, c – ukrán, d – orosz, e – bolgár, f – gagauz, g – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Transznyisztria területe; 4 – Határok, a – országhatár, b – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – vitatott területek határa (Forrás: Moldáv népszámlálás 2004, Atlas DMR 2004)

helyzet mellett az is segít, hogy a Moldovai Köztársaság lakossága kihasználva a sajátos (kül)politikai szituációt, akár több ország állampolgárságát is felveheti. 2011-ben csaknem félmilliónyi nem moldáv (bolgár, orosz, román, ukrán)

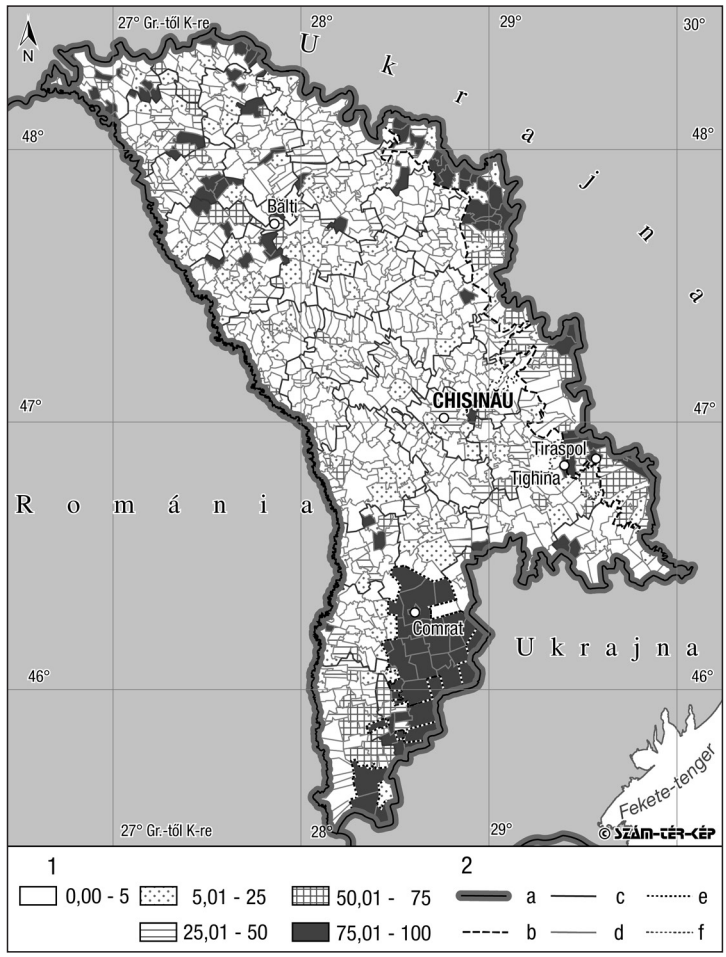

17. ábra A nem moldávok aránya 2004-ben
1 – A nem moldávok aránya (%); 2 – Határok, a – országhatár, b – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – vitatott területek határa (Forrás: Moldáv népszámlálás 2004, Atlas DMR 2004)

útlevéllel rendelkeznek a Moldova területén élők. Ugyanakkor a rurális területek moldáv lakosságának csökkenése ebben az időszakban kevésbé látványos.

Az 1990-es évek társadalmi és gazdasági válsága a moldovai román nyelvű társadalomban is szakadáshoz vezetett. Ahogy minden volt szocialista országban, a rendszerváltás eufóriájának elmúltával más törésvonalak is kiéleződtek. Moldovában a Romániával való egyesülés napirendről történő lekerülése is leginkább annak volt köszönhető, hogy a társadalom belső problémái felé fordulva más jellegű, a szovjet korszak relatív nyugalmát ígérő politikai erőknek szavazott bizalmat az 1990-es évek közepén.

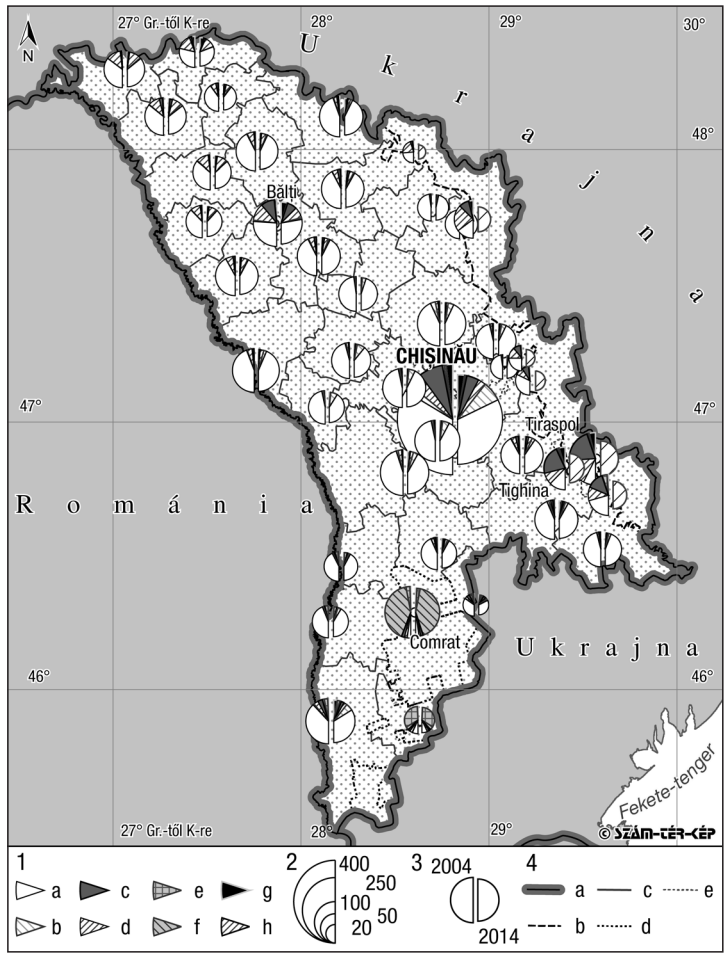

18. ábra Moldova anyanyelvi összetétele rajonok szerint 2004–2014-ben
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – moldáv, b – román, c – orosz, d – ukrán, e – bolgár, f – gagauz, g – egyéb, h – Transznyisztriai területegységek lakosságának száma; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – A lakosság etnikai összetétele (2004, 2014); 4 – Határok, a – országhatár, b – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – vitatott területek határa (Forrás: Moldáv népszámlálás 2004, 2014, Atlas DMR 2004)

Ez eredményezte azt a folyamatot, hogy a hatalom régi-új birtokosai a nemzeti ideológia területén is visszanyúltak a „moldovánizmus"-hoz, igaz már nem annak szovjet értelmezéséhez. Ez leginkább a pozíciók újragondolását jelentette. A Romániával való egységről lemondva a kisebbségek megnyugtatása mellett a vidéki lakosság mobilizálása is cél volt. Ennek pontjai többek között a nyelvi önállóság hangsúlyozása, a moldáv állam kontinuitása és a többnemzetiségű lakosság tényének hangsúlyozása (Zabara, D. A. 2013).

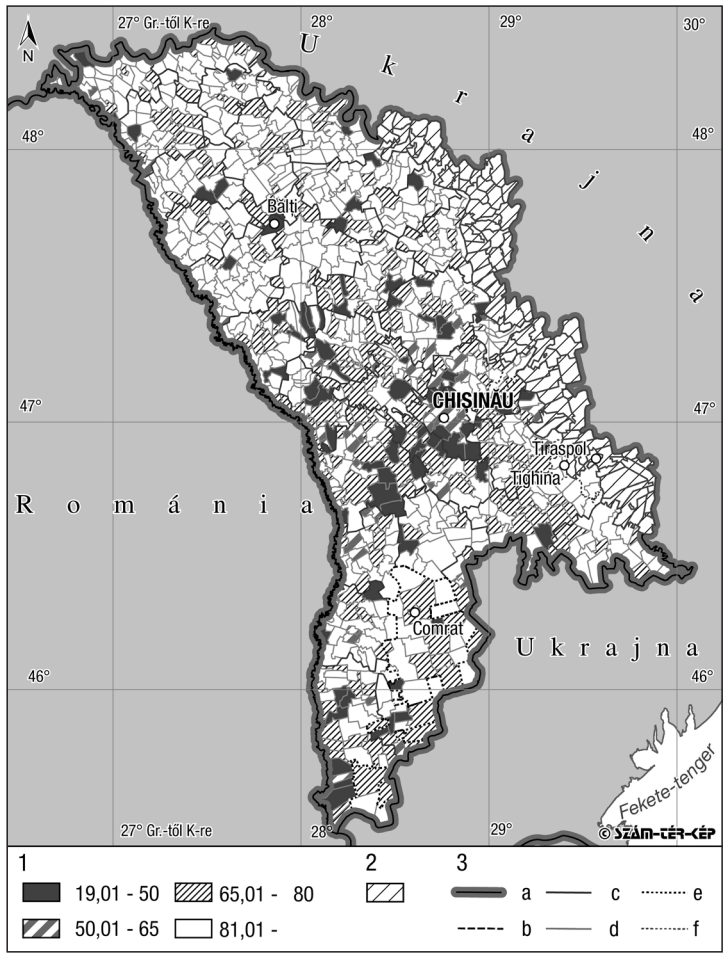

19. ábra A moldáv nemzetiségűek és moldáv anyanyelvűek egymáshoz viszonyított aránya Moldova kommunáiban 2014-ben
1 – A moldáv nemzetiségűek és moldáv anyanyelvűek aránya (%); 2 – Transznyisztria területe - nincs adat; 3 – Határok, a – országhatár, b – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – vitatott területek határa (Forrás: Moldáv népszámlálás 2014)

Ezzel szemben megmarad ugyanakkor más csoportoknak („románisták") a román kultúrával közös pontok követelésének igénye is. Ez a folyamat a 2014-es adatokból is látszik, amennyiben jelentős a magukat moldáv nemzetiségűnek vallók aránya, akik ezzel párhuzamosan anyanyelvként a románt (vagy az oroszt) adták meg. Az ilyen identifikációval rendelkező, főleg Chișinăuban és környékén, valamint közvetlenül a Romániával közös határ mentén élők azok, akik többek között más jellegű nyelvpolitikát is szeretnének (*19. ábra*). A két, etnikai-politikai

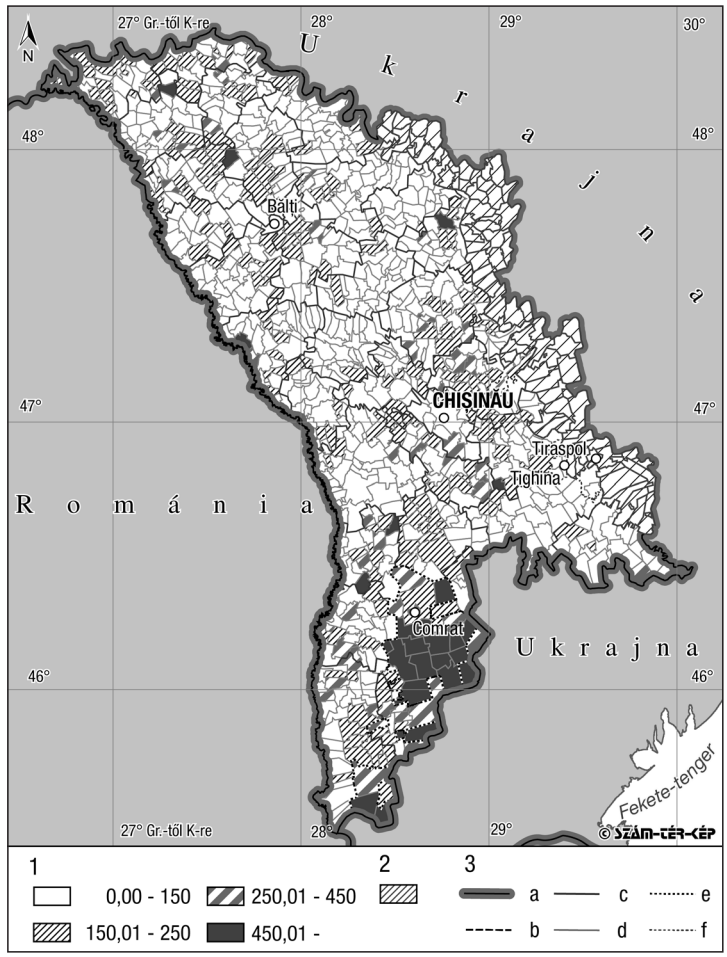

20. ábra Az orosz anyanyelvűek és az oroszul beszélők egymáshoz viszonyított aránya Moldova kommunáiban 2014-ben
1 – Az orosz anyanyelvűek és az oroszul beszélők aránya (%); 2 – Transznyisztria területe – nincs adat; 3 – Határok, a – országhatár, b – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – vitatott területek határa (Forrás: Moldáv népszámlálás 2014)

identitásában különböző, politikailag egyszersmind konkuráló áramlat kizárja egymást, amely a társadalom identitásváltozásának, illetve a politikai stratégiák kialakításának köszönhető. A régi rendszerhez jobban kötődő gárda és a nacionalista nomenklatúra szemben állása fejeződik ki ebben (VAN MEURS, W. 2003).

Jóllehet a fenti folyamatok az orosz nyelv helyzetére negatív hatással bírnak, az orosz nyelvhasználat továbbra is elsődleges a gagauz és bolgár kisebbség körében, valamint a városi orosz és a szintén a nagyobb városok, valamint az ország

északi részében koncentrálódó ukrán lakosság számára. Emellett az orosz anyanyelvűek és az oroszt a mindennapi életben használók egymáshoz viszonyított arányát bemutató térképből az is látszik, hogy e viszonylag jól körülhatárolható csoportokon kívül a főváros tágabb környezetének sok községében a lakosság egy jelentős része is az oroszt részesíti előnyben a mindennapi kommunikációja során (*20 ábra*). Jó okunk van feltételezni, hogy az itt élő magukat moldáv nemzetiségűnek és/vagy román anyanyelvűnek mondók nyelvhasználatában egyéb dimenziók tükröződnek. Ez következhet a régi szovjet rendszer irányába fennálló nosztalgiából következő, az ország jelenlegi politikai törésvonalát is meghatározó tényezőből, amely az egyén szintjén manifesztálódik. De az etnikailag vegyes, nyelvhasználatában az orosz dominálta főváros közelségéből adódó szükségszerűségként is felfogható. Ennek feltárása további, elsősorban terepi kutatásokon alapuló szociológiai felmérés alapján lenne lehetséges.

5. VÁLTOZÓ (NEMZET)ÁLLAMI KERETEK – ERŐS CSOPORTTUDAT

5.1. A LENGYEL ETNIKAI TÖRZSTERÜLET FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

A hazai etnikai földrajzi kutatások számos eredményt mutattak fel a Kárpát-Balkán régió nemzeti kisebbségeinek, vallási-etnikai csoportjainak, illetve etnikumainak kutatásában. A nyelvi- kulturális törésvonalak mellett a gazdasági és egzisztenciális különbségek, illetve az azokból fakadó konfliktusok állnak a kutatások fókuszában. Kevesebb hangsúlyt kapnak az ilyen irányú vizsgálatokban a köztes-európai térség fent említett területeitől északra, valamint északkeletre fekvő részei.

A célterület legnépesebb csoportjának a lengyelek számítanak. Földrajzi elhelyezkedésük számarányuk, gazdasági potenciáljuk miatt, valamint országuk NATO és EU-csatlakozásával fontos középhatalmi szerepük van és lehet a jövőben is, leginkább az Európai Unió Oroszországgal, illetve annak térségbeli utódállamaival (Belarusz, Ukrajna) szembeni keleti politikája szempontjából (LANG, K-O. 2005). Emellett nem szabad elfelejtkezni a jelentős számú, főként Belaruszban, Litvániában és Ukrajnában élő lengyel identitással (is) bíró népességről, ami jóllehet nem okoz a lengyel társadalomban mindennapi problémákat, de jelentős tényező az ország szomszédaival szemben megfogalmazott külpolitikájában.

A fentiek miatt a téma földrajzi vizsgálata időszerűnek mondható, tanulságos lehet a magyarországi helyzethez hasonló szituáció bemutatása (KOVÁCS O. ZS. 2011). Az alábbiakban kísérletet teszünk a lengyel etnikai tér földrajzi vonatkozású 20. századi információinak, valamint a jelenlegi lengyel etnikai törzsterület térszerkezetének felvázolására, illetve az ebben rejlő konfliktusok bemutatására. Tanulmányunkban nem kívánunk részletesen foglalkozni, csak említés szintjén, a több millióra becsült tengerentúli és nyugat-európai lengyel csoportok etnikai földrajzi jellegzetességeivel.

5.1.1. A lengyel etnikai terület formálódásának történelmi előzményei

Ahogy a köztes-európai térség más vidékén, a lengyel etnikai törzsterületnek számító régió etnikai térszerkezete is nagyfokú heterogenitást mutat. A régió lényegében a Balti-tenger mellékével, a Lengyel-alföld és a Poleszje térségével, a közéjük ékelt hátságokkal (Belarusz-hátság, Volhíniai-hátság) tagolva, valamint a közép-európai rögvidékhez tartozó Lengyel-középhegységgel mintegy 350 000 km^2-t foglal magába.

5.1.1.1. A modernkori nacionalizmusok előtti időszak

A különböző kultúrák, nyelvek, később etnikai csoportok sokszínűségének okai között meg kell említeni a nagyfokú kelet-nyugati nyitottságot, valamint az ebből következő tényt, hogy a történelem során éppen ezért a nagy népmozgások szinte mindegyike nyomott hagyott a vidék korai demográfiai összetételén (Tapolcai L. 2010).

A terület legrégebbi lakói voltak a *szláv* és *balti népek* (lettek, litvánok, illetve a később asszimilálódott poroszok), akik közé keleti irányból a Baltikumban a későbbiekben *finnugor népek* (észtek, lívek), illetve nyugatról *germán* (német) csoportok áramlottak. A vizsgált terület jelentős számú *zsidósága*, a nyugat-európai pogromok elől menekülve a 15. században telepedett le nagy számban a korabeli Lengyelország területén.

Tartós állami kereteket a 10. században a nyugati egyházhoz csatlakozó lengyelek majd északon az ekkor még „pogány" litvánok hoztak létre. A 13. században a germán kultúrával rendelkező Német-Lovagrend, miután II. András kiutasította őket Erdélyből, itt alakította ki, majd szilárdította meg politikai hatalmát. A vizsgált terület keleti része már ekkor is politikai pufferzónának tekinthető, mivel a keleti egyház felé nyitó Kijev központú Rusz határterülete volt. A Litván Nagyfejedelemség 13. századi előretörése és uralmának e területek jelentős részére történő kiterjesztése a Rusz központi hatalmának gyengülése, majd a tatárokkal szembeni veresége miatt vált lehetségessé.

A lengyel–litván perszonálunió (amely „házasságba" a lengyelek a korabeli nyugati típusú struktúrákat, míg a litvánok hatalmas területeket hoztak) létrejötte (1386), majd a Német Lovagrend legyőzése (1410) emeli fokozatosan az így létrejött országot regionális középhatalmi státuszba. A Lublini unióval (1569) szorosabbra fűzött állam (Rzeczpospolita) virágkora, és ezzel együtt legnagyobb földrajzi kiterjedése ezt követően a 16–17. századra tehető. Az ország lényegében két egységből, a Lengyel Királyság, illetve a Litván Hercegség területeiből állt; határai keleten ekkor túlnyúltak a mai Ukrajna és Belarusz nyugati határain, míg északon az ország fennhatósága a mai Észtországig, délkeleten pedig nagyjából a

sztyepp területek pufferzónáján húzódó határa az Orosz cárságig terjedt. Nyugat felé pedig Sziléziával, illetve Pomerániával volt közös határa (Davies, N. 2006).

A területi expanzióval párhuzamosan terjedt a lengyel kultúra, és a római katolikus vallás befolyása is egyre nagyobb lett a lakosság körében (Stadelbauer, J. 1999). E folyamatok kapcsán szólni kell az ország korabeli *nyelvi állapotáról* is. A terület lakosságának jelentős része szláv nyelvű volt, eltekintve a többé-kevésbé a mai Litvánia területén élőktől, akik a litván nyelv helyi dialektusait használták. Bár a szláv nyelvek differenciálódása ebben az időben már eléggé előrehaladott volt és vélhetően a területen használt mai hivatalos nyelvek (lengyel, ukrán, belarusz, orosz) közvetlen elődjeként felfogható nyelvváltozatokat is használták, a terület az északi szláv nyelvi kontinuum része volt (Crystal, D. 2003). Ennek lényege, hogy a lánc bármely pontján lévők a hozzájuk földrajzilag közeli dialektusokat értik, a távolabbiakat viszont már nem. Hogy e dialektuslánc elemei később melyik hivatalos nyelvhez közelítenek csupán látszólag nyelvészeti kérdés, ez ugyanis legtöbbször később más (főként politikai) szempontok alapján dőlt el. A kancellária, így a kedvezményezett társadalmi csoportok nyelve a szláv nyelv egyik helyi dialektusa volt, ami a Litván Fejedelemség nagy részében már korábban is elterjedt a köznyelv szintjén. Ez a Lublini Unió létrejöttével lassan visszaszorult, miután a korábban a Lengyel Királyságban használt, már ekkor is nagyobb presztízzsel rendelkező (lengyel) nyelv kezdte kiszorítani azt a hivatalokból (Zoltán A. 2004).

Az újkori lengyel *állam*, mint azt a fenti áttekintésből is láthatjuk jelentős területtel rendelkezett, ahol a hivatalos nyelv és a lengyel kultúra erőteljes terjedését figyelhetjük meg – főként az állam keleti területein (Zoltán A. 2002). Ez az állam azonban nem tudott megerősödni gazdaságilag, így a belpolitikai csatározások következményeként a környező, időközben expanzívvá váló szomszédos nagyhatalmak (Habsburg Birodalom, Poroszország és Oroszország) fölosztják három szakaszban a 18. század végén. A modern nacionalizmus kialakulása így a lengyelséget szilárd állami keretek nélkül találta.

5.1.1.2. Lengyelország felosztásának hatása a térség etnikai térszerkezetére

A fenti lengyel állam 18. századi felosztása következtében a lengyel társadalom három egymástól sok esetben igen eltérő keretrendszer között fejlődött tovább, ami a lengyel kultúrához kötődő személyeknek nemcsak politikai orientációit és gazdasági lehetőségeit határozta meg, hanem – főként az etnikai terület szélei felé – a lengyelségre, a 19. században kialakuló lengyel identitás viszonyrendszerére is jelentős hatással bírt. Az addigi nyelvi és kulturális expanzió, amely leginkább a keleti térségben hagyott mély nyomokat, megtorpant és a lengyel nyelv, ezzel együtt a lengyel kultúra visszaszorulása kerül előtérbe. Az oroszok és németek által megszállt lengyel területeken ebben az időben erőltetett asszimilációs folyamatok zajlottak, ugyanakkor az osztrákok

jelentős mozgásteret adtak a galíciai lengyeleknek 1867-től. A lengyel állam megszűnése a lengyelek tömegét késztette elvándorlásra, elsősorban Nyugat-Európa és az Egyesült Államok irányába, ahol helyzetüket ideiglenesnek tekintve ápolták igen intenzíven lengyel identitásukat, ezzel alapját képezve a több milliós nyugati lengyel diaszpóra megszilárdulásának és későbbi megerősödésének (Fassmann, H. 1998).

A 19. századi modern kori nacionalizmus kialakulása természetesen az etnikai törzsterületükön maradt lengyeleket sem kerülte el. A lengyel összetartozást a nyelv és a környezetüktől különböző vallás, valamint a kollektív emlékezet az egykor regionális középhatalmi státuszban lévő államukra, illetve ennek a visszaállítására való törekvés erősítette (Romsics I. 1998). Ezek a tényezők azonban, főleg a nyelvi- és kulturális határok pufferzónájában nem egyértelműen adják meg az egyén etnikai hovatartozását. Emellett pedig – főként a kisebbségi közösségekben – a mindenkori politikai helyzet, illetve a vélt vagy valós gazdasági és egyéb előnyök is szerepet játszottak (Esser, B. 1998).

A lengyelek etnikai térszerkezetét a 19–20. század fordulóján zajlott népszámlálások alapján az *21. ábra* szemlélteti. Az adatokból megállapítható, hogy a lengyelek koncentrációja az *Orosz Birodalomban* volt a legnagyobb, sőt a természetes népmozgalmi adatok alapján a Lengyel Királyságban, főként az agrár területeken dinamikus növekedést könyvelhettek el. A 9 millió lakosú Lengyel Királyság lakóinak jelentős többsége lengyel (mintegy 74%). A több mint egy millió zsidó a lakosság 13%-át, a németek 4%-át, a litvánok pedig 3%-át adják. A térség kilenc kormányzóságából csupán egyben (Suwałkiban, ahol abszolút többségben a litvánok voltak (54%)) nem éri el a lengyel lakosság az összlakosság kétharmadát, közülük négyben pedig arányuk meghaladja a 80%-ot is. A zsidók jelenléte minden kormányzóságban jelentős, kettőt leszámítva 10% fölötti. Főleg a városokban koncentrálódtak, arányuk a Varsói kormányzóságban volt a legnagyobb (16%). A térségben mindenhol jelen lévő németek aránya ugyanakkor csak két területegységben jelentős (Piotrków (11%), Kalisz (7%)).

Mivel az orosz kormányzat a lengyelek asszimilálásában volt érdekelt, így az etnicitás meghatározásánál csupán a nyelvet vette figyelembe. Miután a lengyel kultúra gyökereinek erőssége, főleg a Lengyel Királyság területén kívül eső keleti területeken különböző volt a városi és rurális terekben, a grodnoi (hrodnai), mińszki (minszki), valamint a volhíniai területeken élő római katolikus parasztok jelentős csoportjai, akik különböző nyelvek elemeit kombináló dialektust beszéltek, leválaszthatók voltak nyelvi alapon a lengyel etnikumról (a térség része volt a korábban már említett nyelvi kontinuumnak). Ezekben a kormányzóságokban a lengyel lakosság aránya mérsékeltnek mondható (grodnói 25%, volhíniai 10%, illetve minszki 9%); számuk, valamint településterületük kompaktsága nyugatról keletre egyre inkább csökkent.

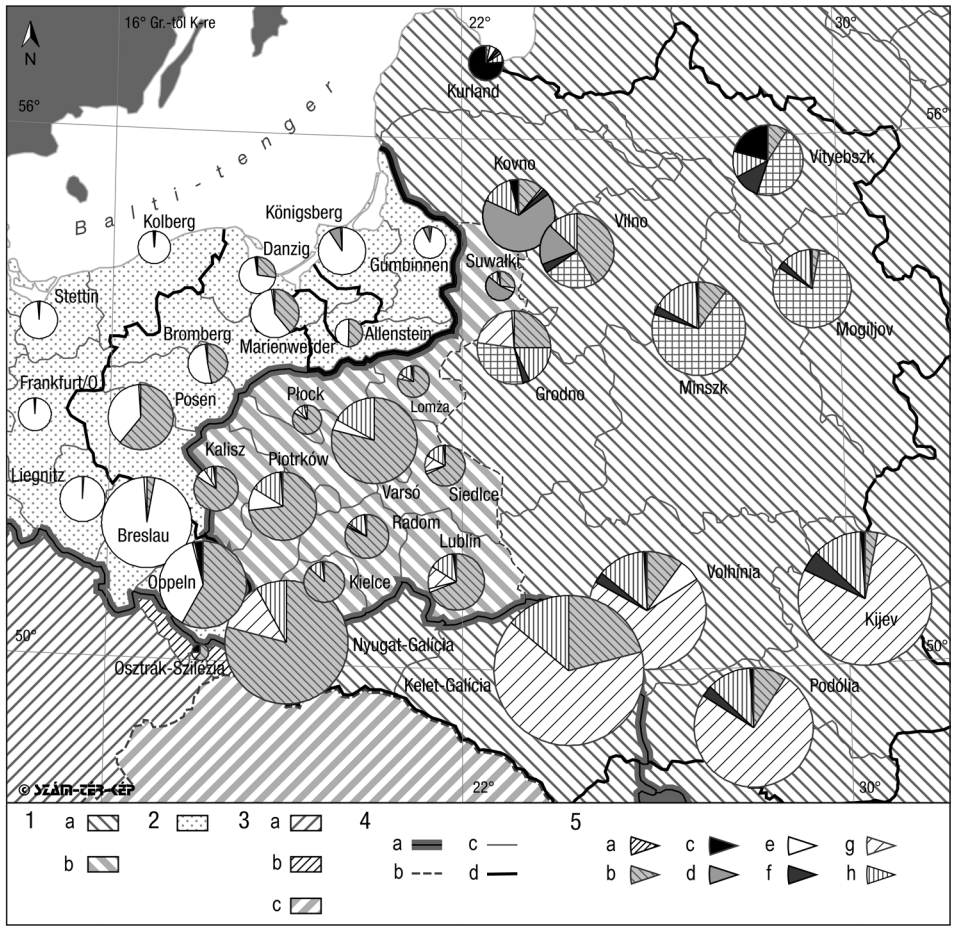

21. ábra A lengyel területek lakosságának etnikai összetétele 1900 körül
1 – Oroszország, a – Orosz területek, b – Lengyel Királyág; 2 – Németország; 3 – Osztrák–Magyar Monarchia, a – Csehország, Galícia; b – Osztrák-Szilézia, c – Magyarország; 4 – Határok, a – korabeli államhatárok, b – a Lengyel Nagyhercegség és Magyarország határa, c – kormányzóságok határai, d – Lengyelország határa 1660-ban; 5 – a lakosság etnikai összetétele, a – belarusz, b – lengyel, c – lett, d – litván, e – német, f – orosz, g – ukrán, ruszin, h – zsidó (Forrás: Eberhard, P. 2002*; Oroszországi népszámlálás 1897)*

Némileg eltért a helyzet, a szintén orosz fennhatóság alatt álló litván etnikai terület irányában, főként a wilno-i (vilniusi) és kovno-i (kaunasi) kormányzóságban. Az Orosz Birodalom Lengyel Királyságon kívüli területén a lengyelek településterülete itt mutatja leginkább a tömbösödés jeleit, valamint a wilnoi (vilniusi) területegységben a legmagasabb (41%) a lengyel lakosság aránya. Wilno (Vilnius) már a kora újkorban is, mint a Litván Fejedelemség egykori fővárosa, a lengyel kultúra térségbeli központja, nagy hatással volt a környékbeli litván nemesség és

ezen keresztül a lakosság ellengyelesedésének folyamatára is. A 19. század második felében, a nemzeti ébredés időszakában, amikor az orosz hatóságok betiltották a litván nyelvű művek nyomtatását, jobb híján itt is a varsói lengyel nyelvű sajtótermékek jelentették az oroszosítás ellensúlyát (LAGZI G. 2010).

Az ipari területekre történő elvándorlás miatt a *Poroszországhoz* tartozó lengyel területek népesség száma inkább stagnált. A lengyelek három térségben koncentrálódtak nagyobb számban (Posen, Blomberg, Danzig). Az általános etnikai földrajzi kép alapján elmondhatjuk, hogy a németek általában a nagyobb városokban, a lengyelek azok hinterlandjain koncentrálódtak.

A németek főleg az általuk megszállt lengyel területeken (Alsó-Sziléziában, Pomerániában, illetve Kelet-Poroszországban) alkottak összefüggő etnikai tömböket. A kelet-poroszországi térségben a németek leginkább az északi és középső területeken, a lengyelek pedig a Visztula keleti partvidékén, illetve kissé távolabb, Warmiában adják a lakosság többségét. Mellettük a lengyel–német etnikai határ mentén a lengyelül beszélő evangélikus mazuriak és katolikus warmiaiak éltek. Az 1900-as népszámlálás alapján 240 ezren adták meg anyanyelvként a mazurit vagy a lengyelt (esetleg kettőt a környéki három nyelvből), ebből is látszik, hogy itt a német–lengyel kulturális transzfer területén a lakosság identitása (csakúgy mint a köztes-európai hasonló pufferzónákban) igen összetett. Identitásuk már a történelem során is meglévő sok helyi sajátossága ellenére lényegében értelmiségi csoportjaik magatartása döntötte el a lengyel vagy a német kötődések dominanciáját. Némileg hasonló a helyzet a harmadik, poroszországi lengyelek által is lakott térségben, Felső-Sziléziában. A keleti területeken inkább lengyel, míg az Odra (Odera) bal partján inkább német etnikai karakterű lakosság élt. Az etnikai megoszlás nemcsak az eddig is bemutatott földrajzi, hanem a társadalmi helyzettel is erősen korrelált. A vidéki területeken a lengyelek, illetve a szintén inkább lengyelül beszélő, identitásukat a regionális öntudatukra építő sziléziaiak, míg az iparvidék már ekkor kialakult sűrű városhálózatú településein a németek voltak többségben.

Az *Ausztriához* tartozó egykori lengyel területeken a tárgyalt időintervallumban a népességszám szintén stagnált, miután a döntően rurális terek viszonylag magas természetes szaporodási növekményeit a birodalom ipari területei, illetve nagyobb városai (főként Bécs) felé, valamint a tengeren túlra történő kivándorlási hullámok felszívták. E folyamatot az alacsony helyi iparosodottsági szint is gyorsította. Galícia etnikailag lényegében két eltérő területből, illetve ezek pufferzónájában egy vegyes részből állt. Nyugati része inkább lengyel karakterű volt (kivéve a déli hegyvidéki térséget, ahol a ruszinok egy néprajzi csoportjának tekinthető lemkók éltek); a lakosság 79%-a volt lengyel, 13%-a ukrán, illetve 8%-a zsidó (EBERHARD, P. 2001). Ezzel ellentétben keleti része inkább ukrán jellegű volt, ahol az ukránok majd kétharmados többségben voltak (65%),

a lengyelek a lakosság 20%-át, míg a zsidók 13%-át adták (EBERHARD, P. 2001). A San folyó középső szakasza mentén, Przemyśl-től délre, a mai határvidékén egy etnikai kontaktzónában keveredett a két etnikum, amely zóna megszakításokkal Kelet-Galíciában is folytatódott és még a döntően ruszinok által lakott kelet-galíciai területeken szétszórva is sok lengyel többségű település volt, ami a térséget etnikai mozaikká tette.

A helyi népszámlálások a nyelvet és a vallást tudakolták, bár az előbbiek között a jiddis nem szerepelt, így a jelentős számú helyi zsidók általában a lengyel nyelvet választották, jóllehet sokuk, főleg rurális terekben, ukrán környezetben az ukránt adta meg. A két többségi nyelv (lengyel, ukrán) helyett, főleg azok helyi dialektusainak hasonlósága miatt ezen a területen is a vallás fontos (sok esetben fontosabb) identitáshordozó volt. A helyi katolikusok nagy általánosságban lengyelnek, a görög katolikus (unitus) vallásúak ukránnak (ruszinnak) tekinthetők, ugyanakkor az etnikai (nyelvi) kötődés ebben a térségben igen bizonytalan (esetleg többes), ahol a felekezeti és a nyelvi törésvonalak sokszor egyáltalán nem estek egybe. Bizonyos területeken cenzusról cenzusra változtak a nyelvi arányok (többször és több irányba, vagyis az asszimilációs folyamatok mellett leginkább identitásingadozásról, illetve többes kötődésekről lehet beszélni).

A fent tárgyalt lengyel etnikai terület szélein található etnikai kontakt zónák mellett az Odra (Odera) és a Dnyeper között a térséget két csoport is színesíti. Itt a 20. század elején mintegy 5 millió zsidó, illetve 10 millió német élt szórványban. A már említett tömbökön túl keletebbre is találunk németeket a nagyobb városokban (Varsó, Łódz, Białystok), ahol már a 20. századra sok esetben ellengyelesedtek. Emellett telepes falvakban is jelentős a számuk a többségi szláv településektől szegregáltan, illetve a modernizációra nyitottabban. A történelem korábbi szakaszában Európa nyugati feléből érkező zsidó lakosság leginkább a mazóviai, kislengyelországi, podóliai, volhíniai kormányzóságokban, valamint a mai Litvána, Belarusz területén koncentrálódott, kelet felé haladva egyre nagyobb számban és arányban. A mai Ukrajna térségében kevésbé jellemző a jelenlétük, ami a korábbi lengyel–kozák összecsapások miatti bizonytalan helyzetet okozott. Csak később jelennek meg nagyobb számban, amikor az oroszok által irányított lengyel területekre a cári birodalom keletebbre fekvő területeiről telepítettek zsidókat.

5.1.2. Lengyelország lakosságának etnikai földrajzi helyzete az új országhatárok között (1918–1939)

A köztes-európai térségben általában nyelvileg és kulturálisan meghatározott, 19. században született etnikai definíció alapján is nehezen kijelölhető lengyel *etnikai tér*, valamint a Lengyel *állam* határainak egymáshoz való viszonyát az első világháború után újonnan létrehozott Lengyelország esetében – a térségben

egyáltalán nem szokatlan módon –, nem sikerült egymással szinkronba hozni. Ugyanez igaz a második világháború következményeként újjáalakított, 100-150 km-re nyugati irányba tolt ország esetében is. A 20. században fennálló két lengyel államterületen belül így léteztek kisebbségek, míg jelentős lengyel csoportok határokon túlra szorultak (*22. ábra*). A vázolt helyzet számos mély konfliktust eredményezett, amelyek nagy szerepet játszottak a lakosság etnikai térszerkezetének sokszor igen drasztikus megváltozásában.

Az első világháború után létrehozott Lengyelország – jóllehet a lengyelség nagyobb részének országa lett –, jelentős (bár korábban is Lengyelországhoz tartozó) térségeket is magába foglalt, ahol a lakosság túlnyomó része nem lengyelnek definiálta magát. Különösen igaz ez az ország keleti vajdaságaira, ahol a lengyelség korántsem élt kompakt etnikai területen. Az egykori orosz térségben az ekkor összeomló cári birodalom hatalmi vákuumot hozott létre, amivel párhuzamosan akkori nyugati területeire az éppen formálódó Lengyelország benyomult a gyengébb és szövetséges nélkül maradó litván, ukrán és még alig létező belarusz törekvések ellenében.

A formálisan 1916-ban elismert Lengyelország nyugati és északi határait (Németország irányában) a versailles-i szerződésben határozták meg. Nyitott kérdés volt azonban a keleti határvonal futása. A javasolt, többé-kevésbé etnikai határt figyelembe vevő ún. Curzon vonalat, mint országhatárt sem a lengyelek, sem pedig az oroszok nem fogadták el. Lengyelország sikeres harcok árán tudta megszerezni 1919-ben Kelet-Galíciát, 1921-ben Volhíniát, majd 1922-re a Wilnoi/Vilniuszi területet is. Így az új ország határa keleten a javasoltnál jóval keletebbre húzódott (ebben a térségben a mintegy 2,5 millió lengyel kisebbségben volt), ugyanakkor nem érte el az ország 18. században lezajlott felosztását megelőző állapotot.

Az új lengyel állam területe 388 ezer km^2, lakóinak száma az 1930-as évek elején 31,4 millió fő. Az ország nem tekinthető homogén nemzetállamnak, mivel az összlakosságnak csupán alig 69%-a volt lengyel. A legnépesebb nem lengyel csoportot az ukránok és a zsidók alkotják (arányuk 10,2%, illetve 8,4%). Mellettük jelentős a ruszinok (3,9%), belaruszok (3,1%) és németek (2,3%) aránya is. Szólni kell a lakosság mintegy 2,2%-át kitevő, főként a poleszje területén élő keleti szláv dialektust beszélőkről, akik az 1931-es népszámláláskor magukat „tutejszy"-nek azaz „helyi"-nek definiálták.

A lengyelek legnagyobb, összefüggő településterülete az említett demarkációs vonaltól nyugatra, az ország nyugati részeiben lévő vajdaságokra terjedt ki, amelyek powiatjaiban (kistérség/járás) arányuk 75-90%-os. Jelentős összefüggő területen éltek az ország északkeleti részében Grodno (Hrodna), illetve Wilno (Vilius) környékén is. Településterületük töredezett, kisebb nagyobb nyelvszigetre bomlott délkeleten, ahol jelentős összefüggő etnikai területet alkotott Lwów (Lviv) és Tarnopol (Ternopil) környékén.

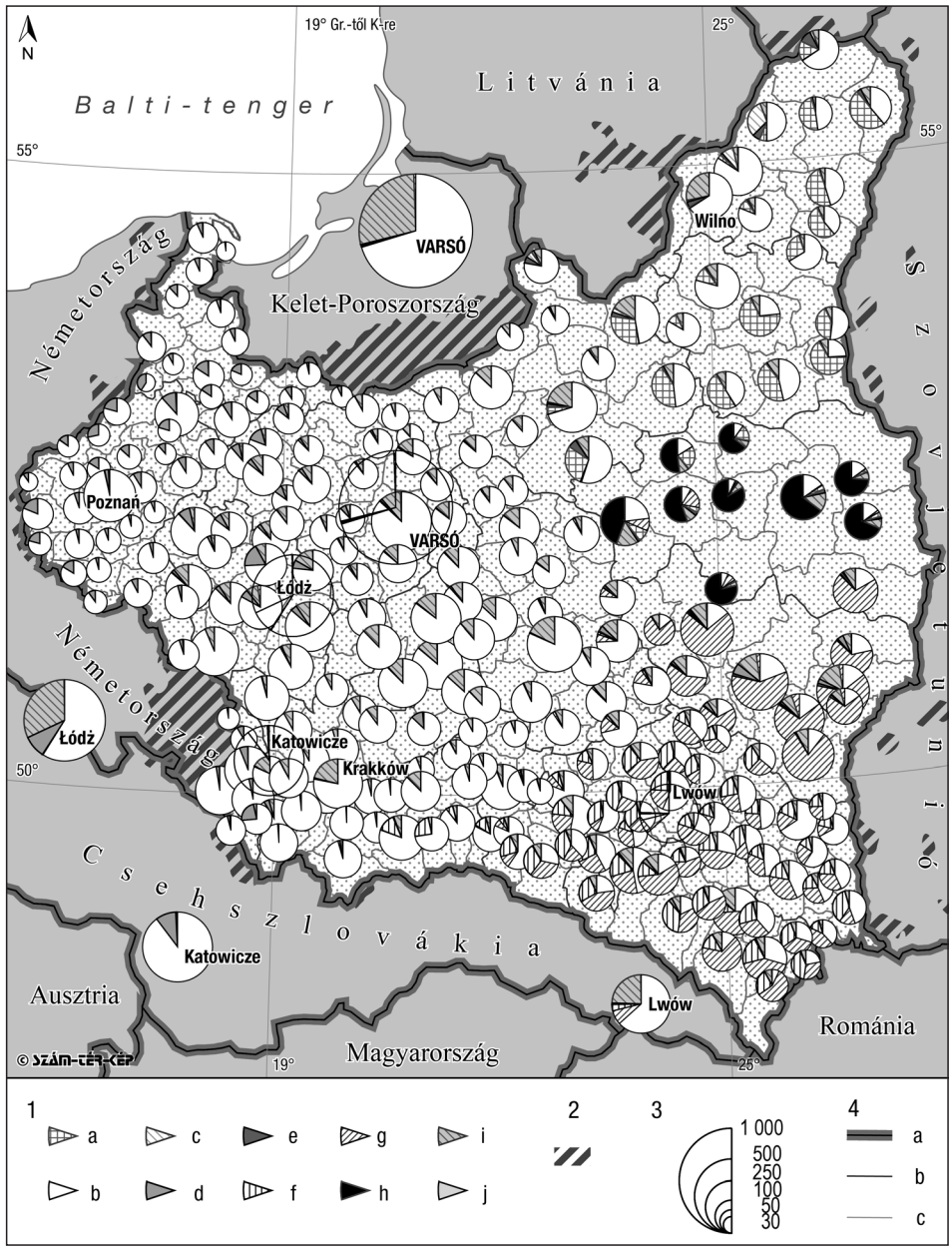

22. ábra Lengyelország etnikai térszerkezete 1930 körül
1 – a térség lakosságának etnikai megoszlása, a – belarusz, b – lengyel, c – litván, d – német, e – orosz, f – ruszin, g – ukrán, h – "tutejszy"(„helybéli"), i – zsidó, j – egyéb; 2 – lengyel többségi területek Lengyelországon kívül, 3 – A lakosság száma; 4 – Határok, a – korabeli államhatárok, b – vajdasághatár, c – járáshatár (Forrás: Lengyel Népszámlálás, 1931)

E lengyel etnikai terület nyugati „végein" a németekkel szemben a nyelv különbözőségeinek okán az etnikai határ többé-kevésbé egyértelműen látható, ugyanakkor leginkább a korábban Németországhoz tartozott, ekkoriban már Lengyelország részét képező, az ország nyugati és északi területein is találhatunk jelentős német anyanyelvű lakosságot. Ők a térség nagyobb városai (Łódź, Katowicze, Toruń) mellett több kisebb-nagyobb összefüggő etnikai zónában éltek a határ mellett (Pomeránia és Poznań, valamint Szilézia vajdaságokban), ahol hat kistérségben arányuk több mint 20%. Ugyanakkor jelentős összefüggő lengyel területeket találhatunk a német–lengyel határ túloldalán is Sziléziában, illetve Kelet-Poroszország déli részén. A német–lengyel kontaktzónában, különösen a már említett Opole környékén azonban a helyi történelmi tájhoz kötődő identitásokat, illetve identitásingadozásokat is érzékelhetünk ekkor, és a 20. század későbbi időszakában is (Kosmala, G–Schöne, M.– Spallek, W. 2007).

Bár a lengyellel egy nyelvcsaládba, sőt a szláv nyelvek között egy alcsoportba, a nyugati szláv nyelvekhez sorolható a cseh és a szlovák, Csehország, illetve Szlovákia (a korábban Magyarországhoz tartozott Felvidék) határai stabilan elválasztották és alakították identitásukat már a történelem korábbi szakaszán is a határ két oldalán élőknek. Ezt annak ellenére elmondhatjuk, hogy ekkor is találhatunk Lengyelország területén autochtonnak számító kis számú cseh, ahogy Csehországban szintén autochton lengyel közösségeket.

Bonyolultabb eset meghatározni a lengyelség törzsterületének határait keleti irányban a litvánok, belaruszok, valamint az ukránok és a ruszinok irányában. Ugyanakkor a két világháború közötti időszakban – főként az ukránok esetében – az egyre erősödő nem lengyel nacionalizmusok is kezdik kifejtetni hatásukat (Hasse, A.– Hudseljak, I. 2000).

Az ukránok több vajdaságban élnek ekkoriban koncentráltan és több esetben a lakosság többségét alkotják. Településterületüket a korabeli Lengyelországban (az ukránság többségi társadalomba történő beágyazottságának történelmileg meghatározott mértéke szempontjából) három térségre bonthatjuk.

Túlnyomó többségük a történeti Galícia, korabeli (főleg a lwówi (488 ezer fő) stanislawówi és tarnopoli (egyaránt kb. 325 ezer fő)) vajdaságának kistérségeiben él. Az 1920-as és 1930-as években megszilárduló nemzeti öntudatuk itt a legerősebb és itt határozzák meg önmagukat leginkább a lengyelekkel, illetve az államhatalommal szemben. Az államellenes cselekményeik és az erre adott lengyel válaszok itt mélyítik el leginkább a köztük húzódó törésvonalat.

A népszámlálás talán pont e folyamatok következtében külön kategória felállításával, így közvetve már a korábbi időszakban is formálódó ruszin öntudat erősítésével próbálta az itt élő ukránokat megosztani. A ruszinok aránya ebben a

három vajdaság főleg magasabb térszínének kistérségeiben a legmagasabb (majd mindenhol 10%-nál több), és hétben a lakosság több mint egyharmadát teszik ki.

A Volhíniai vajdaságban, ahol a lengyel–ukrán viszony kevésbé volt kiélezett, a ún. „együttműködés enklávéjában" (Lagzi, G. 2002), az összes kistérségben masszív (59-80%) ukrán többség volt megfigyelhető jelentős, főleg a városokban koncentrálódó lengyel, zsidó esetleg német lakosság mellett.

A harmadik ukránok által is lakott térség a Poleszje vajdaság területén a lengyelek által legkevésbé lakott ukrán–belarusz etnikai kontakt zónában található, ahol a népszámlálás alkalmával a lakosság jelentős része (62%) „tutejszy"-nek („helyinek") vallotta magát, akik kizárólag ennek a vajdaságnak a területén éltek (Bieder, H. 2000). A korábban etnikai konfliktusokkal kevésbé terhelt vidéken a jelenség hátterében vélhetően a térség etnikai pufferzóna, illetve etnikai periféria jellege játszott szerepet, de a lengyel állam ortodox lakosságot a katolikus egyházhoz történő áttérítése képében jelentkező polonizációs törekvésekre adott válaszként is értékelhető (Lagzi G. 2002). A magát ukránnak definiáló lakosság aránya még az 5%-ot sem érte el, leginkább a vajdasági központ kistérségében koncentrálódnak. Nem sokkal több a vajdaság északi kistérségeiben élő belaruszok aránya (6,5%). A lengyelek a lakosság csupán 14%-át tették ki és csak egy kistérségben haladták (Brześć (Breszt)) meg a 20%-ot. A vajdaság 10%-át kitevő zsidók itt is inkább a városokban koncentrálódtak.

A belaruszok az ország északkeleti részében a wilnoi/vilniuszi és a nowogródeki vajdaság 4 kistérségben – főleg a határ mentén – alkotják a lakosság abszolút és további kettőben a relatív többségét és további 8-ban haladja meg arányuk a 20%-ot.

A helyi háborúban megszerzett Wilno (Vilnius) környéki terület három kistérségében (Braslaw, Święciany, Wilno) bár a lengyelek adják a lakosság többségét (68%), itt koncentrálódik a korabeli lengyelországi litvánok 80%-a. Jelentős a litvánok jelenléte a határ menti térségekben (Suwałki, Grodno) is. Maga Wilno (Vilnius) ekkor még egyértelműen lengyel (zsidó) dominanciájú város volt. A régióközpont, nemcsak hogy a környék lengyelségnek kulturális centruma, de lakosságának kétharmadát lengyelek, míg egyharmadát a zsidók alkotják (Ilmars, M.–Bunkse, E. 1994). Jelentős az orosz kisebbség jelenléte is az itteni területen, a lengyelországi oroszok harmada él itt, míg a többiek főleg a Poleszjei és Volhíniai vajdaságok főleg nagyobb városaiban.

5.1.3. A lengyelség etnikai térszerkezetre ható folyamatok 1939–1989 között

A két világháború közti ún. második köztársaság államisága nem volt hosszú életű, jóllehet a világháborús német-szovjet(orosz) felosztás után újradefiniálták,

súlypontját immár jelentősen nyugatra helyezve. Eme 1939–1951 közötti történelmi időszak azonban jelentősen átváltoztatta a háborús veszteségek, nagy tömegű kényszer és spontán migráció (*23. ábra*), valamint repatriálás következtében nemcsak a mai ország, hanem annak tágabb környezetének etnikai térszerkezetét is.

5.1.3.1. A német-szovjet felosztás háborús időszaka 1939–1944 között

1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, nem sokkal később pedig a Szovjetunió is bevonult az ország keleti térségébe. Ezek az események indítják el a második világháborút, illetve a vizsgált terület etnikai térszerkezetét megváltoztató migrációs folyamatokat (*23. ábra*). A harci cselekmények eredményeképpen, főleg az akkori katonák közül több százezer lengyel hagyja el eredeti lakóhelyét (hadifogság, menekülés). Ezzel párhuzamosan a civil lakosságból is tízezrek döntenek az ország elhagyása mellett. A migrációs irányok a kezdeti napokban az ország keleti részei, illetve a szovjet támadás után a szomszédos semleges országok (Románia, Magyarország, Lettország, Litvánia).

A Német Birodalom stratégiájának megfelelően a cél a megszállt területek lengyelségét kiköltöztetni, illetve helyükre megbízható (legalább is annak ítélt), német lakosságot telepíteni. Ennek megfelelően 1939 és 1941 között csaknem 400 ezer lengyelt deportáltak a németek által megszervezett és igazgatott ún. Lengyel Kormányzóság területére, többségüket a Warta-vidékről, Nyugat-Poroszországból, illetve Felső-Sziléziából. A kitelepítések ezekről a területekről egészen 1944-ig folyamatosak voltak, jóllehet egyre kisebb létszámú embertömeget érintettek és a szervezettségük is egyre kaotikusabbá vált. A deportálások mellett tömegével hurcolták el a lengyeleket különböző kényszermunkára. A munkaerő ilyetén kihasználása egészen a háború végéig tartott. Összességében elmondható, hogy több mint 3 millió azon lengyelek száma, akik kényszerből a Német Birodalom különböző területére kerültek.

23. ábra A lengyel területek migrációs folyamatai 1938–1951 között
1 – a migrációs folyamatokban résztvevők etnikai megoszlása (1939–1944), a – lengyel, b – német, c – keleti szláv (belarusz, orosz, ukrán), d – zsidó; 2 – Határok (1938–1944), a – államhatárok 1939-ben, b – a német-szovjet demarkációs vonal, c – a Harmadik Birodalom határa, d – a Lengyel-főkormányzóság határa; 3 – Politikai egységek, a – Németország, b – Németország területi növekedése 1939-ig, c – Németország területi növekedése 1939-ben, d – Németország területi nyeresége Lengyelországtól 1939-ben, e – Németország területi nyeresége a szovjetek által megszállt lengyel területek rovására, f – Szovjetunió, g – a Szovjetunió területi nyeresége Lengyelországtól 1939-ben, h – a Szovjetunió területi nyeresége 1940-ben, i – Magyarország, j – Magyarország területi nyeresége 1938-ban, k – Magyarország területi nyeresége 1939-ben és 1940-ben, l – egyéb államok; 4 – a migrációs folyamatokban résztvevők etnikai megoszlása (1944–1951), a – lengyel, b – német, c – ukrán, d – zsidó, e – belarusz; 5 – Határok 1945 után, a – államhatár, b – szövetségi köztársasági határ 6 – államok, a – Német Demokratikus és Német Szövetségi Köztársaság, b – Szovjetunió, c – Magyarország, d – Lengyelország, e – egyéb országok, 7 – A migrációs folyamatokban résztvevők száma (1000 fő); 8 – A migráció iránya (Forrás: Eberhard, P. *2006; Geograficzny Atlas...2001)*

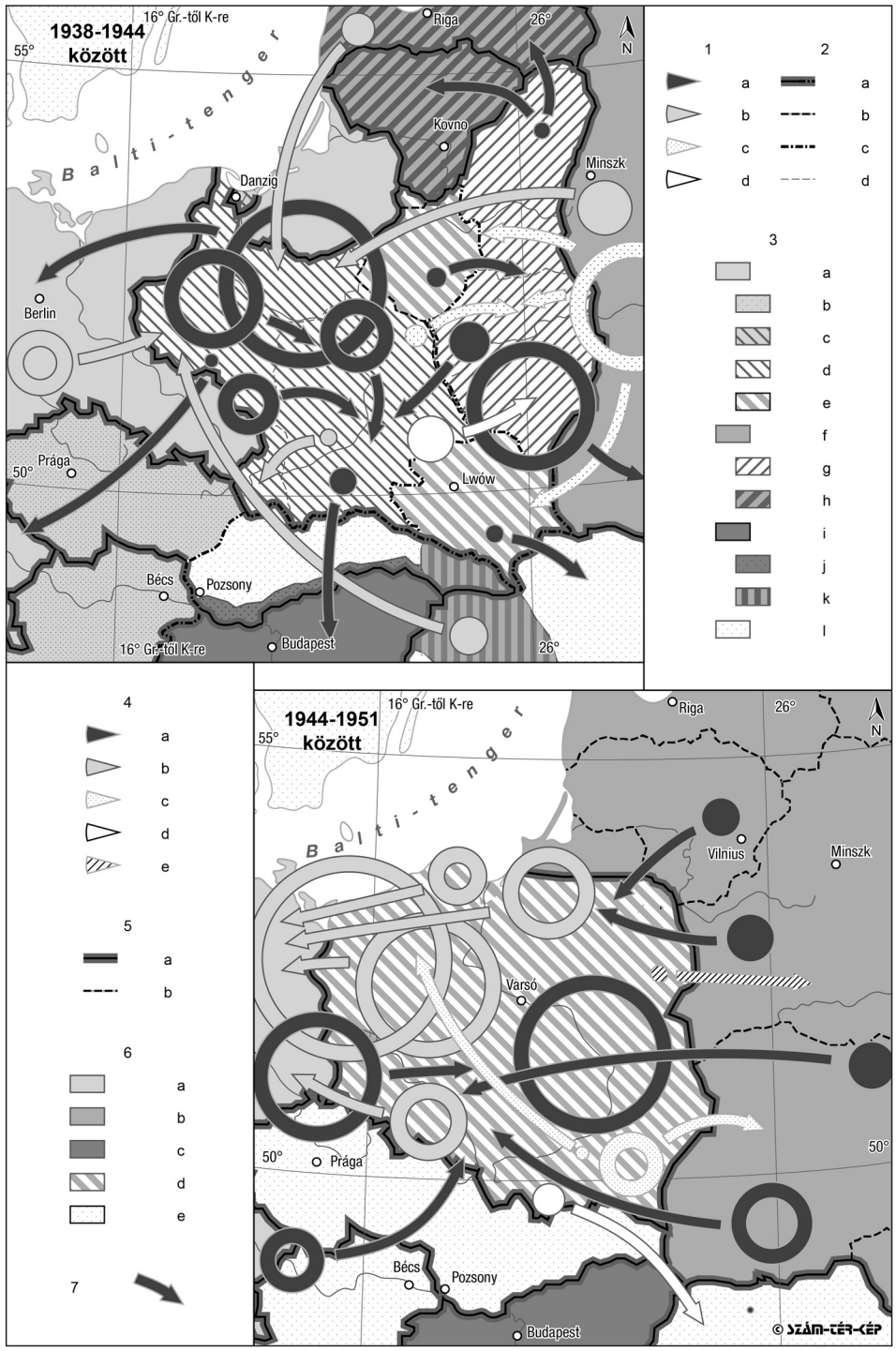
1938-1944 között
16° Gr.-től K-re
55°
Balti-tenger
Riga
26°
N
Kovno
Minszk
Danzig
Berlin
Prága
50°
Lwów
Bécs
Pozsony
Budapest
16° Gr.-től K-re
26°
1
2
a
b
c
d
3
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
k
l
4
a
b
c
d
e
5
a
b
6
a
b
c
d
e
7
1944-1951 között
16° Gr.-től K-re
55°
Balti-tenger
Riga
26°
N
Vilnius
Minszk
Varsó
50°
Prága
50°
Bécs
Pozsony
Budapest
© SZÁM-TÉR-KÉP

Miután a német törzsterületről nem lehetett a megüresedett területeket teljesen benépesíteni, hivatalos tárgyalások után a köztes-európai országok németségéből verbuváltak népességet. Kezdetben Észtországból, Lettországból érkeztek, később Romániából, illetve a szovjet területekről is jöttek telepesek. Az egymásnak ellentmondó adatok szerint összesen legalább 500 ezer németet érintettek ezek a migrációs folyamatok.

A helyzet nem különbözött lényegesen a szovjetek által megszállt térségekben sem, ahol 1941-ig szisztematikusan szorítják ki a lengyel lakosságot. Állampolgárságuktól megfosztva először a valamilyen vagyonnal rendelkezőket, a korábban a lengyel adminisztrációhoz tartozókat, a szovjetellenes nézeteket vallókat, valamint a két világháború között telepesként ideköltöző lengyeleket érintik a deportálások. Összesen mintegy 330 ezer lengyel állampolgárt telepítettek át a Szovjetunió különböző területeire (főleg Észak-Oroszországba, Kazahsztánba, Szibériába). Többségük lengyel, de mintegy harmaduk zsidó, ukrán vagy belarusz volt. Emellett a propaganda is igyekezett erről a területről a Szovjetunió belső, iparvidékeire (Kelet-Ukrajna, Közép-Oroszország) történő munkaerő toborzással az eredeti demográfiai helyzetet megváltoztatni. E stratégia következményeként, ezzel egy időben keletről jelentős az ideáramló, főleg orosz (de mindenképpen politikailag megbízható) lakosság száma is, akik a szovjet rendszer itteni kiépítésében játszottak kulcsszerepet.

A lengyelországi zsidóság teljes egészét lakhelyük elhagyására kényszerítették, így alig akadt, aki az eredeti lakhelyén élte túl a háborút. Először csak a Lengyel Kormányzóság területére telepítették ki, majd gettókba kényszerítették őket. A legnagyobb a varsói gettó, ahol mintegy 400 ezer embert zsúfoltak össze. Ugyanakkor a lengyel területeken létesített haláltáborokba más területekről is ezrével szállítottak zsidókat. Hasonlóan alakult a sorsa a lengyelországi cigányoknak is.

A lakosság etnikai térszerkezete a Lengyel Kormányzóság területén is alapvetően megváltozott. Egyrészt 1941 előtt a szovjet területek munkatáboraiból is hoztak kényszermunkára embereket, másrészt a civil lakosságot sem kímélték; több száz falut semmisítettek meg. 1943/44-ben az újra kiéleződő lengyel–ukrán konfliktus következtében telepítettek lengyel lakosságot a Bug és a San folyó közé, ezzel csökkentve az etnikai kontaktzóna nagyságát és élesebbé téve a nyelvhatárt. 1944 nyarától, majd fél évig húzódott a front a Kormányzóság területén. Ez a tény amellett, hogy a civil lakosság soraiban is nagy veszteségeket okozott, a hadseregek is evakuálták az itt élőket.

5.1.3.2. Az ország határainak újradefiniálását követő időszak 1944–1951 között

A front közeledtével már 1944 augusztusában megkezdődött a német lakosság szervezett evakuálása a Kormányzóság területéről, először Kelet-Galíciából, majd 1944 júliusában már Lublin térségéből is. Mivel a szovjet előrenyomulás

megtorpant a Visztulánál, így a Kormányzóság nyugati felét lassabban evakuálták, ám 1945 januárjától teljes a káosz és a szervezetlenség. Ezzel egyidejűleg zajlott a németek spontán elmenekülése is Kelet-Poroszországból. Az 1944-ben még mintegy 2,3 millió németből alig 300 ezer maradt itt. De ugyancsak a lakosság kevesebb mint 30%-a maradt helyben Gdańsk és Nyugat-Poroszország területein is. A Warta régióból még 600 ezer civilt sikerült az Oderán áttelepíteni, de Krakkó környékéről és Felső-Sziléziából DNy felé már a németek spontán menekülése került előtérbe. A háború alatt a lengyel területeket a becslések szerint legalább 5 millió német hagyta el. A vizsgált térségben a németek számát később tovább csökkentette a német lakosság áttelepítése az új német határok közé. Az 1946-ban meginduló kitelepítések következtében további 2,3 millió németnek kellett elhagynia az újonnan kialakított lengyel területeket.

A második világháborút követően a két háború közötti Lengyelország főként keleti szlávok (ukránok, belaruszok) által lakott területei a Szovjetunióhoz kerültek. Ezeken a lengyel területeken (az egykori Curzon vonal keleti oldalán) élők, akik korábban rendelkeztek állampolgársággal és állandó lakhellyel 1939 előtt, megválaszthatták állampolgárságukat. A szervezett repatriálás 1948-ig tartott, melynek során mintegy 2 millió fő települt át Lengyelország határai közé. Csaknem ennyi a Németországból, illetve Nyugat-Európából repatriáltak száma is. Közülük sokan a Németországtól megszerzett, ún. Visszatért Területeken találtak új otthonra. 1947 nyarán már mintegy 5 milliós fiatalos korszerkezetű, vitális népmozgalmi mutatókkal rendelkező lengyelség élt ebben a térségben.

A határváltozások után is Lengyelországban maradt ukránok száma kb. 500-550 ezer. Közülük csaknem 200 ezret evakuáltak, illetve több ezren önként hagyták el lakóhelyüket. Többségüket pedig már az új lengyel hatóságok az ún. Visztula-akció keretében a Visszatért Területekre telepítették. A Białystok környéki belaruszok egy része (mintegy ötödük) a Szovjetunióba (Belorusz SzSzK-ba) távozott.

Ezután már jelentősebb népmozgások csupán 1955 és 1957 között zajlottak, amikor a lengyel hatóságok az országban maradt németeknek és zsidóknak tették lehetővé az emigrálást. E folyamat keretében a becslések szerint mintegy 200 ezer német, illetve 40 ezer zsidó távozott az országból, amivel párhuzamosan csaknem 200 ezer lengyel tért vissza a Szovjetunióból.

5.1.3.3. A szocializmus megszilárdulásának időszaka 1951 után

A szovjet időszakban a fenti migrációs folyamatok eredményeképpen az egykori keleti lengyel területeken jelentősen lecsökkent a lengyel nemzetiségűek száma (Bruk, Sz. I.–Apencsenko, V. Sz. ed. 1964). Ez nemcsak a statisztikai adatokban, hanem értelmiségi, illetve képzettebb, öntudatosabb csoportjaik elvesztése miatt

társadalmi struktúrájuk megváltozásában is manifesztálódott. Lecsökkent kiterjedésű településterületük a Szovjetunió három szövetségi államában (a Litván-, a Belorusz- és Ukrán- SzSzK-ban) oszlott meg (*24. ábra*). A szovjet időszakban tovább folytatódott – bár sokkal kevésbé dinamikusan – a csökkenés, leginkább a szláv többségű környezet, a szórványhelyzet, valamint az anyaország felé (is) hermetikusan elzárt határok miatti elszigeteltség okozta asszimiláció következtében.

A vizsgált időintervallumban a csökkenés legdrasztikusabban a korábban több mint két millió lengyelt számláló ukrán térségekben következett be. A korábbi történelmi kataklizmák, leginkább a 1918-as lengyel–ukrán háború, az 1930-as évek történései miatt a repatriálás (ezzel együtt elvándorlás), valamint később a szovjetizálás asszimilációs hatásai itt érintették a legszélesebb körben a lengyeleket (Lagzi G. 2009). Számuk csak az új lengyel-szovjet határ mentén, valamint a repatriálás által nem érintett, csupán a koraújkori Lengyelországhoz tartozó, a lengyel etnikai törzsterülettől távolabb eső térségekben maradt jelentősebb. Hasonló folyamatok zajlottak a belarusz térségben is, jóllehet a lengyelek településterülete itt kompaktabbnak mondható, ami az asszimilációs nyomást enyhítette, így számuk, illetve arányuk nem csökkent olyan intenzíven, mint az ukrán területeken.

A határváltozás következtében a vitatott Wilno (Vilnius) környéki területet a Litván SzSzK-hoz csatolták, amivel jelentős lengyel kisebbség került a szövetségi köztársaság területére. A litván nacionalizmusban már a korábbi időszakban is igen erős a lengyelekkel szembeni meghatározottság, emellett az immár új főváros környékének hovatartozása körüli vita, illetve lengyel részről a két háború közötti litvánok elleni presszió következtében mélyült el a két etnikai csoport között az ellentét. Ugyanakkor ezen a területen csökkent a legkevésbé a lengyelek száma, annak ellenére hogy az etnikai arányok a litvánok magasabb természetes népmozgalmi adatai következtében fokozatosan javukra tolódott el a második világháborút követő évtizedekben (Buchhofer, E. 1999). Miután a szovjet időszak 1950-es éveiben az egész Szovjetuniót átható iparosítás kevésbé érintette ezt az országrészt, ezért az orosz (ukrán, belarusz) lakosság bevándorlása is csekélyebb mértékű volt, a litvánok szovjetellenességének élét a lengyelek (a rendszeren belül értelmezendő) mérsékelt támogatásával kívánták ellensúlyozni, így a szovjet időszakban némi támogatást is élveztek a lengyelek a szovjet hatalom részéről (Lagzi G. 2010).

5.1.4. Lengyelország és a lengyelek etnikai térszerkezete az ezredfordulón

Lengyelország súlypontjának nyugatabbra helyezése és az ezzel kapcsolatos fenti migrációs tendenciák – mint láttuk – jelentősen megváltoztatják a lengyelek etnikai térszerkezetét. Ugyanakkor az ország területe továbbra sem fedi le a térség összes lengyelének településterületét és a második világháború utáni

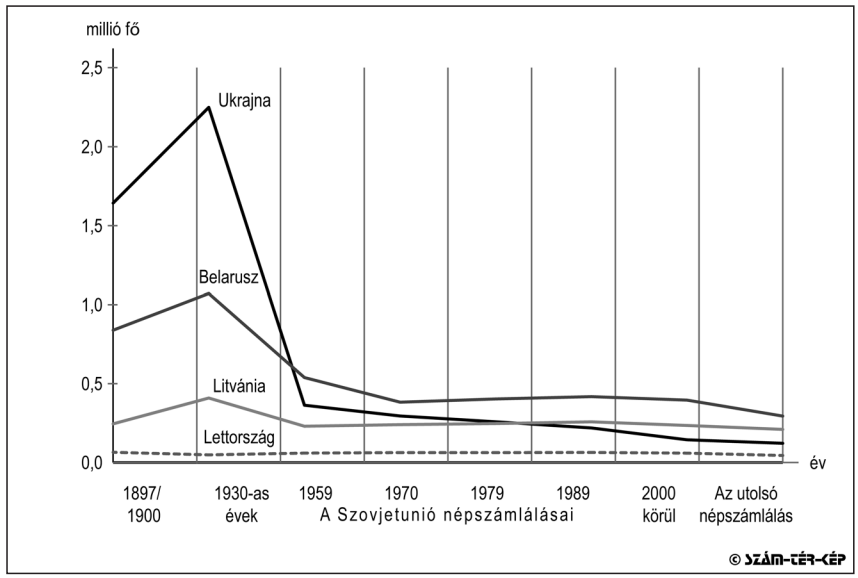

24. ábra A lengyelek számának változása néhány országban 1897 és 2010 között (Forrás: EBERHARD, P. *2002; Orosz (1897) és Szovjet (1959–1989) népszámlálások; Ukrán (2001), Belarusz (2009), Lett (2011), Litván (2001) népszámlálások)*

homongenizációs törekvések ellenére az ország területén is maradtak nem elhanyagolható számban nem lengyel csoportok.

Az ezredforduló környékén Lengyelország több mint 38 milliónyi lakosságának túlnyomó része (93,7%) lengyel. Az ország kisebbségei közül meg kell említeni a németeket, a belaruszokat az ukránokat (ruszinokat) és a litvánokat. Az országon kívül a korábbi keleti lengyel területeken (Kresy) élő lengyel nemzetiségűek száma a legutóbbi népszámlálások alapján nem egészen 700 ezer, akik területi eloszlását és legnagyobb közösségeiket mutatja be az *25. ábra*. Ugyanakkor több millióra becsülik a Nyugat-Európában, de főként a tengerentúlon (Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália) élő lengyel identitásukat a hatalmas asszimilációs nyomás ellenére makacsul őrzők számát. E csoportok az ország 18. századi felosztása után, valamint a második világháború következményeiként lezajlott és az 1980-as évek gazdasági összeomlása, illetve a rendszerváltás idején megindult migrációs folyamatok eredményeképpen vándoroltak mai lakóhelyükre.

5.1.4.1. Jelentősebb lengyel közösségek a keleti végeken

A lengyel etnikai törzsterület szomszédságában lévő térségeket tekintve jelenleg a legtöbb lengyel Belaruszban él. A csaknem 300 ezer fős csoportjuk, az oroszok (8,2%) mögött és az ukránok (1,7%) előtt az ország lakosságának 3,1%-át alkotja. Területileg főként az ország északnyugati rajonjaiban (kistérségeiben), a korábbi

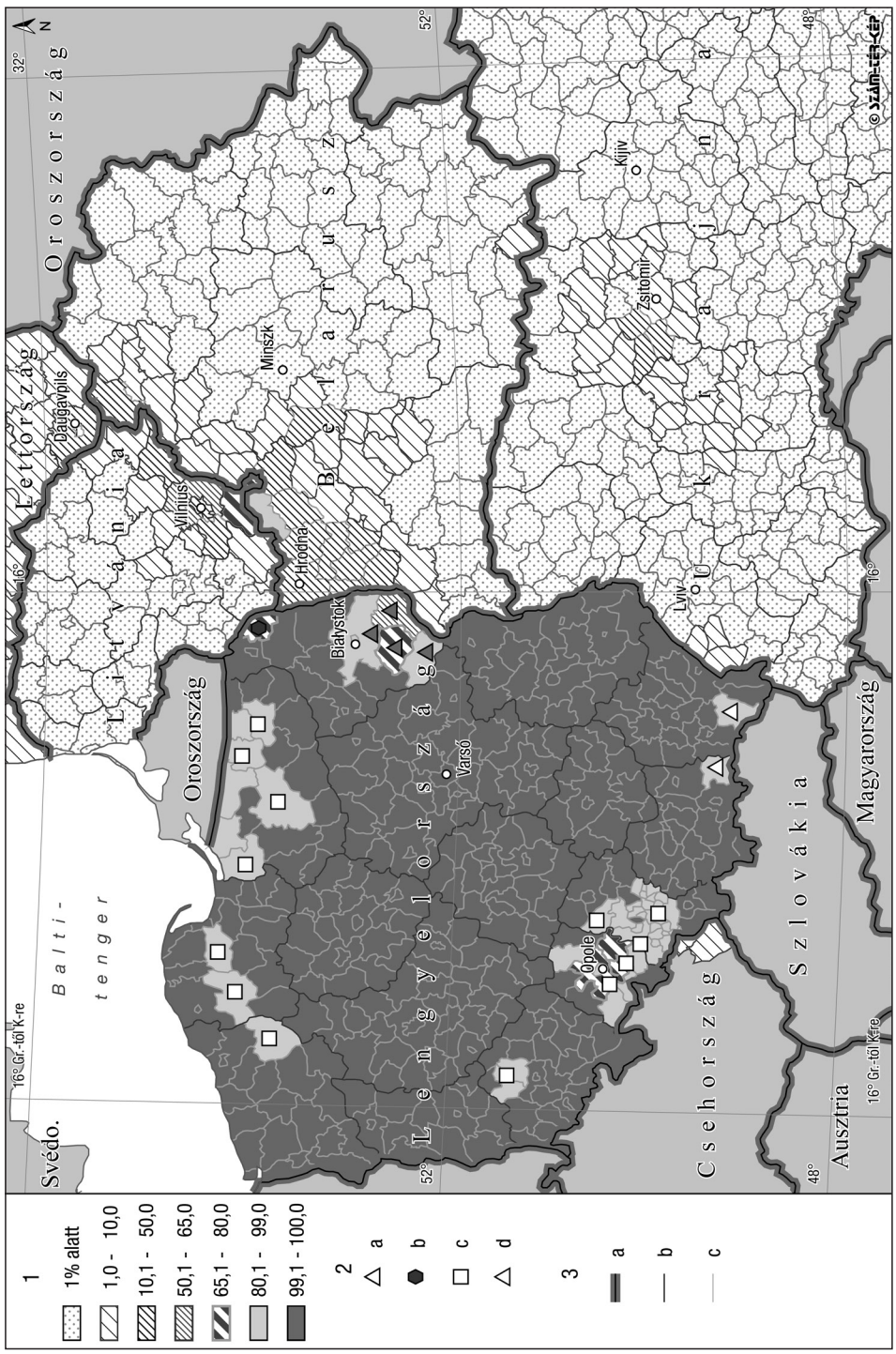
Oroszország
Lettország
Litvánia
Belarusz
Ukrajna
Oroszország
Lengyelország
Szlovákia
Csehország
Magyarország
Ausztria
Svédo.
Balti-tenger
Daugavpils
Vilnius
Minszk
Hrodna
Białystok
Varsó
Opole
Zsitomir
Kijiv
Lviv
32°
52°
48°
16°
16° Gr.-től K-re
© SZÁM-TÉR-KÉP
1
1% alatt
1,0 - 10,0
10,1 - 50,0
50,1 - 65,0
65,1 - 80,0
80,1 - 99,0
99,1 - 100,0
2
a
b
c
d
3
a
b
c

25. ábra A lengyelek etnikai térszerkezete és a lengyelországi kisebbségek a 21. század elején
1 – A lengyel nemzetiségű lakosság aránya; 2 – Kisebbségek Lengyelországban, a – belaruszok, b – litvánok, c – németek, d – ukránok, ruszinok; 3 – Határok, a – államhatárok, b – NUTS-2 határok, c – NUTS-3 határok (Forrás: Belarusz (2009), Litván (2011), Lett (2011), Lengyel (2002), Cseh (2001), Ukrán (2001) népszámlálások)

lengyel államterületen élnek. A grodnói (hrodnai) körzet tizenhét rajonjából csupán hétben nem érik el az összlakosság 15%-át és egyben pedig az abszolút (Voronovo (80%)) többséget adják. Emellett az előbbi magterülethez kapcsolódva a minszki, vicebszki és a breszti körzetek néhány rajonjában érik el az 5%-os arányt.

A keleti végek legstabilabb identitású és legstrukturáltabb társadalommal bíró lengyel kisebbsége Litvániában található. Számuk 210 ezer, a lakosság 7%-a. Településterületük a litván fővárost, Vilniust öleli körbe és részét képezi az országhatárral kettéválasztott, Belaruszban folytatódó lengyel etnikai területnek. Arányuk a határ menti területen két kistérségben (Wilno (Vilnius) környék és Święciany (Šalčininkai)) az 50%-ot is meghaladja.

Jelenleg a szomszédos országok közül Ukrajnában az 1940-es évek végének a már említett nagy migrációs hulláma, valamint a szórványhelyzet miatti asszimiláció következtében az egykor jelentős lengyel közösség ma mintegy 122 ezerre csökkent. Területi elhelyezkedésüket tekintve a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak. E tény, illetve a szláv nyelvű környezet okozza nyelvi asszimilációjukat, így a nemzetiségi és anyanyelvi adatsorok között óriási különbség figyelhető meg. Legtöbbjük továbbra is a két világháború közötti országon kívüli területen a Zsitomiri és a Hmelnyickiji körzet rajonjaiban a legnagyobb. Az egykor Lengyelországhoz tartozott területeken az 1940-es évek repatriálási folyamatai miatt csupán a Lwów-i (Lviv-i) körzet határhoz közeli három rajonjában van számottevő lengyel identitású közösség.

Lettországban és Csehországban az autochton lengyelek száma egyaránt, mintegy 40 ezer. A két közösség közös jellemzője, hogy mindkét országban igen koncentráltan élnek. Míg előbbi állam három legdélebbi kistérségében található többségük, kapcsolódva a határon túli szomszédos lengyel településterülethez (Daugavpils város (14,6%), illetve környék (11,9%), valamint Krāslavas (6,6%)), utóbbiban a történeti Cseh-Sziléziai területén, a mai Morva-Sziléziai régióban, annak is két kistérségében (Frýdek-Místek (8,1%) és Karvina (6,8%)) koncentrálódnak.

A fentieken kívül beszélni kell a mintegy 35 ezer főnyi kazahsztáni lengyel diaszpóráról, amely csoport főként a szovjetek 1939-es kelet-lengyelországi bevonulását követően a régióból megbízhatatlannak tekintett lengyel lakosság deportálásával keletkezett. Jelenleg jelentős többségük az észak-kazahsztáni (15 ezer fő), az akmolai (9 ezer fő), valamint a karagandai oblasztyban (5 ezer fő) él. Legnagyobb koncentrációjuk az észak-kazahsztáni tajunsinszki rajonban található (13 ezer fő), ahol a lakosság 22,4%-át alkotják.

5.1.4.2. Kisebbségek Lengyelországban az ezredfordulón

Ahogy Magyarországon, úgy Lengyelországban sem vett tudomást a kommunista hatalom az országon belüli nem lengyel nemzetiségű lakosságról. A második világháború után nemcsak a népszámlálások (leszámítva az 1946-ost) nem kérdezték a nemzetiségi, anyanyelvi megoszlást, hanem a hivatalos megfogalmazás is az országot homogén nemzetállamnak tekintette (Grzegorz, J. 1994). A nagy kényszer-áttelepítések és repatriálások következtében valóban az ország lakossága a homogenizáció irányába mozdult el, amit a szocialista időszak asszimilációs politikája is felerősített, ám a nem lengyel lakosság száma és aránya – természetesen eltérő mértékben – továbbra is meghaladja a statisztikai hibahatárt. Az ezredfordulós adatok csak a nem lengyel lakosságot veszik számba (a lakosság mintegy 1,8%-a), így a jelenlegi ország kisebbségeit és területi elhelyezkedésüket emellett a másodlagos források segítségével tudjuk az alábbiakban vázolni.

Jóllehet az országban a magukat németnek definiálók száma lehet a legnagyobb nem lengyel közösség, a körükben megfigyelhető identitásingadozás miatt pontos számukat még megbecsülni is nehéz, nem szólva a közösséghez tartozás motivációinak sokrétűségéről (számuk az ellentmondó becslések szerint 300-350 ezer). A főleg Sziléziában és kisebb mértékben Warmiában, illetve Mazuri-tavak vidékén élők között már a történelem korábbi időszakában is kialakult valamiféle kettős identitástudat, ami a kétnyelvűségben már a 19. században manifesztálódott (Mai, U. 2001). E tényt erősítették a 20. század történései is. E lakosság a második világháború előtt a német iskolarendszeren keresztül inkább a német kultúrához kötődött, ezért többségüket 1945 után kitelepítették. Akik maradtak, azok közül sokan azonban a megváltozott politikai és társadalmi helyzetben leginkább az idősebb generációk között már az 1980-as években német gyökerüket kezdték hangsúlyozni. A középgeneráció számára a regionális öntudat („sziléziaiságuk") lett önmeghatározásuk alappillére, míg a legfiatalabbak e kettős kötődést inkább pragmatikus oldalról közelítették meg a rendszerváltás időszakában (milyen előnyökkel járhat a német útlevél?) (Lagzi G. 2001). E folyamatnak a látható jeleit térképünkön (*25. ábra*) is követhetjük, ahol leginkább Opole környékén tömbszerűen élő lakosság tartozik közösségükhöz, de az egykori német területeken (főleg Warmiában) is láthatjuk szórványaikat.

A jelenleg a białystoki vajdaságban, a fővárostól délre lévő kistérségekben (leginkább a bielski és a hajnowski) élő belaruszok száma, a becslések szerint igen széles skálán, 30-200 ezer között mozog. Ennek oka leginkább identitásuk utóbbi évtizedek során történő ingadozásában, az ortodox vallásukhoz, a belarusz kultúrához, illetve az országhoz való különböző erősségű kötődésükben keresendő. Miután az összbelarusz közösség jelenleg is általánosan a modern nemzettudat kialakításának problémájával néz szembe, így a Belarusz határain kívül rekedt kisebbségek körében is más identitáshordozók kapnak nagyobb hangsúlyt

(Kłysiński K. 2011). Emellett a 1989-es fordulatig nem volt szorosabb értelemben vett anyaországuk, így érzelmi kötődés sem alakulhatott ki azzal. Ezért a belarausz kisebbség leginkább ebben a sajátos többes kötődésben találja meg identitását (Łatyszonek, O. 2004).

Lengyelország délkeleti részén az egykori Galíciai térség etnikai pufferzónájában a lengyelektől vallásukban is különböző, jelentős ukrán (15-30 ezer fő) és ruszin (mintegy 10 ezer fő) kisebbség található (Hasse, A. 1998). Szórványhelyzetük miatt településterületük csak néhol (sanoki és a gorlicei kistérségben) mutatja a tömbösödés jeleit.

A litvánok Lengyelországban igen koncentráltan a litván–lengyel határ közelében főleg a sejneński (kisebb részt suwałki) kistérségben, egy inkább városhiányos, rurális térségben élnek. Központjuk Puńsk, számuk a térségben mintegy 5-6 ezer, ami a lengyelországi litvánok mintegy 80%-a. Ugyanakkor a litván szervezetek mintegy 20 ezerre becsülik a litvánok számát.

A pomerániai térségben szólni kell a kasubokról (16-20 ezer fő), akiknek a lengyelhez közeli szláv nyelve és katolikus vallása sem tudta őket a lengyelségbe integrálni, és regionális öntudatuk, néprajzi különállásuk mind a mai napig, főleg a pomorski vajdaságban igen jelentős.

A fentieken kívül a Klodzko-völgy vidéki autochton cseheket (4-5 ezer fő), az Árva és Szepesség vidékén élő szlovákokat (9-11 ezer fő) és muszlim vallásuk okán inkább vallási csoportot képező, Białystok környéki tatárokat (2-3 ezer fő) kell megemlíteni. Főleg a városokban találhatjuk a lengyel cigányság (10-17 ezer fő), illetve a második világháborút túlélő zsidók (8-10 ezer fő) jelentős részét. Az oroszok többnyire a 20. század második felében kerültek Lengyelország mai területére, leginkább házasságkötések révén, de máig követhető az orosz egyházszakadás időszakában Lengyelországba menekült óhitűek csoportja is (10 ezer fő), illetve az 1940-es évek végén a görög polgárháborút követően a makedóniai térségből érkezett számottevő görög lakosság, akik egy része később makedónként definiálta magát (számuk kb. 5-5 ezer fő).

5.2. A ROMÁN CSOPORTOK ETNIKAI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

A román népcsoportok földrajzi elhelyezkedését különös dualitás határozza meg. Dacára a történelem folyamán prioritásként kezelt nemzetállami törekvéseknek, a homogén etnikai tér elérése mindeddig várat még magára, másrészről kiterjedt etnikai területek maradtak Románia határain kívül. Tehát a románság ránézésre ugyan kompakt tömböt képez Európa délkeleti szegletében, a román népcsoportok, illetve a velük együtt élő egyéb nemzetiségek által meghatározott etnikai térszerszerkezet mégis sokkal árnyaltabb képet fest. A helyzetet tovább árnyalja a Románia lakosságát érintő, Európai Uniós csatlakozással új lendületet nyert intenzív kivándorlás, amelynek tulajdoníthatóan további milliók szakadtak el rövidebb vagy huzamosabb időre az etnikai törzsterülettől.

A hazai közvélemény a románok etnikai földrajzának kontextusát döntően a magyar történelmi narratívák nézőpontjából szemléli, így a történelmi sebek által meghatározott, érzelmektől túlfűtött ismeretekkel rendelkezik. Ugyanez természetesen a román szemszögről is elmondható, hiszen a mi és ők leegyszerűsített dichotómiája a kulturális önazonosság állandósult szervezőelvét képezik a román történetírásban. A nemzetközi szakirodalom pedig mintha sodródna a diskurzusok konfliktusos medrében, a tudományos álláspontok is nehezen tudnak elszakadni a szerzők személyes meggyőződésétől. Ugyanakkor a polémiát áthatja egyfajta ismerethiány is, hiszen mindeddig (még Romániában is) kevés hajlandóság mutatkozott a szűken és tágan értelmezett román népcsoportok együttes etnikai földrajzi vizsgálatára. Jelen fejezet célja e hiátus betöltése a különböző nézőpontok ismertetésével, ezáltal rávilágítva a román identitás sajátos történelmi fejlődésére és regionális vonatkozásaira.

5.2.1. A nemzetté válás első lépései

5.2.1.1. A kezdetek

A mozaikos történelmi források alapján a géták és dákok azonosíthatók a jelenlegi román etnikai területnek definiálható térség legkorábbi lakóiként. A géták településterülete elsősorban a Duna alsó folyásának mentét ölelte fel, míg a dákok ettől északabbra, a Déli-Kárpátok két oldalának hegylábi felszínein éltek. A szétszórt törzseket erős konföderációba egyesítő Burebista a Fekete-tenger parti görög kereskedővárosokat is elfoglalva Kr. e. 82-ben egy laza államalakulatot hozott létre. A Traianus római császár alatt agresszívabb katonai politikát folytató Római Birodalom a géta-dákok feletti győzelmet követően létrehozta Dacia nevű provinciáját a területen. A provincia magában foglalta Olténiát (keleten az

Oltig húzódva), Bánságot, valamint valószínűsíthetően Erdély nagy részét is. Dobrudzsa és Moldova déli fele pedig Moesia Inferior provincia része lett. Ez a térfelosztás nagyjából stabil maradt egészen a rómaiak kivonulásáig (Kr. u. 271).

Az újonnan meghódított területre nemcsak itáliaiak, hanem a birodalom minden szegletéből érkeztek legionáriusok, kereskedők, hivatalnokok (Boia, L. 1997). A népesség döntő többségét kitevő, földműveléssel foglalkozó dákok rurális elhelyezkedésükből adódóan kevésbé tudtak a római társadalmi és politikai rendszerbe integrálódni (Hitchins, K. 2014). Később, a gyakori támadások miatt a Duna vonaláig visszavont római közigazgatás után hagyott politikai űr az állami keretek szétzilálódását, a városok ruralizálódását, valamint Erdély izolációját okozta. A rómaiak visszavonulása még egy prózai következménnyel járt, mégpedig a következő korok írásos emlékeinek és régészeti leleteinek hirtelen eltűnésével, amely a mai napig Románia történelmének, egyszersmind a román nemzeti identitásnak is sarkalatos pontját jelenti.

5.2.1.2. A román etnogenezis dilemmái

A hivatalosnak számító román történetírás értelmezésében a rómaiak idején latinizálódott népesség zöme – elsősorban az alacsony társadalmi osztályokból – az ellenséges évszázadok forgatagában is a helyén maradt. Erre építkezve először Inocențiu Micu-Klein fogarasi görög katolikus püspök kérte a románok politikai nemzetként való elfogadását, ezt követően a nemzetté válás és identitáskeresés évszázadaiban a dákoromán kontinuitás elmélete hazafias tézis jellegét öltve politikai eszközként szolgált, majd az államszocialista időkben a homogenizációs törekvések kizárólagos ideológiai alapjává lépett elő (Moisa, G. 2012). A másik – főleg magyar történészek által képviselt – megközelítés a 3–14. századi romanizált lakosságra vonatkozó említések hiányára alapozva a 13. század elején történő bevándorlás jelentőségét erősíti, amelynek értelmében a Románia területén élő románok ősei a Balkánról érkeztek. A két megközelítés egyfajta szintéziseként a harmadik álláspont az admigráció (hozzávándorlás) mellett foglal állást. Ez a latinul beszélő népmagvak fennmaradása mellett a délről érkező bevándorlási hullámok lehetőségét sem veti el. Mivel a régészeti leletek bizonytalanok, az elbeszélő történeti források pedig egyik elméletet sem zárják ki, ezért mindhárom elképzelés – a nyelvészeti érvek és ellenérvek mellett – logikai konstrukciókra és axiomatikus meggyőződésre épül (Miskolczy A. 2005). Hiába a szintetizáló törekvések, a magyar-román történetírási konfrontáció feloldása egyelőre kevés reménnyel kecsegtet, ugyanis a „történelmi nacionalista ideológiával szemben a tudomány gyengének bizonyul” (Durandin, C. 1998: 34.).

Mindenesetre az bizonyosnak tekinthető, hogy a helyi lakosság a kérdéses időszakban erős kapcsolatokat ápolt a szlávokkal, az első dunai bolgár állam közvetítésével pedig meghonosodott a bizánci egyházi szertartás, valamint lezajlott a

szláv, mint egyházi nyelv elterjedése is. A román történészek körülbelül 1000-re teszik azt az időpontot, ami után már a római, romanizált, szláv és dák elemek kombinációjának eredőjéből román etnikumról beszélhetünk (Hitchins, K. 2015). A 20. századi román államnacionalizmus idején azonban nem elégedtek meg az etnikai kontinuitás propagálásával; az államiság kontinuitását is bizonyítani akarták (Vardary, K. 1991). Anonyumus krónikáiban az erdélyi Ménmarót, Gelu és Glad hercegségei bár tényleges területi szerveződésekre utalnak, ezek fennállásának időbeli pozicionálása ismét a történészeket megosztó diskurzus része lett. Annyi bizonyos, hogy az érkező magyar törzsfők fokozatosan politikai hatalmuk alá vették Erdélyt, és legkésőbb a 13. századtól a román elem mellett a székely és szász etnikum is kétségtelenül megjelenik az etnikai palettán.

5.2.1.3. A román fejedelemségek kialakulása

A mai modern Románia Erdélyen kívüli másik két fő történelmi tartományában, Havasalföldön (Ţara Românească („Románok országa") vagy Wallachia) és Moldvában szintén erre az időszakra tehető a két román fejedelemség kialakulása és megszilárdulása. Létrejöttük időbeli kitolódása a Kelet-európai-síkvidék e nyugati részeit is érintő állandó tatár jelenléttel hozható összefüggésbe, amelyet közös magyar-lengyel katonai beavatkozásokkal sikerült enyhíteni a 14. század derekára. Bár bizonyos legendák Erdélyből érkező, vlach hódítók által alapított fél-autonóm román területi egységekről is utalást tesznek, valószínűbb, hogy mindkét fejedelemség a politikai vákuumhelyzet kihasználásával, helyi kezdeményezésekből jött létre a magyar és lengyel királyok kezdeti pártfogása alatt (Sedlar, J. W. 1994). Azonban a kedvező nemzetközi diplomácia helyzet mellett még egy fontos tényező szükségszerűen szerepet játszott a román államiság megszilárdításában, mégpedig a román társadalom fejlődése, amely a 14. századra megérett a politikai szervezettség egy magasabb rendű formájára (Durandin, C. 1998). Ezek az állami keretek szavatolták a legfontosabb román népcsoportok kulturális önazonosságának bázisát a későbbi évszázadokban.

A havasalföldi fejedelemség centruma az Argeș és Olt, míg a moldvainak a Szeret és Prut folyók között lehetett, amelyek együttes kiterjedése idővel elérte a Kárpátok, Duna, Fekete-tenger és a Dnyeszter vonalát. Az anakronisztikus történetírói hagyomány a román állam középkori területét kiterjesztette egészen a Kárpátokon (az omlási és fogarasi román hűbérbirtokokat beleértve), valamint a Dnyeszter és a Duna folyón túli területekre is, ezzel kidomborítva a román fejedelmek nemzeti egységesítési törekvéseit. Célszerű ezt a narratívát a Coman, M. (2013) által beemelt kontextusba helyezni, melynek értelmében az önálló román fejedelemségek a komplex hatalmi struktúráik mentén szerveződtek, s ezen társadalompolitikai hálózatok egy bizonyos területi szerveződéssel történő azonosítása csak a 16. század közepétől jelent meg az uralkodók

gondolkodásában elsősorban fiskális megfontolásokból. Véleménye szerint e politikai szerveződések területi alapú definiálásának fenntarthatatlanságát a határok, határvidékekre vonatkozó korabeli feljegyzések hiányai is alátámasztják. A nagyhatalmi pufferzóna (Magyar Királyság, Lengyel-Litván Unió, illetve a hanyatló Bizánci Császárság és erősödő Oszmán Birodalom) terében őrlődő román fejedelemségek középkori történetét az egyensúlyozás és útkeresés hatotta át politikai és gazdasági értelemben is, míg kulturálisan a szuverenitás jegyeiben alapított ortodox metropoliátusok egyértelműen a keleti kereszténység kultúrköréhez való kötődést erősítették. Az ortodoxia hasznos fegyvernek bizonyult a magyar és lengyel központosító törekvések ellen, ugyanakkor azáltal, hogy Erdélyben az ortodoxokat az 1568-as tordai országgyűlés törvényen kívül helyezte, elvetette az ortodox egyház nemzeti identitásformáló szerepének magvait is.

5.2.1.4. A románság helyzete a koraújkorban

Míg Erdély politikai helyzetét közel két évszázadon keresztül a császár és a szultán közötti status quo határozta meg, addig a román fejedelemségek hosszú évszázadokra a Porta közvetlen fennhatósága alá kerültek. Azonban a függőségi viszony nem eredményezte oszmán provinciák kialakítását, mivel a török expanziós irányok szempontjából e területek nem bírtak különösebb jelentőséggel. Ebben a korszakban azonosítható a román egységesítési törekvések egyik origója Vitéz Mihály uralkodásának jegyében, ugyanis a három tartomány 1600-ban néhány hónapig ugyanazon személy fennhatósága alá került. A Ceaușescu-korszak éveinek történetírása – amelyből a haza képzete a rendszer összeomlása után is táplálkozik – Vitéz Mihály központosító törekvéseit a román nemzetállam megvalósulásának előzményeként ünnepelte (Durandin, C. 1998). Ugyanakkor etnikai alapon egészen a 19. századig nem vetődött fel a román országrészek egyesítésének igénye, mivel a két román tartomány lakói – bár egymáshoz közelállónak érezték magukat – elsősorban regionális (moldvai, havasalföldi, dobrudzsai, olténiai) perspektívában azonosították önmagukat (Goina, C. 2005). Éppen ezért nem véletlen, hogy a kommunista rezsim ideológiája pszichológiai és földrajzi értelemben is tagadta a romániai regionális struktúrák létezését.

A törökök Erdélyből történő kiűzése után a Porta a növekvő osztrák és orosz nyomás kivédésére szorosabbra kívánta fűzni kapcsolatait Havasalfölddel és Moldvával, ezért a – hitelüket vesztett, gyakran renitens magatartást mutató – bojárok helyett a fejedelmi székbe Konstantinápoly Fanar városnegyedéből származó görög kereskedőket ültetett. Az egészen 1821-ig tartó fanarióta korszakban bevezetett szigorú adózási rendszer elől parasztok tömege vette Erdély és Oroszország felé az irányt (Durandin, C. 1998). Emellett évszázadokon keresztül megfigyelhető volt a cigányság beáramlása is Erdélybe, hiszen már a legelső említésektől kezdve rabszolgákhoz mérhető jogokkal éltek a

fejedelemségekben, amely társadalmi rendszer fent is maradt egészen a 19. század közepéig (Achim, V. 2001).

Erdély etnikai arculatán természetesen nem maradt nyom nélkül a románok bevándorlása. Egy 1712–1713-ra datálható kormányhatósági becslés szerint Erdély népességének 47%-a magyar, 34%-a román, illetve 19%-a szász nemzetiségűnek tekinthető, míg az 1761-62-es egyházi összeírás alapján már 60%-ra becsülhető a románok aránya (Trócsányi Zs.–Miskolczy A. 1992). A román etnikum térnyerését a Kárpátokon túlról érkező bevándorláson kívül pozitívan befolyásolta a magyar parasztok elvándorlása is az elnéptelenedett, és jobb termékenységű földet kínáló Alföld irányába. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a románok arányát már a 17. századi nagy hadjáratok is növelték azáltal, hogy a pusztítások, és azt követő járványok elsősorban a falvak jómódú népét, ezen belül is a szászokat és magyarokat érintették (Miskolczy A. 2005).

5.2.2. A modern román nacionalizmus kezdetei

5.2.2.1. Kelet és Nyugat között

A sors különös fintorával Erdélyben a románság lett a Habsburgok szövetségese annak érdekében, hogy csökkentsék a három nemzet uniójának dominanciáját, illetve a rendi érdekérvényesítést. A rutének esetében már sikerrel alkalmazott vallási unióval 1699-ben az erdélyi románok jelentős része is görög katolikussá (unitussá) vált, amely által a pápa primátusának elismerése mellett megtarthatták keleti liturgiájukat. Az unió helyzete Erdély déli részein állt legkevésbé szilárd lábakon, mivel e térség szoros kapcsolatokat ápolt Havasalfölddel (Pirigyi I. 1990). Jóllehet az ortodox-unitus villongások a 17. században folyamatosan kiújultak, de azzal, hogy az egyház a románok legfontosabb érdekérvényesítő eszközévé vált, a nemzeti egység eszméje végső soron a két egyház közötti válaszfalakat is lebontotta (Pirigyi I. 2001). Az unió kardinális eredménye, hogy a román értelmiség számára új utakat nyitott, amely a nemzetnek egy új, etnikai alapon szerveződő ideáját alakította ki. Így a „natio valachica" – Erdély egyéb nemzetiségeivel ellentétben – már nem egy privilegizált társadalmi osztályra vonatkozott, hanem társadalmi és földrajzi tértől függetlenül az összes románt magában foglalta (Hitchins, K. 2009). A román nemzet fogalma tehát elsődlegesen nem a modernitás társadalmi és gazdasági imperatívuszaira adott reakcióként formálódott, hanem a közös élményekből, népszokásokból, vallási hagyományokból és nyelvből táplálkozott, illetve a politikai kirekesztettség identitáserősítő hatásaira épült.

Az erdélyi nemzeti mozgalomban szerzett érdemeik ellenére a Regátban az „idegen" római katolikusoknál is nagyobb bizalmatlansággal viseltettek a román

görög katolikusok iránt, mivel az igaz hit elhagyóiként azonosították őket, amely végső soron a román identitás utolsó védvonalát jelentette a nyugatosodó kulturális közegben (Boia, L. 2015). Mindezzel együtt fokozódott a kulturális eltávolodás az erdélyi és Kárpátokon túli románság között. Előbbi esetben a szertartásokat élő román nyelven vezető görög katolikus rendszer mellett lehetőség nyílt a Monarchia nyugati világ kulturális közegébe tartozó egyetemein palléro zódni, míg ilyenformán a másik oldalon az Oszmán Birodalom kétségtelenül szűkebb lehetőségeket engedett, valamint a társadalmi életet jobban átható, konzervatív ortodox egyház is görcsösen ragaszkodott a szláv nyelv fenntartásához. Mindenesetre a fanarióta uralom 1821-ben bekövetkezett végjátéka a román fejedelemségekben is nyugati nyitáshoz, egyben kulturális felvirágzáshoz vezetett. A javarészt bojárcsaládokból származó, külföldi (elsősorban) francia egyetemekről hazatért reformisták tevékenységükkel lendületet adtak a szekuláris román nyelvű kiadványok, irodalmi művek, újságok és egyéb kulturális termékek felfutásához, amelyek eredményeként rövidesen befejeződött az irodalmi román nyelv – korábban egyháziak által megkezdett – kialakítása (Drace-Francis, A. 2006).

Az orosz-török háborúk rendszerint utóbbiak vereségével végződő kimenetelével párhuzamosan az oroszok egyre nagyobb befolyáshoz jutottak a román fejedelemségekben. Ennek egyik kézzelfogható jeleként az 1812-es Bukaresti béke nyomán a Pruttól keletre elterülő Besszarábiát a cár magához láncolta. A nagyhatalmi egyensúly fenntartása érdekében kitört, és Oroszország vereségével végződő krími háború ideiglenesen megszilárdította a Porta fennhatóságát, viszont a háborút lezáró Párizsi béke teret engedett a fejedelemségek függetlenségének. Ehhez elsősorban geopolitikai érdekek fűződtek, mivel a nagyhatalmak (a Habsburg Birodalom kivételével) kívánatosnak vélték egy szuverén ütközőállam létrejöttét Oroszország és az Oszmán Birodalom közötti periférikus térségben.

5.2.2.2. Az önálló román állam

Miután a talpra álló oroszok revansot vettek a törökökön, az 1878-as berlini kongresszuson Európa nagyhatalmainak vezetői újrarajzolták Kelet- és Délkelet-Európa politikai térképét, ezzel pedig elismerték – 1859-ben perszonálunió révén már egyesült – Románia függetlenségét. Ennek ellenére a berlini kongresszus csak felemás sikert jelentett az újonnan megalakult állam számára. Egyrészt Romániára erőltettek bizonyos normákat, amelyek a román identitást alapjaiban érintették. Ilyen a zsidók helyzetére hivatkozva a vallási alapú politikai egyenlőtlenség elvének törlése az alkotmányból, ezáltal az ortodox szupremácia idézőjeles keretek közé került. Másrészt a területi változásokat illetően Besszarábia helyett – egyfajta politikai kompenzációként – az etnikailag rendkívül heterogén (1879-ben 107 ezer lakosból 31 ezer román (29%), 28 ezer bolgár (26%), 32 ezer török és tatár (30%)) Észak-Dobrudzsát csatolták Romániához (Iordachi, C. 2001). A

román politika által kezdetben felesleges veszélyforrásként kezelt terület pár évtized alatt a gazdasági felívelés és sikeres etnikai homogenizáció mintapéldája lett (1912-ben 368 ezer lakosból 216 ezer román (59%)), rámutatva a román kultúra asszimiláló erejére (Goina, C. 2005)

Oroszország hajlíthatatlannak bizonyult Besszarábia hovatartozásának kérdésében, holott a helyi lakosság 75%-a román népcsoporthoz tartozott (Alexandrescu, I. 1994). A cári politika az esetleges autonómiára irányuló törekvések ellehetetlenítésére már Besszarábia kezdeti annektálásától kezdve jelentős russzifikációba kezdett, például a román nyelv iskolákból és templomokból való kiűzésével, illetve közvetett módon főleg oroszok, németek és a balkáni, frissen felszabadított területekről bolgárok és gagauzok besszarábiai letelepedésének támogatásával (Hofbauer, H.–Roman, V. 1995). A központosító intézkedéseknek hamar meglett az eredménye; az 1897-es népszámlálás alkalmával Besszarábia lakosságának már csak 56%-a vallotta magát románnak, jóllehet fontos kiemelni, hogy az orosz kultúra térnyerése elkerülte a lakosság zömét adó falusi, tradicionális életvitelt folytató románságot (Petrescu, C. 2001).

Időközben az orosz-török háborúk elmaradásával, és ezzel párhuzamosan az adóterhek mérséklődésével az egyesült román fejedelemségek területén hatalmas népességgyarapodás zajlott le (Hitchins, K. 1996). Míg a két fejedelemség népessége 18. század közepén még nem érte el az 1 millió főt, addig 1810-ben már 1,6 millió, 1831-ben már 3 millió főre tehető a lakosságszám (Trócsányi Zs.–Miskolczy A. 1992). A dinamizmushoz nagyban hozzájárult az átlagban 250 főt számláló falvak viszonylagos földbősége, a bevándorlás erősödése (főleg zsidók részéről Moldvába), valamint a halálozási ráta visszaesése az orosz-török háborúk időbeli és térbeli eltolódásának következményeként (Hitchins, K. 2014).

Az 1859-től viszonylagos rendszerességgel megrendezett népszámlálások szerint a népesség száma (rendre az 1859-es, 1884-es, 1899-es és 1912-es népszámlálások): 3,9 – 4,6 – 5,9 – 7,2 millió fő (*26. ábra*). Jóllehet ezek a népszámlálások az adatok precizitását illetően gyenge eredményekkel zárultak, mégis megfelelő összképet nyújtanak a lakosság gyors gyarapodásáról (Alexandrescu, I. et al. 2000). 1859 és 1899 között a legnagyobb népességnövekedés a Duna menti területegységekben (Brăila és Ialomița megyékben 2-2,5-szeres növekedés a jelzett időszakban) zajlott le. Ez szoros összefüggésben állt a Drinápolyi békét (1829) követően biztosított dunai hajózás szabadságával, amellyel a román folyami kikötők (elsősorban Galați és Brăila) a gabona-export révén hirtelen az oszmán gazdasági világ peremterületéről a világgazdaság vérkeringésébe kerültek. Az 1899-es és 1912-es népszámlálás közötti időszakban a legnagyobb növekedés már áthelyeződött Dobrudzsára (például Konstancában 81,7%-os a lakosság növekedése), míg a korábbi időszakhoz hasonlóan továbbra is átlagban a moldvai megyék produkálták a legkisebb népességnövekedést (például Moldva

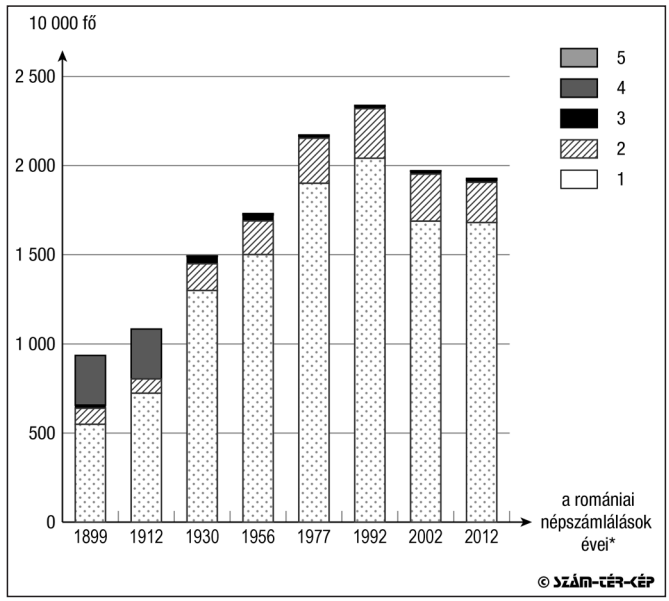

26. ábra A románok (moldávok, arománok) számának változása a jelenlegi román etnikai térben 1897–2014 között
1 – Románia területén; 2 – a mai Moldovai Köztársaság területén; 3 – Ukrajna mai területén 4 – Magyarország területén; 5 – Szerbia és Bulgária területén
(Csak a Románia mindenkori területére vonatkozó népszámlálások évszámai. A többi országban – ahol rendelkezésre állnak – az időben legközelebbi népszámlálsok adatai vannak feltüntetve; 1912 Ukrajnán, 2014 Transznyisztrián kívül) (Forrás: Román, Szovjet, Moldáv, Magyar, Ukrán, Szerb népszámlálások,* Eberhard, P. *2002)*

legnagyobb városában, Jászvásáron 2,4%-os csökkenést regisztrálhatunk). A népességnövekedés súlypontjának Fekete-tenger irányába történő elmozdulását magyarázza Románia tengeri exportjának gyors felívelése az 1889–1913-as időszakban 89 ezerről 1,5 millió t-ra (Iordachi, C. 2001).

Ugyanakkor a hatalmas növekedés ellenére a népesség etnikai szempontból meglehetősen homogén összképet mutatott, hiszen az 1859-es népszámlálás alkalmával a népesség 92,1%-a vallotta magát románnak. Ugyanebben az időpontban Moldvában közel 120 ezer zsidót (helyi összlakosság csaknem 9%-a) írtak össze, míg Havasalföldön számuk a 10 ezret sem érte el. 1912-ben az egyesült Romániában már 240 ezer zsidó élt. A zsidók területi megoszlását jól illusztrálja az a tény, hogy a moldvai városok lakosságának 32%-át ők adták (Hitchins, K. 2014). A cigányokra vonatkozóan az 1850-es években a két román fejedelemségben 200-250 ezren élhettek, ami valamenynyi felmérés ismeretében az európai cigányság közel egyharmadát ölelte fel a jelzett időszakban (Achim, V. 2001).

Az ipari forradalom, polgárosodás és modernizáció jegyeiben jelentkező népességrobbanás Erdélyt sem hagyta érintetlenül a 19. század folyamán. Az 1850-es népszámlálás Erdélyben 1,23 millió fő román talált (össznépesség 59,4%-a), míg 1910-ben 1,43 millió románt írtak össze (össznépesség 55,3%-a). A románok viszonylagos stagnálása mellett a magyarok aránya 30,7%-ról 1910-re 34,6%-ra emelkedett. Az eltérő irányú tendenciák mögött a magyarok románokhoz viszonyított alacsonyabb kivándorlási hajlandósága, valamint asszimilációs nyeresége (főleg a zsidók és örmények részéről) húzódott meg (VARGA E. Á. 1997). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a század második felében Erdélyben egyértelműen a városok lettek a gazdasági élet mozgatórugói. Az erdélyi románok ilyen szempontból periferizálódtak, hiszen a megfigyelt 60 év leforgása alatt városi arányuk 30%-ról 23%-ra csökkent (míg a magyaroké 36%-ról 60%-ra növekedett). Az okok között kulcsszerepet játszott a falusi, tradicionális normákhoz ragaszkodó románság vonakodása a városokba való költözéstől (BOLOVAN, S. P.–BOLOVAN, I. 2003).

Az 1775-ben szintén Ausztria részévé lett Bukovinában a román nemzeti mozgalom kibontakozásának szinte teljesen hiányoztak az alapfeltételei. Itt a románok identitása eleve alacsonyabb szinten állt a helyi ortodox egyház többnemzetiségű (a román mellett rutén is) beágyazottsága miatt. Ráadásul az osztrák adminisztráció elvágta a kulturális szálakat Moldvától, a városokban érezhető zsidó és német dominancia nem tette lehetővé az egyházon kívüli román értelmiség kialakulását (LIVEZEANU, I. 2000). Ugyanakkor a Habsburgok gazdasági célból a bevándorlás ösztönzését helyezték előtérbe, amelynek eredményeként 1774 és 1848 között a terület népessége ötszörösére növekedett, a románok aránya viszont 85%-ról 55%-ra zuhant (HITCHINS, K. 2009).

A századfordulóra Románia határain kívül az illetékes népszámlálások 2,785 millió románt írtak össze Magyarország területén, a szintén Monarchiához tartozó Bukovinában 230 ezret, míg Besszarábiában 1,092 millió főt. Jóllehet a számok sok esetben a románság területi integrációjának igényét erősítették, a fejekben már nem volt ennyire egyértelmű az egyesülés kérdésköre. Erdélyben a románság a szlávizmus, germanizmus, valamint a magyar asszimilációs terjeszkedés veszélyeivel szemben a Habsburg-berendezkedésben találta meg megmaradásának zálogát, Besszarábiában pedig a cári központosító berendezkedéssel szemben a saját parasztlázadását vérbe fojtó Románia aligha jelentett nagy vonzerőt a döntően rurális elhelyezkedésű moldáv lakosság számára.

5.2.2.3. A román nemzetépítésből kimaradó román nyelvű csoportok

Az eddig tárgyalt, Dunától északra található etnikai tér azonban csak a románság egyik, bár kétségtelenül jelentősebb részét érinti. Fontos megjegyezni, hogy románok, illetve román eredetű népcsoportok a szűken értelmezett román etnikai

törzsterületen kívül is éltek. A Balkán-félsziget keleti újlatin nyelveit beszélő, ortodox hitű népcsoportjait a köznyelv a legrégebbi idők óta a vlach gyűjtőnévvel illeti. Eredetük – a dákorománokhoz hasonlóan – vita tárgyát képezi a kontinuitás és bevándorlás elmélete körül csoportosulva. Balkáni sporadikus elhelyezkedésüket valószínűsíthetően a transzhumáló pásztorkodási életmódjuk (amely olyannyira jellemző volt rájuk, hogy a vlach elnevezést más népekhez tartozó pásztorokra is használták), valamint a szláv és oszmán terjeszkedés egyaránt meghatározták.

Az aromán nyelvet beszélők tekinthetők a vlachok legnépesebb csoportjának. Közösségeik egymástól való elszigeteltsége és az évszázados asszimiláció okozta önazonosítási nehézségeik miatt számukat alighanem lehetetlen megbecsülni, viszont bizonyosan százezres nagyságrendről beszélhetünk. A balkáni népek nemzeti ébredéséhez kapcsolódóan az új román állam is igyekezett „román testvéreik" nemzeti öntudatának erősítésére, ennek eredményeként 1912-ben az arománok 106 iskolával, és 300, Bukarestből finanszírozott oktatóval rendelkeztek (Peyfuss, M. D. 1994). A vlachok egy másik csoportját képezik az arománokhoz képest földrajzilag jobban lokalizálható meglenorománok. Elnevezésük (melyet csak az akadémiai szféra használ megkülönböztetésükre, ők magukat vlachoknak tartják) jelzi településterületüket (Moglena történelmi régió a mai Macedónia és Görögország határán) és nyelvi dialektusukat. A századfordulón a számukra vonatkozó becslések 10 és 20 ezer fő között szóródtak (Ţîrcomnicu, E. 2014). Az Isztriai-félszigeten letelepült isztrorománok az 1900-as évek elején közel 5 ezren lehettek (Sârbu, R. 2012). A Dunától délre, Szerbiában és Bulgáriában található autochton román etnikumúak inkább tekinthetők dákorománnak, mintsem vlachoknak. Ezt a megállapítást leginkább a román etnikai törzsterülethez közeli elhelyezkedésük és az irodalmi romántól kevésbé elütő nyelvjárásaik támasztják alá.

Még az első világháborút megelőzően, a dákorománok államalakulataként megszilárdult Román Királyság a második balkáni háború során 1913-ban megszerezte az ún. Kvadrilátert (dobrudzsai négyszöget; Dél-Dobrudzsát), jóllehet a térségben a románok száma csupán 6359 főt (alig 2%-ot) tett ki a 282 ezres összlakosságból (Niagulov, B. 2000). Ennek ellensúlyozására a két világháború között a román állam körülbelül 35000 vlachot telepített át a Balkáni-félszigetről az új aromán haza megvalósításának érdekében (Tusa, E. 2011). Az első világháborút követően a Kvadriláterhez képest azonban sokkal nagyobb területi nyereségek érték a Román Királyságot, ugyanis az 1910-ben 139,1 km^2 területű és 7,63 millió lakosú államalakulat a nyertes világháborút követően összesen 156,8 km^2 területhez jutott 8,36 millió lakossal (Pándi L. 1997). A területszerzés magában foglalta a rendkívül heterogén etnikai térszerkezettel rendelkező Erdélyt, Kelet-Bánságot, a Körös-vidéket, a máramarosi részeket, valamint Besszarábiát és Bukovinát.

5.2.3. A román etnikai tér a 20. században

5.2.3.1. Nagy-Románia etnikai földrajzi helyzete

A bukaresti román politikai elitet az egyesülés hirtelen komoly kihívásokkal is szembesítette, ugyanis Nagy-Románia belső heterogenitása számos (etnikai, kulturális, regionális, gazdasági) aspektusban markánsan kitapinthatóvá vált. Etnikai szempontból megállapítható, hogy 1920 után a Regáton kívüli új területeken a románok csak kevéssel haladták meg az összlakosság felét (Boia, L. 2015). Ráadásul ezekben a térségekben ennél is aggasztóbb volt a románok társadalmi státusza. Besszarábiában a román elit jóformán teljesen eloroszosodott, a városokban szinte kizárólag csak az orosz meg a jiddis töltötte be a lingua franca szerepét, a gazdasági és kulturális életben a román nyelv gyakorlatilag semmilyen presztízzsel nem rendelkezett (Livezeanu, I. 2000). 1910-ben Bukovinában a románok (34,4%) számarányukat tekintve az ukránoktól maradtak el (38,4%), képzettségük és gazdasági pozíciói tekintetében pedig a zsidó lakossághoz képest voltak jelentős lemaradásban. A hátrányok felszámolásának reményében a bukovinai román intézkedések homlokterébe az oktatás megerősítése került, amelynek eredményeként például az 1912-es 179 román nemzetiségű iskolák száma 1922–23-ra 319 darabra növekedett, többnyire a többi etnikum oktatási pozícióinak kárára (Hausleitner, M. 2001).

Erdélyben a székelység kompakt etnikai tömbjeit puhább módszerekkel kívánták megbontani, elsősorban a helyi görög katolikusok által, akiket a román értelmiség nyelvében magyar, de kulturális gyökereiben románként azonosított (Hermann G. M.– Kovács P. 1999). A téves helyzetfelismerést a későbbiekben a székelyföldi asszimilációs politika sikertelensége igazolta (Pál J. 2008). Erdély további magyarlakta részeit a román kormányzat az irredentizmustól való félelem miatt eleve nagyobb fokú bizalmatlanságban részesítette, így valóságos kulturális offenzíva indult ezeken a helyeken (Kührer-Wielach, F. 2014). Azonban az erőteljes bukaresti centralizációs törekvések egyben az erdélyi román elit ellenérzését is kiváltották, amely a korábbi évszázadokban közép-európai szellemiségű lett, s ezáltal jelentős mértékben különbözött a balkáni gyökerű és hangsúlyosan a francia kultúra felé hajló, regáti elittől (Boia, L. 2015). Ezt kihasználva az erdélyi magyarok körében teret nyert a transzilvanizmus ideológiája, amely az erdélyi nemzetiségek történelmi egymásrautaltságán alapulva Románia területileg meghatározott ellentéteinek kiemelésére helyezte a hangsúlyt (Egry G. 2015; Hitchins, K. 2014). A regionális törésvonalak mentén húzódó kulturális különbségeket jelzi többek között az írni-olvasni tudás mértéke, amely az 1930-as népszámlálás szerint Erdélyben 67%-ot tett ki, míg például Besszarábiában egy jelentős mértékű előrelépés után is csak 38,1%-ot (ez utóbbi esetben a nők esetében csak 25,1%-ot) (Manuilă, S.–Georgescu, M. 1938).

Az 1930-ban tartott népszámlálás valamivel több, mint 18 milliós lakost talált Nagy-Románia területén, amelynek 71,9%-a vallotta magát román nemzetiségűnek (ALEXANDRESCU, I. et al 2000) *(27. ábra)*. Területi elterjedésüket illetően legnagyobb részarányaikat a Regát régióiban; Olténiában (97,5%), Munténiában (93,4%), illetve Moldvában (89,8%) regisztrálták. Legkisebb részarányban románok Bukovinában (44,5%) és Dobrudzsában (44,2%) éltek. Előbbi terület az ukrán (ruszin), míg utóbbi a bolgár népesség legjelentősebb területének számított az országban. Nem véletlen, hogy Románia a későbbiekben sem erőltette az 1940-es craiovai szerződés értelmében Bulgáriának átadott Kvadriláter visszaszerzését. Az ország második legnépesebb etnikumaként (1,43 millió fő; 7,9%), a magyarok elsősorban az ország központi részén, illetve a nyugati határvidék mentén koncentrálódtak. Az ábra tanúsága szerint Erdély nagyvárosaiban domináns szerepet töltöttek be a németekkel és zsidókkal (akik Erdélyben a magyar kultúrához kötődtek) karöltve. Előbbiek (országosan 745 ezer; 4,1%) településterülete javarészt a hagyományos szász vidékekre, illetve a Bánságra korlátozódott. A 728 ezer fős zsidóság szinte kizárólag a városokban jelent meg (legnagyobb csoportjaik Bukarest, Csernyivci, Kisinyov és Jászvásár városokban), éppen ezért nem meglepő, hogy 4%-os országos részarányuk a városi tereket tekintve már 13,6%-nak felelt meg. A 3,2%-ot kitevő ukránok inkább falvakon, a 2,3%-os országos részarányt reprezentáló orosz etnikum pedig inkább a városokban (elsősorban Kisinyov, Bender és Izmajil) élt. Ahogy arra az ábra is rávilágít, a nagy országegyesítés ellenére jelentősebb román népcsoportok így is maradtak a határokon kívül – a balkáni vlach rokonokat nem számítva – elsődlegesen a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságon belül a Bánságban és a Szerb-érchegységben, valamint a Moldovai Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságban, ahol az összlakosság 28,5%-áért feleltek (CISCEL, M. H. 2007).

A két világháború közötti nemzetközi helyzet fokozódása a román közvéleményben a területi integritás fenntarthatóságának kételyeit erősítette, ugyanis a magyar külpolitikát a revizionizmus állandósult irányvonala határozta meg, másrészt pedig az időközben stabilizálódott Szovjetunió folyamatosan igényt formált Besszarábiára és Észak-Bukovinára is. Ráadásul a Román Kommunista Párt (RKP) révén többször is próbát tett a szocialista forradalom romániai exportjával, eredménytelenül. A szovjet proletárforradalom megakadályozása legitimálta Románia területi egységét a nyugati hatalmak szemében (BALOGH L. 2001). Ennek ellenére a második világháború során bizonyos területekről Románia kénytelen volt lemondani (a 295 ezer km^2 területű ország 58 ezer km^2-rel lett kisebb), ám az 1944-es sikeres kiugrással és a szövetségesek oldalán történő háborúba lépéssel minimalizálni tudta területi veszteségeit.

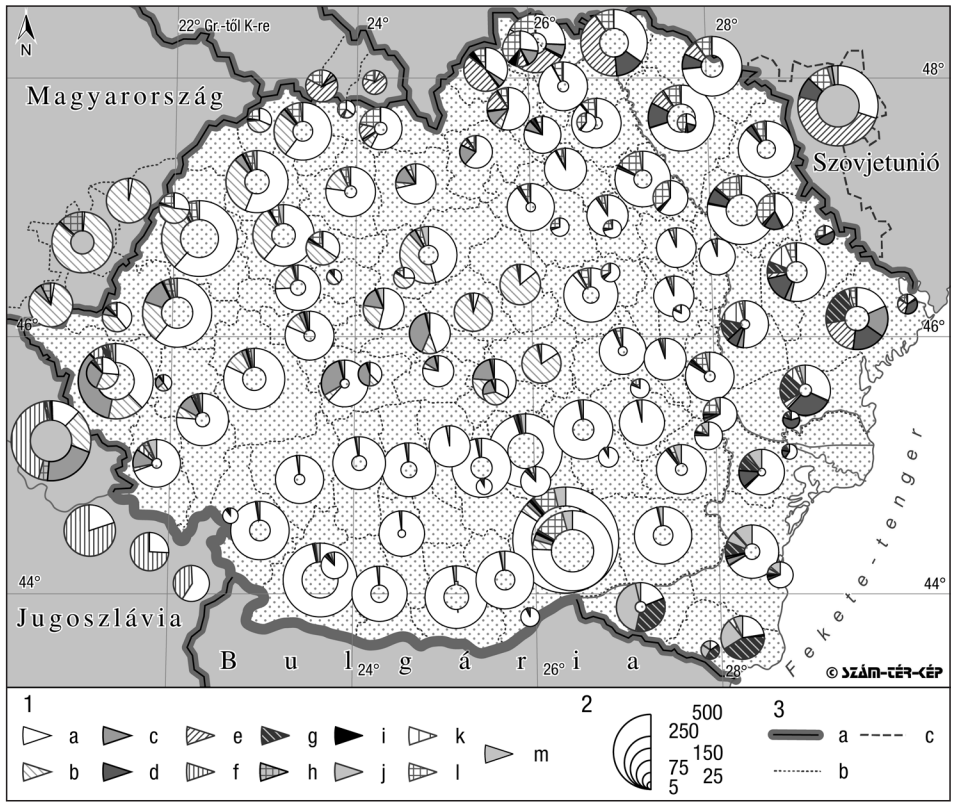

27. ábra A román etnikai tér 1930-ban
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – román, b – magyar, c – német, d – orosz, e – ukrán, f – szerb, g – bolgár, h – szlovák, i – lengyel, j – tatár, k – gagauz, l – zsidó, m – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Határok, a – országhatár, b – megyehatárok, c – a Moldáv Autonóm Szovjet Szövetségi Terület határa. (Forrás: Román (1930), Magyar (1930), Csehszlovák (1930), Jugoszláv (1930), Szovjet (1926) népszámlálások)

5.2.3.2. A szocializmus időszaka

Köztes-Európa többi államához hasonlóan Románia is a szovjet érdekszférába került, amelynek eredményeként az RKP a szokásos forgatókönyv alapján jutott rövidesen hatalomra. Az ezt megelőző időszakban a zsidók és magyarok a párton belül folyamatosan felülreprezentáltak voltak országos részarányukhoz képest (utóbbiak aránya 1945 júliusában is megközelítette a 20%-ot), így a kommunista rezsim kezdeti éveiben helytelenített bármi olyan törekvést, amely „etnikai cellák" kialakulásához vezethet (Bottoni, S. 2010). Mindezt a sztálini recept is elősegítette, amelynek nyomására (másrészt a szeparatizmustól való félelem jegyében) a székelyek etnikai tömbjéhez nagyjából igazodva 1952-ben létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt. Az etnikai alapú

nacionalista politika kezdeti háttérbe szorulásának fokozatos feloldását jelezték a politikai entitást ért területi módosítások (román települések hozzá–, magyar települések elcsatolása), valamint a névváltoztatás (Maros–Magyar Autonóm Tartomány). A hruscsovi irányváltással és a RKP „elrománosodásával" aztán az 1960-as évek közepére teljessé vált az a nacionalista politikai fordulat, amely a Ceaşescu nevével fémjelzett korszakban – különösen az 1980-as évek gazdasági krízisében – érte el csúcspontját.

A német kisebbséget azonban a magyarhoz hasonló kezdeti gesztusok is teljesen elkerülték, sőt a kollektív bűnösség elve alapján százezreket deportáltak, telepítettek ki erőszakosan, míg többen a nyílt diszkrimináció elől az NSZK-ba szöktek (Wagner, E. 1982). Bár az egyik legnagyobb kelet-közép-európai zsidó közösség maradt meg Romániában, a világháború után 400 ezer főre apadt számuk tovább fogyatkozott a kivándorlásuknak tulajdoníthatóan. A tendencia súlyosságát mutatja, hogy számuk az 1992-es népszámlálás idején már a 10 ezer főt sem érte el. Mindezen folyamatok közvetett módon a román homogenizációs törekvéseket erősítették. Ugyanakkor kulturális értelemben magában a románságon belül is végbement egy erőteljes uniformizálás a regionális különbségek csökkenésének formájában, hiszen a kommunista rendszer ideológiai bázisában a marxi proletariátus helyébe idővel a nemzet eszméje lépett (Iordachi, C. 2000).

Az 1977-es népszámláláskor összeírt 21,6 millió fős lakosság 89,1%-a románnak, 7,75%-a magyarnak, míg alig 1,54%-a németnek vallotta magát. Az összképet tekintve szembetűnő a román etnikum dominanciája, az időközben bevezetett közigazgatási reform révén létrejött megyék közül 27 etnikailag homogénnek tekinthető. A szűken értelmezett Erdély 9 megyéjében is 69,8%-os tett ki a románok aránya. Az 1,03 millió fős magyar lakosság csupán Hargita (85,1%) és Kovászna (78,4%) megyében alkotott abszolút többséget, ugyanakkor Maros (44,3%), Szatmár (38,8%), Bihar (31,5%) és Kolozs (24,0%) megyékben jelentek meg jelentősebb számarányban.

A többi volt szocialista országhoz hasonlóan, a rendszerváltás Romániában is hatalmas méretű ipari dezindusztrializációba torkollott, amely a népesség áramlásainak új formáihoz vezetett. A munkalehetőségek intenzív beszűkülésének eredményeként (csak a szekunder szektorban 2,5 millió munkahely szűnt meg, az 1989-es ipari foglalkoztatottak aránya 38,1%-ról 2000-re 26,9%-ra esett vissza) az idősebbek migrációja a biztosabb megélhetést nyújtó rurális térségek felé irányult, míg a fiatalabb korosztályok a külföldi munkavállalást részesítették előnyben (Deacu, C. 2016). A monoindusztriális, rurális jegyeket magukon hordozó kisvárosok lettek a népességcsökkenés legnagyobb vesztesei (Dumitrache, L. et. al. 2016). Mivel a fenti folyamatok Románia megyéit egységesen érintették, ezért az 1977–2002 közötti időszakban az etnikai viszonyok

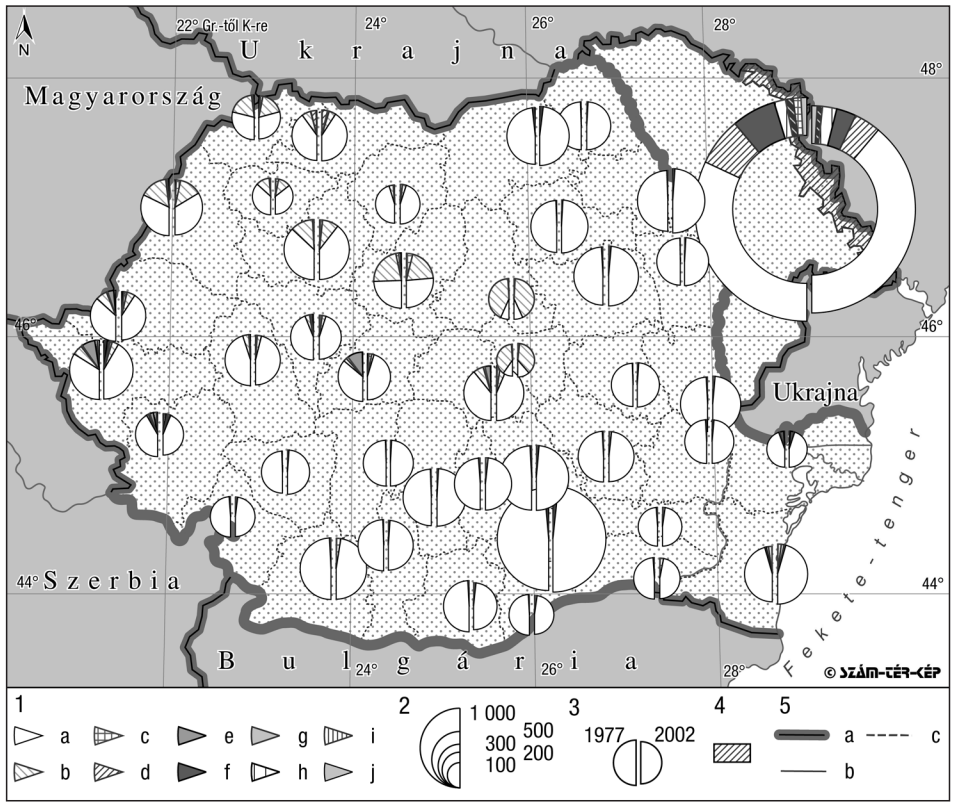

28. ábra Románia és Moldova etnikai összetétele a 20. század második felében
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – román, b – magyar, c – német, d – orosz, e – ukrán, f – szerb, g – bolgár, h – szlovák, i – lengyel, j – tatár, k – gagauz, l – zsidó, m – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Az adatok felvételének ideje; 4 – Transznyisztria területe - nincs adat; 5 – Határok, a – országhatár, b – megyehatárok, c – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa (Forrás: Román (1977, 2002), Moldáv (2004) népszámlálások, Eberhard, P. *2002)*

megmerevedése volt tapasztalható (*28. ábra*). A népesség stagnálása (21,6 millió fő) a rendszerváltás előtti növekedés, illetve az utána bekövetkezett csökkenés eredőjéből áll össze. Az országterületen belül a román etnikum dominanciája (89,4%) némileg tovább fokozódott, elsősorban a magyarok (-1,35%-pont) és a németek (-1,27%-pont) népességcsökkenésének következményeként. Az 1977-es adatokhoz képest hatodára fogyatkozott németek (kivándorlásukat a szocialista rendszer alatt az NSZK fejkvótái is nagyban katalizálták) visszaszorulása Temes, Arad és Szeben megyékben öltötte a legnagyobb méreteket. A magyarok térvesztése elsősorban szórványaikban volt szignifikánsabb (Arad, Hunyad, Brassó megyék), feltehetően a magasabb fokú asszimilációs kitettségüknek tulajdoníthatóan, ugyanakkor Hargita és Kovászna megyékben megőrizték abszolút többségüket.

5.2.4. A 21. század kihívásai

Románia az ezredforduló küszöbén még a posztszocialista átmenet közvetlen társadalmi-gazdasági nehézségeit viselte. Az elhúzódó válság a munkanélküliség mellett a szegénység (1999-ben a népesség 22%-a szegénységi küszöb alatt), valamint a bűnözési ráta (1992–1997 között a börtönre ítéltek számának 64%-os növekedése) meredek emelkedéseiben is visszaköszönt (Deacu, C. 2016). Az ingatag politikai és gazdasági helyzet szorítása alatt milliók döntöttek a külföldi munkavállalás mellett, így napjainkra Románia lett Európa keleti felének legnagyobb népességkibocsátója (Brădățan, C. E. 2014). Becslések szerint a jelenkori migrációból eredeztethető allochton – javarészt munkavállalási célból kivándorolt – román diaszpóra Európában megközelíti a 3 millió főt, amely egyfajta kárpótlásként Romániát a nemzetközi hazautalások egyik legnagyobb haszonélvezőjévé teszi világszerte (Anghel et al 2016). Az elvándorlás által leginkább sújtott román megyék az 1990–2010 közötti időszakban rendre a regáti területekről kerültek ki (zárójelben a nettó migrációs arányszám); Vaslui (-12,3%), Botoșani (-9,4%), Teleorman (-7,0%), míg a bevándorlás elsődlegesen a gazdaságilag relatíve fejlettebb fővárost (Bukarest, +11,0%) és agglomerációját (Ilfov, +10,4%), illetve az erdélyi-bánáti megyéket, mint Temest (+15,4%), vagy Aradot (+10,3%) érintette (Alexe et al. 2012).

A népességfogyás a 2011-ben rendezett népszámlálás adatsorain is visszaköszön. A 20 millió főre csökkent lakosság 88,9%-a románnak, míg 6,5%-a magyarnak tekinthető. Bár a népszámlálás alkalmával csupán 620 ezren vallották magukat románnak, valós számuk az országban 1,8-2,5 millió főre tehető (M. Császár Zs. 2009). Társadalmi státuszuk, vallásuk és szokásaik alapján is egy meglehetősen differenciált csoport jelenik meg a romániai cigányok képében (Crețan, R.–Turnock, D. 2008). Az ország középső részén található legnagyobb részáranyuk történelmi meghatározottságú, ugyanis a Brassó, Szeben és Maros megyék határvidéke a középkorban a székely és szász településterület szempontjából is perifériának számított.

Szót kell ejteni a Románia határain kívüli román népcsoportok jelenlegi helyzetéről is (*29. ábra*). A Moldovai Köztársaság területén a 2014-es népszámlálás alkalmával (a transznisztriai, mindeddig publikálatlan adatoktól eltekintve) 192 ezer románt írtak össze, jóllehet a 2,1 millió főnyi moldáv lakosság is de facto román népcsoportként azonosítható. A pánromán elképzeléseket érzékenyen

29. ábra A románok etnikai térszerkezete a 21. század első évtizedében
1 – A román nemzetiségű lakosság aránya; 2 – 5%-nál kevesebb/100 főnél nagyobb román közösségek, a – 2500 fő fölött, b – 1000 fő fölött, c – 500 fő fölött; 3 – Határok, a – államhatárok, b – NUTS-2 határok, c – NUTS-3 határok, d – Transznyisztria és Moldova nem hivatalos határa, e – a Gagauz Autonóm Terület határa (Forrás: Román (2012), Moldáv (2014), Ukrán (2001), Magyar (2011), Szerb (2011))

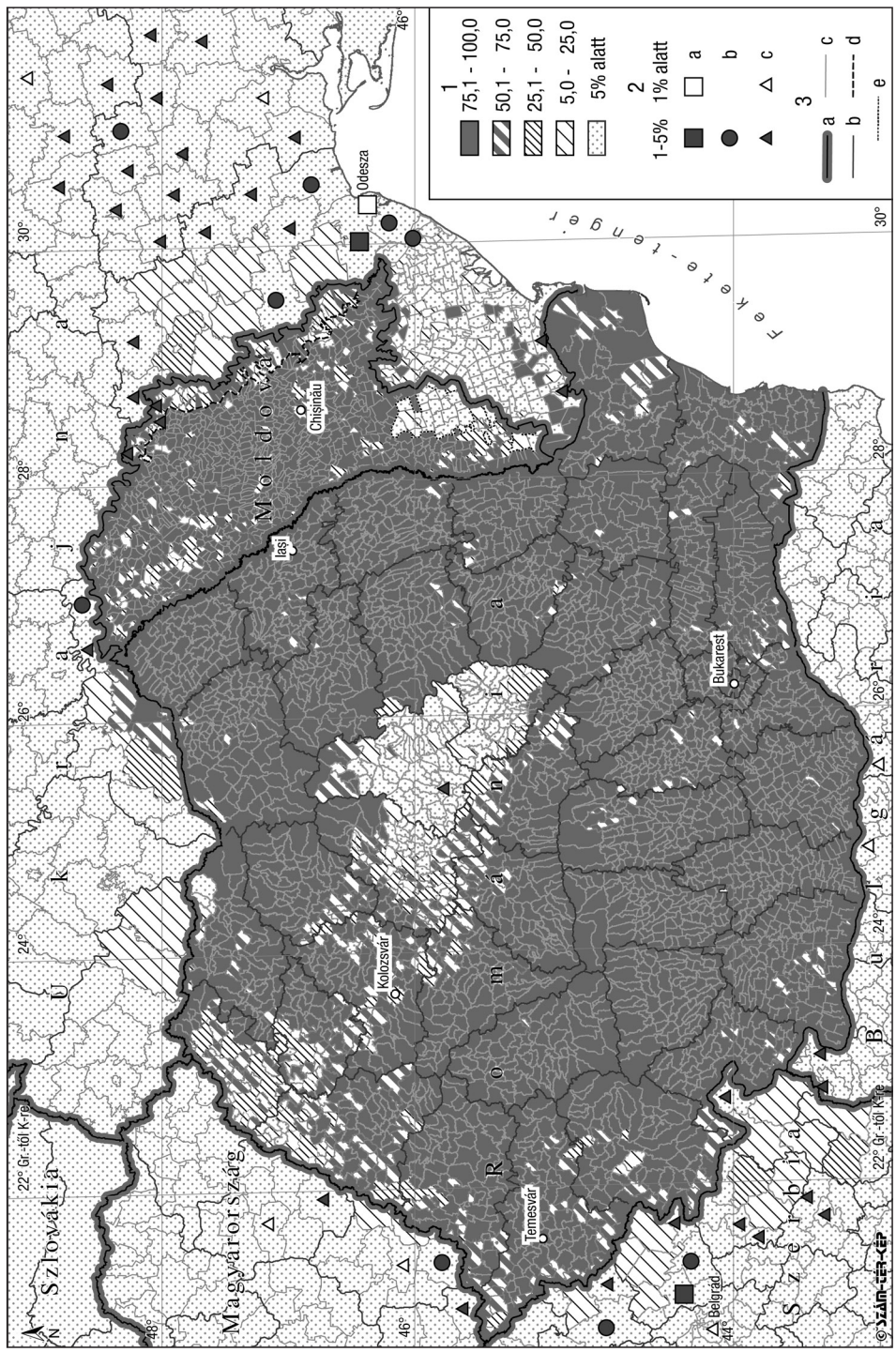
1
75,1 - 100,0
50,1 - 75,0
25,1 - 50,0
5,0 - 25,0
5% alatt
2
1-5%
1% alatt
a
b
c
3
a
b
c
d
e
Odesza
Chișinău
Iași
Bukarest
Kolozsvár
Temesvár
Belgrád
Moldova
Romania
Szlovákia
Magyarország
Szerbia
Bulgária
Fekete-tenger
22° Gr.-től K-re
24°
26°
28°
30°
44°
46°
48°
© SZÁM-TÉR-KÉP

érintette, hogy a Szovjetunió felbomlása után a moldáv népesség jelentős többsége egy önálló köztársaság mellett döntött, ezáltal ismételten szembesítve a romániai döntéshozókat a moldáv identitás realitásával (King, C. 1994). A jelenség hátterében az áll, hogy a két világháború közötti rövid időszakban a premodern regionális identitást nem sikerült modern nemzetivé változtatni, így a szovjet cél a moldáv identitáskonstrukció kiteljesítéséhez kedvező alapokra támaszkodhatott (Petrescu, C. 2001).

A legutolsó, 2001-es ukrajnai népszámlálás adataiból 150 ezres román és 250 ezres moldáv népesség rajzolódik ki. Előbbiek Kárpátalján és a Csernyivci oblasztyban (Hertsa, Novoselytsia és Hlyboka rajonokban abszolút többséget alkotva) jelennek meg nagyobb koncentrációkban, míg a moldávok az Odesszai oblaszty egyes Moldovához közeli térségeiben számottevőek. Az ettől keletre benyúló moldáv szórványterület még a II. Katalin cárnő idejében megkezdett, az orosz-török háborúk nyomán elnéptelenedett vidék gazdasági fellendítését célzó telepítéseknek köszönhető (Nistor, I. S. 1995).

A 36 ezer fős magyarországi románság nem alkot zárt, homogén tömböt, sem egységes nyelvterületet. A kettős identitástudattal jellemezhető többségük anyaországukkal határos megyékben, a román-magyar határtól legfeljebb 20 km-re, leginkább a békés-csanádi, illetve bihari térségekben él (Bottlik Zs. 2006). A szintén autochton népcsoportnak tekinthető, csaknem 30 ezres szerbiai román népesség a Vajdaság keleti térségeiben, míg a 35 ezres vlach népcsoport a Timok folyó völgyében található.

A korábban viszonylagos békének és prosperitásnak örvendő balkáni román közösségeket sem hagyták érintetlenül a 20. század totalitárius intézkedései. Az erőltetett urbanizációs törekvések sok esetben tradicionális életmódjuk, egyben identitásuk feladását okozták. Az arománok számára vonatkozó megállapítások az ezredforduló környékén is kellő távolságtartást igényelnek, amelyhez a kulturális globalizációba ágyazott többes, vagy hibrid identitások felemelkedése további akadályokat görget. A hivatalos népszámlálások, valamint a különböző becslések közötti hatalmas különbségek is erre irányítják a figyelmet. Előbbi alapján 88 ezer főre tehető a balkáni arománok száma, amíg az – elsősorban román szerzők – becsléseinek konszenzusából körülbelül 1 millió fő adódik (közelítőlegesen Görögországban 500 ezer, Albániában 300-500 ezer, Macedóniában 100-150 ezer, Bulgáriában 100 ezer) (Marola, V. 2013). Pontosabb képet kaphatunk a területileg jobban behatárolható meglenorománokról és isztrorománokról. Előbbiek száma körülbelül 14 ezer főre zsugorodott elsősorban a kiköltözések következményekét, amely gyakran erőszakos jelleget öltött (például az 1923-as görög-török lakosságcsere esetében) (Thede, K. 2014). Az isztrorománok száma napjainkban már nem éri el a 300-at, ráadásul többségük magát vlachul beszélő horvátnak tartja (Lozovanu, D. 2012).

5.3. KÖZTES-EURÓPA ÉS AZ OROSZ NEMZETI IDENTITÁS

A köztes-európai pufferzóna társadalmainak évszázadok óta meghatározó élménye az orosz etnikummal alakuló viszonyrendszer. A nagyhatalmi politikák, gazdasági érdekszférák, kulturális hatásmechanizmusok eredőjében fekvő terület egyik markáns hatótényezője az orosz nemzeti identitás formálódása. A 16. század óta területi igényekkel fellépő orosz entitás a határok folyamatos változását eredményezi a térségben.

A több évszázados orosz expanzió a 20. században rövid intervallumokra torpant meg csupán. Az első világháború végén bekövetkező területi csökkenést ismét látványos növekedés követte, viszont az 1990-es években bekövetkező föderális széthullás súlyosabb csapást jelentett, más társadalmi tényezők mellett az orosz nemzeti identitás szempontjából is. Nem csak a területcsökkenés ténye okán, hiszen ezzel együtt az orosz nemzeti történelemben először került jelentős számú orosz népesség a nemzetállam határain kívülre. A további területcsökkenés jelentős katonai erőfeszítésekkel történő megakadályozása, az orosz állam területén belül élő kisebbségek polgárháborúval fenyegető katonai akcióinak visszaszorítása után, az ezredfordulót követően látványosan aktivizálódó orosz nemzeti politika kifejezetten nacionalista jelleget öltött, és ennek szellemében újította fel a kollektív haza visszaszerzésének és növelésének igényét. Látványos hatalmi, valamint gazdaságpolitikai akciói a globális hatalmi viszonyok alakulásában mérföldköveknek számítanak, az orosz nemzet geopolitikai jelentőségét erősítik és hangsúlyozzák.

Jelen írás a köztes-európai térségben jelentkező, nemzeti jellegű orosz hatalmi törekvések időbeli alakulását vázolja fel, amelyek formálják az itt élő népek identitását, nemzettudatát, nacionalizmusát. A hatalmi érdekek azonosságtudatot formáló szerepének, valamint nacionalista törekvéseket gerjesztő sajátosságának feltárásával rámutatunk az európai posztszovjet térséghez köthető nacionalizmusok sajátos hátterére. Továbbá a területen élő jelentős számú orosz kisebbség helyzetének feltárásával egyben fókuszálunk arra a sajátosságra, ahogyan az orosz nemzet expanziós törekvései szolgálatában aktivizálja a helyi orosz kisebbséget, mint a területi igények hathatós jogalapját, és egyben jelentős társadalmi erőforrását.

5.3.1. Nemzeti identitás és nacionalizmus

Tanulmányunkban igazodunk ahhoz a hazai társadalomtudományokban, ezen belül a magyar geográfia jelentős aldiszciplínájaként értelmezett etnikai földrajzban jellemző felfogáshoz, ami mind a nemzeti identitást, mind a nacionalizmusok létét etnikai alapokon értelmezi (A. Gergely A. 1997; Schöpflin Gy. 2003; Romsics I. 1998; Kocsis K. 2002; Bottlik Zs. 2012). Ezzel egyben kapcsolódunk

ahhoz a nemzetközi tudományos nézőponthoz, ami hangsúlyozza a fenti két fogalom etnikai hátterét (Eriksen, T. H. 2010; Atatürk, S. 2012; Kennedy, J. 2016).

Az etnikai gyökerekkel rendelkező nemzeti identitást és az általa megélt nacionalizmust olyan társadalmi konstrukciókként értelmezzük, amelyek a mindenkori érdekek mentén folyamatosan változnak. A nemzeti identitás tehát nem önmagától létező, etnikai tényezők által behatárolt statikus jelenség, hanem érdekek mentén formálódó eszköz, egy olyan narratíva, amit a nacionalizmus révén alakítanak (Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E. 1990; Dawisha, A. 2002). A két társadalmi jelenség értelmezésében kifejezetten a területiségre fókuszálunk, ami a köztes-európai térben ható orosz nacionalizmus szempontjából a leginkább meghatározó tényező: az összetartozás, a szolidaritás és az önazonosság érzéséhez kapcsolható egy konkrét földrajzi térhez kötött kollektív haza képe, ami a közös érdekérvényesítés manifesztuma (Wiebe, R. 2000; Murphy, A. B. 2002; Agnew, J. 2003; Saphiro, M. J. 2003; Williams, C. H. 2003).

Jelen munka nem foglalkozik az orosz identitás etnikai gyökereivel, az önazonosság azon elemeire fókuszál, ami a kollektív haza élményéhez köthető nemzeti identitás szempontjából mérvadó. Ezek a jellemzők meghatározzák a területi kötődések és igények irányát, intenzitását; birodalmi, majd hatalmi tényezőkként formálják a történelmi eseményeket és a társadalmi folyamatokat, a 21. századi geopolitikákat.

5.3.2. Az orosz nemzeti identitás

5.3.2.1. Az orosz nemzeti érzés premodern gyökerei és modern manifesztumai

Az orosz önazonosság alakulásában kulcsszerepet játszott a (keresztény nézőpontból) pogány tatárokkal és oszmánokkal való szembenállás. Amíg hazánkban a pusztító tatárjárás két esztendőt érintett, az orosz területek több mint két évszázadig tatár fennhatóság alá tartoztak (Dzsingisz kán utódainak adófizetői voltak). Az orosz nép kollektív emlékezetében a tatár az ellenséget, a pogányt, a rossz megtestesülését jelenti, a tatár fennhatóság időszaka számukra egyenlő az idegen uralommal, a rabsággal, az erőszakkal és az önkénnyel. Az orosz történészek által sokat emlegetett „tatár iga" hasonló szerepet tölt be identitásukban, mint a mi önazonosságunkban a százötven éves török uralom: ez a nyugatitól eltérő fejlődés magyarázata, az elmaradottság igazolása.

A 15. században az erősödő és Moszkva központosító törekvési révén egyesülő orosz fejedelemségek a mongol Arany Horda (a Dzsingisz kán nyugati hódításait egyesítő állam) szétesése után expanziós területként tekintettek a déli, délkeleti szomszédos földekre. Ilyen irányú hódításaik okán kerültek szembe azzal az Oszmán Birodalommal, amelyik éppen ebben az időszakban foglalta el

az ortodox keresztény egyház központját, Konstantinápolyt. Az orosz identitás másik fontos tényezője, az ortodox vallás és egyház vezető szerepének átvétele ebben az időszakban gyökeresedett meg a közösségi tudatban. A bizánci örökség átvételét házasságkötéssel (bizánci hercegnővel) is szentesítették, Moszkva a harmadik Rómaként kívánta egyesíteni az alattvalókat.

Az évszázadokon átívelő orosz-török háborúk hosszú sora nyomán vált egyre nyilvánvalóbbá az orosz területi igény a Fekete-tengerre, sőt, annak legnagyobb városára, Isztambulra (Konstantinápolyra). Azt, hogy az orosz állam Bizánc és egyben a Római Birodalom örökösének tekinti magát, jól bizonyítják a települések átnevezése, az új alapítású városok görögös hangzású nevei (pl. Odessza, Herszon). A háborúk nyomán az oszmánoktól elhódított terület, az ún. Új-Oroszország egyre nagyobb kiterjedésűvé vált a Fekete-tenger mentén. A Krími tatár kánság beolvasztása mellett nyugatra Besszarábia, keletre a Kaukázus irányába is terjeszkedett az orosz birodalom a 18. és 19. században, miközben minden eszközzel igyekezett bizonyítani, hogy az európai birodalmak sorát gyarapítja (Heller, M. 1996). Ez utóbbi gondolkodásmód területi manifesztuma, hogy a keleti terjeszkedés helyett mindig a nyugati, északi-tengeri irány kapott prioritást az expanziós politikában a fekete-tengeri mellett, annak ellenére, hogy ez sokkal jelentősebb katonai és anyagi áldozatokkal járt (keleti irányban lényegében ellenállás nélkül terjeszkedett az Orosz Birodalom a Csendes-óceánig).

A 19. század végére az Orosz Birodalom közel 23 millió km^2-nyi területén jelentkező belső feszültségek eredőjét az elképesztő mértékű társadalmi egyenlőtlenségek mellett a nemzeti jellegű érdekérvényesítő törekvések jelentették. Ez főleg a Birodalom európai perifériáin élő, Európa nyugatabbi területeivel aktívabb szellemi kapcsolatban álló, nem-ortodox vallású népeket (lengyelek, lettek, litvánok, észtek, finnek) érte el először, s az újonnan induló kulturális mozgalmak, intézmények hamarosan a „nemzeti ügy", a kulturális és politikai önállóság legfőbb színterei lettek.

Az orosz központi kormányzat hamar felismerte a nemzeti érzelmekben rejlő veszélyeket, s eleinte szórványos, majd egyre inkább összehangolt oroszosítási politika formájában válaszolt e mozgalmakra. Ez egyaránt jelentette az orosz ajkú lakosság, elsősorban a hivatalnokréteg nagyarányú betelepítését a nem-orosz peremterületekre, az orosz nyelv hivatalossá tételét a helyi nyelvek rovására, valamint az orosz ortodox egyház hatalmának kiterjesztését más egyházak háttérbe szorítása árán. Ez erős ellenérzést váltott ki a nemzetiségek részéről, s egyfajta ellenhatásként tovább erősítette a nemzeti mozgalmak kibontakozását, az oroszosítási kísérlet pedig jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben Köztes-Európában jórészt idegenként tekintettek az orosz nyelvi-kulturális és politikai befolyásra (Aidarov, A.–Drechsler, W. 2013). A központi területekről már a kezdetektől folyamatos volt az orosz nyelvű lakosság telepítése

az újonnan meghódított területekre. A nagyobb arányú telepítések a térben is körvonalazták az expanzió fő irányait (*30. ábra*).

5.3.2.2. A kollektív haza és a birodalmi gondolat

Birodalmi gondolatnak nevezzük azt a sajátos viszonyt, amit a hatalmas méretű orosz állam mindenkori politikai elitje közvetített a világ azon része felé, amit a saját érdekeltségének tekintett. Az orosz identitás egyik meghatározó tényezője gyökeresen eltérő elvi/ideológiai alapon ugyan, de a cári önkényuralom évszázadaiban és a szovjet pártállami diktatúra évtizedeiben egyaránt meghatározó politikai irányvonallá vált, és küldetéstudattal erősített expanziós törekvéseket indukált.

Az Orosz Birodalom építése a tatár iga lerázásával vette kezdetét a 15. században. A Moszkva központtal egyesülő orosz területek a korábbi évszázadok defenzív politikája után sikeres és igen látványos expanzióba kezdtek a Mongol Birodalom romjain létrejött Arany Horda rovására. Az új állam azonban mindenekelőtt európai kívánt lenni, ezért hosszú ideig erejét nyugati területek és szomszédok, nem pedig Ázsia felé fordította (Heller, M. 1996). Ennek ellenére a keleti és a déli terjeszkedése szinte folyamatos volt. Különösebb erőfeszítések nélkül zajlott Szibéria meghódítása a 16. századtól, a kozákok pedig a Fekete-tenger felé már a 17. század elején szereztek területeket az Oszmán Birodalom rovására.

A korábbi orientációt kiegészítő délkeleti irányú hódítás terve I. (Nagy) Péter idején fogalmazódott meg először, aki nagyszabású terveket dolgozott ki birodalma hatalmának és területének növelésére. Az Orosz Birodalom politikájának ettől kezdve lényegi eleme lett a határok kikerekítésének munkája, a birodalom „természetes" határainak elérése. Az ideológia betetőzése az a gondolat, ami az orosz (és a szovjet) azonosságtudat szerves részévé vált, és amit a szovjet diktátorok sem feledtek el: a küldetéstudat, hogy az európai civilizáció vívmányait keletre is továbbadják.

A hatalmas Kelet-Európai-síkság szívéből növekvő állam fekete-tengeri, nyugati és keleti orientációjának sikeres megvalósítása révén a növekvő területtel egyre inkább gyarapodott a nem szláv nyelvű és/vagy nem ortodox keresztény vallású lakosság Oroszországban. Ugyanakkor a gazdasági előnyök jobb kihasználása és a hatalom biztosítása érdekében folyamatosan telepítettek orosz lakosságot az újonnan meghódított területekre. Az így születő és mind nagyobb problémává váló kisebbségi kérdést a drasztikus eszközökkel operáló szovjet pártállami vezetés sem tudta megoldani, inkább csak elkendőzni (Sahni, K. 1990; Tishkov, V. 1989).

30. ábra Az oroszok aránya és száma az Orosz Birodalom európai területén 1897-ben
1 – Az oroszok aránya (%); 2 – Nincs adat (Finn Kormányzóság); 3 – Az oroszok száma (1000 fő) azokban az ujezdekben, ahol arányuk kisebb mint 50% és számuk nagyobb mint 10 000 fő; 4 – Határok, a – országhatár, b – Magyarország határa, c – guberniumhatár, d – ujezdhatár (Forrás: Oroszországi népszámlálás 1897)

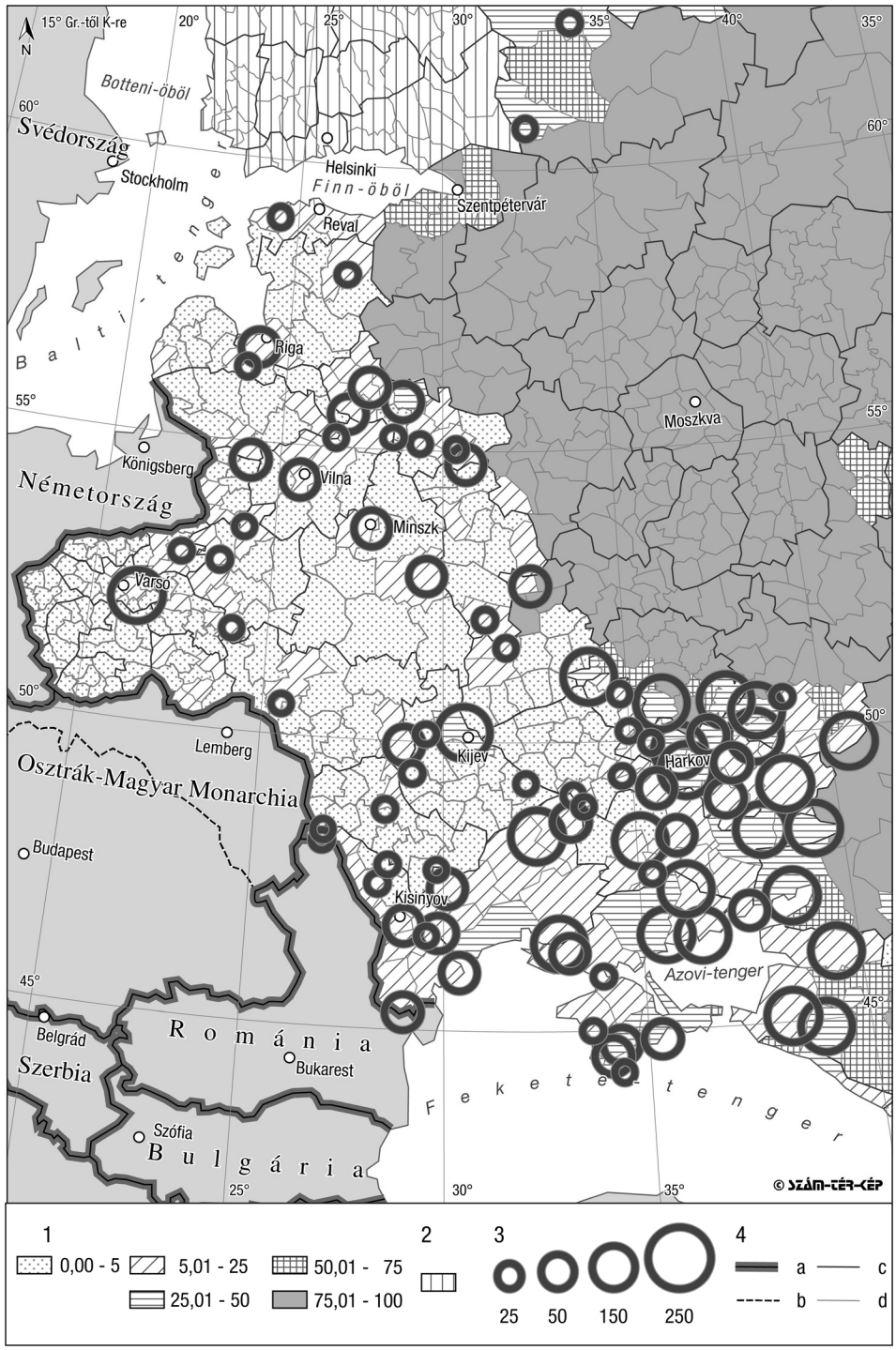
15° Gr.-től K-re
N
Botteni-öböl
Svédország
Stockholm
Helsinki
Finn-öböl
Szentpétervár
Reval
Riga
Moszkva
Königsberg
Németország
Vilna
Minszk
Varsó
Lemberg
Osztrák-Magyar Monarchia
Kijev
Harkov
Budapest
Kisinyov
Azovi-tenger
Belgrád
Szerbia
Románia
Bukarest
Szófia
Bulgária
Fekete-tenger
Balti-tenger
20°
25°
30°
35°
40°
60°
55°
50°
45°
© SZÁM-TÉR-KÉP
1
0,00 - 5
5,01 - 25
50,01 - 75
25,01 - 50
75,01 - 100
2
3
25
50
150
250
4
a
b
c
d

5.3.2.3. Az orosz nemzet és a szovjet ideológia

A Romanov dinasztia utolsó uralkodóinak idején megerősödő, az orosz nemzeti jelleget erősíteni kívánó, kifejezetten nacionalista indíttatású oroszosító törekvések erőteljes ellenállást váltottak ki az Orosz Birodalom európai perifériáján élő helyi lakosságból, ahol az európai ideológiák terjedése a földrajzi közelségből és a kapcsolatrendszerekből adódóan is jellemzőbb volt (HELLER, M.–NYEKRICS, A. 1996). Az első világháború alatt létrejövő szovjet állam Lenin útmutatásai alapján eleinte nagyobb toleranciát tanúsított az itt lakó kisebbségei felé. A sztálini időszak kezdetén, a „gyökereztetés" időszakában még igen széles kulturális önállósággal bírtak a kisebbségek, azonban az 1930-as évektől már az egységes szovjet nép összeolvasztásának szellemében hozták az intézkedéseket, amellyel tulajdonképpen a marxista ideológia köntösébe bújtatták az orosz nacionalista törekvéseket (HELLER M.–NYEKRICS A. 1996). Gyökeres változásokat a második világháború hozott a kisebbségek megítélésében. A náci német hadsereg által megszállt nyugati és délnyugati területeken, miután a győztes Szovjetunióhoz kerültek, nagyarányú deportálásokat hajtottak végre Közép-Ázsiába és Szibériába. Az ellenséggel való kollaborálás bűnét szinte minden nem orosz nemzetiségű népre rásütötték. A hazaárulás vádját elképesztő méreteket öltő propaganda-hadjárattal erősítették meg, a „haza ellenségeit" a Szovjetunió legeldugottabb részeiben is megismerték.

A győztes háború után a hazafiság vált a párt legfőbb ideológiai fegyverévé. A haza (azaz a Szovjetunió, azaz a párt) odaadást és hűséget követelt meg a lakosságtól, de egyben győztesként, a fasiszta erők legyőzőjeként felsőbbrendűséget és küldetéstudatot is adott (HELLER, M.–NYEKRICS, H. 1996). Ilyen körülmények között a cári önkényuralom gyarmatosító törekvéseit is átértékelték és éppen azokat a kisebbségi mozgalmakat nyilvánították reakciósnak, amelyek az önkénynyel szemben fejtettek ki ellenállást. Birodalmi eszme nyert létjogosultságot a Szovjetunióban is, miközben az ellenséggel szembeni gyűlöletkeltésben nem ismertek határokat. A tolerancia a kisebbségek felé a hosszú évtizedek propagandájának hatására nem vált követendő mintává sem az orosz öntudatban, sem a tagköztársaságok többségi társadalmában (pl. az ukrán identitásban).

Az oroszosítás a második világháború után jelentősen felerősödött, érintve immár a három balti államot és Moldovát is. A hivatalos politika szintjén egyértelművé vált, hogy bár a Szovjetunió valamennyi nemzetisége egyenrangú, az orosz nép egyfajta primus inter pares szerepet tölt be, ők váltak a szovjet nép igazodási alapjává. Az oroszosítás fontos eleme volt a birodalom nyugati perifériáján élő népcsoportok deportálása: helyükre főként oroszokat telepítettek. Gyorsan fejlődő iparuk révén a balti tagköztársaságok, valamint Belarusz és Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaságok egyébként is munkaerőhiánnyal küzdöttek, ami mintegy legitimálta a betelepítéseket.

Bár a Szovjetunióban a helyi nyelven történő tanulás mindenhol lehetséges volt, az orosz, mint „második nyelv" szerepe az évtizedek folyamán amolyan lingua franca-ként meghatározóvá vált. A más tagköztársaságba áttelepülők, így az oroszok mellet a balti államokba érkező ukránok, fehéroroszok és kaukázusi népek tanulmányaikat túlnyomórészt orosz iskolában végezték, a helyi nyelvet általában nem sajátították el, így nem a helyi népességhez, hanem az oroszokhoz asszimilálódtak, velük alkottak érdekközösséget (Aidarov, A.–Drechsler, W. 2013). Ráadásul az orosz nyelvű lakosság Szovjetunió-szerte gazdasági és társadalmi fölénybe is került minden más csoporttal szemben. Az orosz nyelv alapos ismerete nélkül aligha volt lehetséges az egyes tagköztársaságok közötti mobilitás a továbbtanulás vagy egy vonzóbb munkahely betöltése, megfordítva viszont elmondható, hogy az „anyanyelvi oroszok" lehetőségei jóformán korlátlanok voltak szövetségi szinten a más nyelvet beszélőkkel szemben. Bármelyik tagállamban munkához juthattak, s a kommunista időszak nem éppen szabad versenyen alapuló felvételi eljárásai közepette már csak politikai okokból is könnyebben megkaptak egy közép- vagy felső vezetői állást, mint a más, politikailag kevéssé megbízhatónak tekintett nyelvi/etnikai csoportokhoz tartozók.

Az orosz anyanyelvűek aránya tehát a vándorlások, és az oroszokhoz történő asszimiláció eredményeként folyamatos növekedést mutatott szinte valamennyi európai szovjet tagállamban az 1989 előtti évtizedekben. Élen jártak e tekintetben a nyugati periféria államai: a balti tagállamok, valamint az ukrán és a belarusz szövetségi köztársaság, illetve kisebb mértékben a moldáv is. Az érkezők azonban nem integrálódtak a helyi társadalomba, hanem egyfajta párhuzamos társadalmat képeztek, melyet az orosz nyelv és a sajátos, lényegében azonban oroszosító szovjet kultúra határozott meg. Ez különösen problémás volt a balti államok esetében, ahol a második világháborús szovjet megszállás után erős ellenszenvvel tekintettek Moszkva hatalmi lépéseire. Az oroszellenes érzelmek az évtizedek során csak fokozódtak azáltal, hogy az orosz anyanyelvűek nagyarányú bevándorlásának eredményeképpen 1989-re Lettország lakosságának 34%-a, Észtországban több, mint 30%, Litvániában pedig közel 10% orosz nyelvű volt (összehasonlításként: a két világháború közötti időszakban a maival nagyjából megegyező lett és észt államokban a lakosság kb. 10%-a vallotta magát orosznak, a mai Litvánia területén pedig arányuk csupán 3% körül mozgott).

5.3.3. Az új évezred orosz nacionalizmusa

5.3.3.1. Elitből kisebbség

A tagköztársaságokban párhuzamos társadalmakként egzisztáló orosz közösségek kiváltságos helyzete lényegében teljesen átfordult 1989–90 után, mikor

az egyes tagállamok függetlenné válásának eredményeként idegenekké váltak választott hazájukban (Bremmer, I. 1994). Az új államokban ugyanis, kevés kivétellel (Belarusz), meghatározóvá vált a nemzeti identitás felé fordulás (Drobizheva, L. 1993). Az egységes nemzetállam megteremtése érdekében pedig a központi kormányzatok különböző módokon igyekeztek integrálni, illetve felszámolni e kívülálló társadalmi csoportokat.

Nem meglepő módon a legkeményebb bánásmód a három balti államban érte az orosz nyelvű kisebbséget. Észtország, Lettország és Litvánia, részben földrajzi helyzetük, részben múltjuk és történelmi tapasztalataik okán kezdettől fogva nyugati orientációban gondolkodtak, s a rövid távú érdekek (olcsó orosz import nyersanyagok, orosz piachoz való hozzájutás) helyett hosszú távú stratégiaként a NATO- és EU-csatlakozást célozták meg. Helyzetüket számos tényező könnyítette, többek között Oroszország viszonylag gyenge érdekérvényesítő képessége az 1990-es években, valamint az, hogy semmiféle területi szeparatizmussal, irredentizmussal nem kellett szembenézniük, mivel a kisebbségek aránya az elszórtan elhelyezkedő nagyvárosokban volt inkább jelentős, a vidéki térségekben kevésbé.

A már említett múltbéli sérelmek mellett a Baltikum államai tartottak tőle, hogy az 1990-es évek elején válságban lévő, ám idővel várhatóan megerősödő Oroszország saját hatalmi céljaira kívánja felhasználni e kisebbségi csoportokat (Maley, W. 1995). Ezért az állampolgársági törvények megalkotásakor Észtország és Lettország többé, Litvánia – a viszonylag alacsonyabb népességarány okán – inkább kevésbé szigorú feltételeket támasztott számukra az állampolgárság elnyeréséhez; ezek között természetesen első helyen szerepelt a hivatalos nyelv megfelelő szintű ismerete; emellett pedig igyekeztek korlátozni a kettős állampolgárság lehetőségét is (Koort, K. 2014).

Az idegenné váló közeg sokakat késztetett az oroszországi hazatérésre (Dunlop, J. B. 1993). A nagyarányú visszavándorlást jelentősen csökkentette az az orosz kormányzat az 1990-es évek elején azzal a döntéssel, hogy a visszatérni kívánó, kifejezetten városi népességnek vidéken adott volna letelepedési engedélyt (Hyman, A. 1993). A fiatalabb, már helyben született népesség eleve inkább a többségi társadalomhoz való közeledést, az integrációt választotta, mely sok esetben asszimilációval, az orosz identitás háttérbe szorulásával társult, tovább erodálva a kisebbség statisztikai mutatóit. Ugyancsak sokan döntöttek anyagi szempontból a maradás mellett, vállalva a nehézségeket is. Lettország lakóinak 12%-a, Észtország lakóinak pedig 6%-a a mai napig nem rendelkezik semmilyen állampolgársággal (illetve, egy nem létező állam, a néhai Szovjetunió állampolgárai). Ennek oka a rendszerváltás után hozott szabályozásokban keresendő, melyek szerint automatikusan csak az orosz megszállás előtt is az adott országban élők és leszármazottaik kapták meg automatikusan az állampolgárságot.. Ugyancsak százezresre tehető a csak orosz állampolgársággal rendelkezők száma

–, az életszínvonal-különbség okán Oroszország egyáltalán nem vonzó számukra (Patsiurko, N.–Wallace, C. 2014).

A balti államokat tehát politikai stabilizációjuk és nyugati orientációjuk, valamint az orosz anyanyelvű népesség többé-kevésbé sikeres integrálása megóvta az orosz befolyás előretörésétől, bár a katonai agressziótól való félelem mind a mai napig áthatja a három állam lakóit (Nielsen, K.–Paabo, H. 2015). Az európai posztszovjet peremvidék többi állama, vagyis Belarusz, Moldova és Ukrajna államai azonban mind a mai napig az orosz geopolitikai előretörés aktív zónái. A területükön élő orosz lakosság sajátos kötődéssel bír: az új generációk otthonukként tekintenek a helyre, ahol élnek, miközben a szomszédos Oroszország az „anyaországot" jelenti számukra (Barrington, L. W.–Herron E. S.– Silver, B. D. 2003). További sajátosság, hogy jelentős hányaduk nem tekinti magát nemzeti kisebbségnek az adott országon belül, ami összefüggésben hozható az orosz identitás sajátos területi aspektusával (Poppe, E.–Hagendoorn, L. 2001, 2003).

5.3.3.2. Birodalmi gondolat új kontextusban

Az európai posztszovjet államokban Oroszország igen különböző stratégiákat alkalmazott befolyása megőrzése, illetve növelése érdekében (Pipes, R. 2004). Ennek egyik markáns elemét jelentette az egykori szovjet tagállamokban lakó orosz kisebbség. Már az 1990-es évek defenzív politikájával párhuzamosan is egyre erőteljesebben fogalmazódott meg a politikai elit felől az a törekvés, hogy minden oroszt egy országon belül egyesítsenek ismét (Kolstø, P. 1993). Az orosz politikai elit Belarusz esetében a nemzetiségi kártya kijátszására nem volt szükség, mivel az állam szoros kapcsolatot ápol Oroszországgal, euro-atlanti gazdasági-politikai orientáció nem jellemzi. A belarusz Vilejka és Hancavicsi katonai bázisait viszont mind a mai napig az orosz hadsereg bérli, s 2014-ig Ukrajna is orosz bérletbe adta Szevasztopol kikötőjét. Belarusz (és korábban Ukrajna) elsősorban a létfontosságú energiahordozókhoz való kedvezményes hozzájutás miatt (volt) érdekelt ezekben az ügyletekben; orosz részről a stratégiai pozíció miatt fontos a katonai jelenlét.

Sokkal inkább előtérbe került az orosz kisebbség szerepe azokban az államokban, melyek az elmúlt években Oroszország helyett inkább nyugat felé kerestek kapcsolatokat. Mindez világosan látszódik napjaink ukrajnai konfliktusának tükrében, amelyben Oroszország a Kelet- és Dél-Ukrajna területén élő, orosz anyanyelvű – és sok esetben állampolgársággal is rendelkező – lakosság elszakadási, de legalábbis autonómiára való törekvésének támogatásával igyekszik kontroll alatt tartani hagyományos nyugati pufferzónájának legnagyobb államát (mely már nevében is határvidéket jelent). A területi instabilitás megteremtésével sikerült is akadályt gördíteni Ukrajna nyugati integrációja (NATO- és EU-tagság) elé.

Hasonló a helyzet Moldovában, ahol szintén a jelentős számú orosz anyanyelvű lakosság, valamint a szovjet 14. hadsereg jelenléte tette lehetővé a Dnyeszteren túli területek (Transznyisztria) elszakadását 1990-ben. A moldovai központi kormányzat itt sem ismeri el a függetlenné válást, a területi konfliktus megoldatlansága azonban kerékkötőjévé vált mind a Romániával tervezett uniónak, mind pedig a NATO- és EU-integrációnak, miközben Moldova mezőgazdasági exportjának legfőbb felvevője továbbra is az orosz piac. A 2016-os elnökválasztás eredménye, az oroszbarát Igor Dodon győzelme egyfajta társadalmi akceptálása e geopolitikai valóságnak, s minden bizonnyal tovább erősíti az orosz orientációt a közeli jövőben.

Napjaink leglátványosabb orosz előretörése azonban kétségkívül Ukrajnában zajlik. Krím, Donyeck és Luhanszk is Oroszországgal közvetlenül szomszédos térségek, amelyek 2014 óta Ukrajna túlságosan is erős nyugati orientációját ellensúlyozandó kerültek az orosz hadsereg, illetve oroszbarát szeparatisták ellenőrzése alá. S bár Krím esetében nyíltan annexióról van szó, Donyeck és Luhanszk várhatóan nem lesz Oroszország része; e kvázi-államok szerepe sokkal inkább az instabilitás fenntartása, az ukrán állami integritás aláásása, melyhez ideális táptalajt jelent Kelet-Ukrajna orosz anyanyelvű, az elmúlt évek ukrán nacionalizmusától megrettent lakossága (Fournier, A. 2002).

6. PUFFERZÓNÁK

6.1. EGY PUFFERZÓNA ETNIKAI FÖLDRAJZA – A BUDZSÁK

A délszláv háborút követően sokan azt hihettük, hogy Európát (és főleg Magyarország tágabb térségét) egy időre elkerülik a fegyveres konfliktusokkal járó határváltozások. Aztán a 2014-es ukrajnai események ismét ráirányították a figyelmet a posztszovjet térség ingatag politikai-gazdasági struktúráira. A Krím-félsziget de facto elszakadása, majd a kelet-ukrajnai háború kirobbanása Ukrajnát a geopolitikai érdekütköztetések gyújtópontjába helyezték. A technikai államcsőd szélén táncoló ország egyben tartása egyre nagyobb kihívás elé helyezi a döntéshozókat. Nem véletlen, hogy sokan már a terület térképének újrarajzolását vizionálják. Azonban a legkreatívabb határhúzogatások is elbizonytalanodnak Ukrajna rendkívül vegyes etnikumú dél-nyugati szögletében, a Budzsákban, amely az utóbbi 200 évben összesen kilenc hatalomváltáson esett át.

6.1.1. Stratégiailag fontos periféria

A ma Budzsáknak nevezett térség, a Duna-delta, Fekete-tenger és Dnyeszter által közrefogott mocsaras, lápos terület korábban sem számított közkedvelt letelepedési célpontnak, jóllehet az itt található bizánci ihletésű Kilija és Dnyeszterfehérvár (török nevén Akkerman, jelenleg Bilhorod-Dnyisztrovszkij) erődei kulcsfontosságú szerepet töltöttek be a Fekete-tenger, valamint az itt futó európai-ázsiai kereskedelmi útvonalak ellenőrzésében. A térség sajátságos identitásainak, illetve geopolitikai jelentőségének megértéséhez egészen a tatár hódításokig érdemes visszanyúlnunk. A nagy mongol inváziót követően ugyanis a terület az Aranyhorda részévé vált, csakhogy Basarab havasalföldi fejedelem magyar segítséggel integratív erőt hoz a korábban csupán a tatárok szállásterületeként funkcionáló térségbe. A vajdának köszönhetően a szóban forgó területet a korabeli feljegyzések Besszarábiaként említik a továbbiakban. Az időközben

megszilárduló moldvai román fejedelemség Jó Sándor (Alexandru cel Bun) uralkodása alatt máig tisztázatlan körülmények között terjeszti ki hatalmát a budzsáki területre (DURANDIN, C. 1998).

A moldvai fejedelemség nem sokkal ezután az oszmán expanzió frontierjében találta magát, amely hosszú évszázadokra meghatározta fejlődésének irányvonalait. Ebben a korszakban vált el először Budzsák és Moldva történelme, ugyanis előbbi 1538-ban a szilisztriai vilajethez kapcsolva direkt oszmán fennhatóság alá került, a román fejedelemség többi része kapcsán pedig a Porta megelégedett a hűbéresi viszony fenntartásával. A törökök tatárokat költöztettek a korábban csaknem lakatlan területre, a térséget pedig – pozíciójából adódóan – Budzsáknak nevezték el, ami sarkot, szögletet jelent, érzékeltetve a terület földrajzi helyzetét. A Budzsák valóban az Oszmán Birodalom keleti sarkának számított, amely a Porta számára természetes összeköttetést és kommunikációs csatornát biztosított a keletre elhelyezkedő szövetséges tatárokkal. A gyakori kozák, lengyel és moldáv betörésekkel szembeni tatár segítségért a szultán különleges jogokat biztosított nemcsak az itt élő tatároknak, hanem a Moldva területéről spontán kirajzással érkező ortodox románoknak is, bár utóbbiak rendszerint a társadalmi ranglétra alján maradtak (HAYNES, R. 2003). A Budzsák stratégiai fontosságát jelzi, hogy a szultán még egy erődöt építtetett a Duna-delta menti Izmajilban. A többszöri megerősítésen átesett várat maga a szultán bevehetetlennek tartotta, ezért amikor 1790-ben az oroszok mégis bevették, az egyben a közelgő hatalomváltást is előrevetítette.

Budzsák a 18. század utolsó harmadában, az orosz-török viszálykodásban a mérleg nyelvének számított, mivel a gyakori összecsapásokban a legfontosabb felvonulási zónát, egyben utánpótlási útvonalat jelentette kedvező földrajzi helyzete nyomán. Nem véletlen, hogy a tartós megtelepedésnek sokáig nem kedvezett a politikai helyzet. Ez a tény eleve egy rendkívül heterogén etnikai térszerkezetet eredményezett a térségben. A 19. század elején a cári seregek a Napóleontól elszenvedett vereségük ellenére is képesek voltak a törökökre olyan csapást mérni, hogy azok nemcsak a Budzsák, hanem Moldva keleti felét is feladni kényszerültek. Az 1812-es bukaresti békében a Prutot rögzítették határvonalként, a Besszarábia megnevezést pedig a teljes annektált területre kiterjesztették.

6.1.2. A cári konszolidáció

A napóleoni háborúk alatt a politikai helyzet változásával a lakosság etnikai összetétele is módosult. Az oroszok a területről a tatárokat a törökökkel együtt kiűzték, és a Krím-félszigetre helyezték át. Ezzel a cár az esetleges hátba támadásokat megelőzendő, kiiktatta azt a potenciális belső veszélyforrást, amely a későbbi balkáni orosz expanziós törekvések kockázatát jelenthette volna (VAN MEURS, W. P. 1994). Moldva kettéosztásával a románok ellenérzését is

sikerült kiváltani, és bár őket nem likvidálták, a cári uralom a kulcsfontosságú Duna-delta és Fekete-tenger közelében a románoknál lojálisabb népeket akart látni. Másrészt Szentpétervárnak elemi érdekében állt az orosz-török harcokban megritkult Besszarábia benépesítése, hiszen az átmeneti zónában leginkább erős gazdaságra volt szükség ahhoz, hogy későbbi hadjáratok utánpótlását biztosítani tudja (Mitrasca, M. 2002). Éppen ezért új, megbízható és gazdaságilag aktív lakosokra volt szükség, elsősorban a leginkább lakatlan Dél-Besszarábia, így a Budzsák területén. A migrációs politika fő eszközét a német telepesekben találta meg. Német hospesek már II. Katalin uralkodása alatt is Oroszország-szerte érkeztek elnéptelenedett vidékekre, viszont az 1820-as évektől kibontakozó betelepülések méretüknél és a cár által biztosított kiváltságoknál fogva is felülmúltak minden eddigi próbálkozást (Hausleitner, M. 2008).

A napóleoni háborúk miatt földjeiket elhagyni kényszerülő württembergi és bajorországi parasztok általában gőzhajóval jutottak el Budzsákig. A manapság is embert próbáló hajóutat akkoriban a zsúfoltságtól és fertőzésektől kezdve számos további körülmény nehezítette. Az érkezőket négy hetes karanténra kényszerítették egy Izmajil melletti szigeten. A kezdeti nehézségeket kompenzálta az orosz kormányzat nagyvonalú ajánlata az érkezők számára: minden család számára 65 hektár föld, 50 évi adómentesség, hitelek a ház és gazdaság beindításához, valamint szabad vallásgyakorlás. Az orosz kormányzás olyannyira komolyan vette a német telepesek bevonzását, hogy külön intézményt hozott létre ennek érdekében. A „Fürsorgekomitee" (Gondoskodási Bizottság) előbb kisinyovi, majd odesszai irodájából állandó segítséget nyújtott az érkezők mindennapi gondjaiban, továbbá biztosította a kiváltságok betartatását.

Németek természetesen a frissen annektált lengyelországi régiókból, valamint Mecklenburgból és Pomerániából is érkeztek (Hofbauer, H.–Roman, V. 1995). Talán mai szemmel meglepő, de alig 150 éve Budzsák legprosperálóbb települései között olyan neveket találunk, mint Nennewitz, Hoffnungsthal, Gnadenfeld vagy Olendorf. Továbbá olyan települések, mint Frerechampenoise, Paris és Brienne, néhány száz fős francia és svájci különítmény jelenlétére is utalnak. A besszarábiai németek száma a 19. században rohamosan növekedett; számuk 1827-ben még alig 10 ezer volt, a századfordulón már 60 ezer, míg az első világháborút követően már megközelítően 100 ezer főre gyarapodott (Solomon, F. 2001). Bár döntő részük a kiváló minőségű talajnak köszönhetően növénytermesztéssel foglalkozott, jól működő könnyűipar (tejüzemek, téglagyárak, varrodák) alapjait is megvetették a térségben.

A szervezett telepítések mellett az orosz hadsereg védelme alatt már a 18. század első felében érkeztek az oszmán elnyomás elől menekülő bolgárok, valamint gagauz (ortodox hitű törökök) szökevények is Budzsákba, akiket a Porta korábban orosz kollaboránsoknak tekintett (Van Meurs, W. P. 1994). Intenzívebb

bevándorlási hullám a bolgárok és gagauzok részéről a 19. század elejétől jelentkezett. Az oszmán fennhatóságú területekről való áttelepüléshez jelentősen hozzájárult az a körülmény, hogy Oroszország tudatosan az ortodox világ védelmezőjeként tüntette fel magát, a balkáni szlávokat pedig természetes szövetségesének tekintette (Mackenzie, D. 1993). Nem mellékesen a bolgárok és gagauzok befogadásával, valamint további bőkezű adományokkal (jobbágyság és katonai szolgálat alóli mentesség) a Balkán népei előtt egyszersmind igyekeztek megágyazni a tervezett balkáni területszerzéseknek. A feudális kötöttségek alóli feloldozás természetesen az országon belül is vonzó erőként hatott, így sok szökött jobbágy érkezett ukrán és belső-orosz területekről is a Budzsákba. A telepítések és spontán betelepülések eredményeként létrejött „balkáni Dagesztánban" összesen öt nagyobb (ukrán, német, orosz, román, gagauz) és négy kisebb (tatár, zsidó, örmény, cigány) népcsoport élt a 19. század közepén (Serebrian, O. 2009).

6.1.3. A nagyhatalmi nacionalizmus időszaka

1831-ben Budzsákban már 71 ezer újonnan érkezett telepest regisztráltak (Solomon, F. 2001). Nem csoda, hogy fokozatosan csökkent a helyi román (moldáv) népesség társadalmi és gazdasági súlya. Érzékletesek az etnikai összetételben történt változások: Kilija 1806-ban még 92%-ban románok lakta város, 1844-ben 12,7%-ra csökken részarányuk. Hasonlóan Izmajilban a város lakossága 1809-ben 85%-a román etnikumhoz tartozott, 1884-ben viszont csupán 6,2%-uk vallotta magát román nemzetiségűnek (Solomon, F. 2001). Ezek a folyamatok összhangban voltak azokkal a pánszláv elképzelésekkel, amelyek Konstantinápoly elfoglalásával és a Balkán – elsősorban szláv – népeinek egyesítésével egy új Bizánci Birodalmat kívántak létrehozni. Ebben a vízióban az újlatin nyelvet beszélő románoknak nem szántak szerepet. Az autochton román lakosságot centralizálni és russzifikálni kívánó törekvések érdekében 1829-ben felfüggesztették Besszarábia autonómiáját és az oroszt kizárólagos hivatalos nyelvvé tették, továbbá tiltották a román kulturális tartalmak létrehozását és importját (King, C. 2000). Ugyancsak az integráció jegyében a vámvonal a keleti Dnyeszterről az új határvonalat képző Prut folyóra tolódott. Ezekkel a lépésekkel a cári politika idejében megakadályozta a szomszédos Moldvában éledező nemzeti ébredés besszarábiai átterjedését.

A krími vereséget követően Oroszország kénytelen volt lemondani a Budzsák délnyugati feléről az újonnan létrejött modern Románia számára. Nem sokkal később egy újabb orosz-török háborút lezáró rendezés, az 1878-as berlini kongresszus intézkedéseinek értelmében azonban ismét visszatértek a régi állapotok, hiszen a cár presztízskérdésként tekintett a Dél-Budzsák visszaszerzésére (Iordachi, C. 2001). A balkáni háborúkban nyújtott segítségért cserébe a románok

hiába reménykedtek Budzsák megtartásában, be kellett érniük Észak-Dobrudzsa megszerzésével. A románok szemében megsértett status quo a következő évtizedek oroszellenes külpolitikájának egyik alapköve lett (MITRASCA, M. 2002).

Az ideiglenes hatalomvesztés Budzsákban a cári kormányzást erőltetettebb oroszosításra sarkallta. Ennek fényében elvágtak minden román kulturális szálat, illetve kötelezővé tették a katonai szolgálatot. A hét éves, távol-keleti szolgálat megtette hatását, egyik korabeli feljegyzés szerint: „románként mentek el, félig oroszként jöttek vissza" (HOFBAUER, H.–ROMAN, V. 1995). Az orosz nyomás, az izoláció, valamint a román nemzetfejlődés élményéből történő kimaradás következtében a helyi románság körében egy sajátos helyi identitás kezdett kialakulni. Az intézkedések természetesen a többi besszarábiai etnikumot is érintették. A hirtelen adófizetésre kötelezett németek körében egy érezhető kivándorlási hullám indult meg, elsősorban az Egyesült Államok irányába. A bolgárok esetében a felerősödött „eloroszosítási" tendencia kezdete egybeesett Bulgária megszületésével, így a bolgár elit jelentős részének távozásával budzsáki kulturális pozícióik is csorbultak (HAUSLEITNER, M. 2008). Az orosz integrációs törekvések gyümölcse az etnikai arányok eltolódásán is megmutatkozott: amíg Besszarábia 1812-es elfoglalásánál körülbelül 36 ezer orosz tartózkodott a térségben, addigra az 1897-es népszámlálás alkalmával számuk már meghaladta a fél millió főt (MITRASCA, M. 2002).

6.1.4. A román nemzeti törekvések időszaka

Az első világháborús orosz fegyverletétel és román invázió után Besszarábia 1918-ban a Romániával történő egyesülés mellett döntött. A régió évszázados politikai megosztottságát és a lassan stabilizálódó, igen vegyes etnikai összetételét nézve nem csoda, hogy az etnikai kisebbségek többsége vagy ellenezte (pl. a bolgárok), vagy távolmaradásával (pl. németek) bojkottálta a döntést (ALEXANDRESCU, I. 1994). A Szovjetunió megalakulásával pedig érthetően felmerült Besszarábia visszaszerzésének kívánalma is. A szovjetek előbb békés tárgyalásokon próbálták Romániát népszavazás megtartására kötelezni. Ennek fejében hajlandónak mutatkoztak a világháború alatt biztonsági okokból Oroszországba menekített román nemzeti vagyontárgyakat visszaszolgáltatni Bukarestnek. A román fél azonban hajthatatlannak bizonyult; egyszer és mindenkorra a Dnyeszter vonalában kívánta Románia keleti határait rögzíteni. Így a diplomáciai kapcsolatok megszűntek a két ország között, a határvillongások pedig mindennapossá váltak a Dnyeszter mindkét oldalán.

A két ország közötti területi vitában ismét a Budzsák vált kulcsszereplővé: Odessza irányából trojkának nevezett háromtagú kommandó-alakulatok szivárogtak be a területre, és hosszas előkészületek után 1924 szeptemberében Tatarbunary városában szovjet tagköztársaságot kiáltottak ki. A felkelés az orosz és ukrán

parasztokban találta meg támogatóit, akik elégedetlenek voltak az 1921-es román földreformmal, amelyet tovább fokozott az 1924-es aszály okozta terméskiesés. A többi etnikum passzívan figyelte az eseményeket, a románok pedig értelemszerűen defenzív álláspontra kényszerültek (Hofbauer, H.–Roman, V. 1995). A román hadsereg ugyan három nap alatt leverte a lázadást, a rövid események mégis mélyre ható következményekkel jártak. Egyrészt a politikai nyomásgyakorlás szándékától vezetve a szovjetek létrehozták a Dnyesztertől keletre a Moldovai Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, amelynek ugyan csak 28,5%-a tartotta magát moldávnak, mégis Besszarábia lakossága jobban idomult e terület döntően rurális és képzetlen lakosságához, mint a Pruttól nyugatra elterülő városiasodottabb és etnikailag homogén román térséghez (Ciscel, M. H. 2007). Másrészt a nyugati hatalmakat megbotránkoztatta a kommunizmus terjedésének lehetősége. Románia megítélése is változott a nemzetközi közvéleményben, a véres megtorlások miatt újból terítékre került az etnikai – többek között a magyar – kisebbségek helyzete az országban. Továbbá a fejlemények következtében betiltották a Román Kommunista Pártot, és növelték az elrománosítást célzó intézkedések számát (Hausleitner, M. 2008).

Budzsákban az erőltetett nemzetpolitikai törekvéseket nem követték gazdaságösztönző lépések, a területen élő nemzetiségek szemében az orosz igát a román váltotta fel (Livezeanu, I. 2000). Éppen ezért talán nem meglepő, hogy a németek teljes egésze az első adandó alkalommal elhagyta a Budzsákot. A történelmi lehetőséget a Molotov–Ribbentrop-paktumhoz kötődő egyik egyezmény szolgáltatta, amely engedélyezte a német anyanyelvűek kitelepülésüket a Harmadik Birodalomba. A paktum egyszersmind a közelgő szovjet offenzívát is jelezte. A Lengyelországot ért offenzíva miatti félelmében Románia 1939-ben direktívákkal gyors engedményeket kívánt tenni az orosz és ukrán kisebbségek irányába (anyanyelvi oktatás és -liturgia, valamint kulturális termékek importjának engedélyezése), azonban a korábbi évtizedekben felhalmozódott szovjet nehezteléseket nem tudta már megváltoztatni (King, C. 2000). A várakozásoknak megfelelően 1940-ben érkezett is az ultimátum Romániának Besszarábia átengedéséért. Jóllehet egy évvel később Antonescu marsall német segítséggel visszafoglalta a területet, 1944-ben azonban Sztálin pontot tesz a történet végére, így a terület a Szovjetunió tagköztársasága lett.

6.1.5. A szovjet rendszer évtizedei

Ezen a ponton a középkorhoz hasonlóan ismét elvált Besszarábia és Budzsák története, mivel utóbbit Ukrajnához csatolták, továbbá 1954-től az integráció jegyében Izmajil oblasztot nemes egyszerűséggel az odesszaival egyesítették. Ezzel a lépéssel a későbbi, esetleges román irredenta kívánalmaknak

igyekeztek gátat szabni (King, C. 2000). A korábbi Besszarábia területén kialakított Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaság léte elméleti alapot nyújtott az önálló moldovai etnikai öntudat megerősítéséhez, amely természetesen a szórványban élő budzsáki románokat is érintette. A román nyelvhez igazított cirill betűs írásmód, az ún. grajdanca visszaállítása szintén identitás-konstrukciós célokhoz illeszkedett (King, C. 1994). A területet érő szibériai deportálások pedig az etnikai tisztogatás egyik jól bevált szovjet eszközét jelentették. Ezzel együtt a városokban az orosz (kisebb részt ukrán) lakosok, valamint a háborús veszteségek, illetve deportálások demográfiai vákuumába került ukránok számának növekedése jellemezte a korszakot. A hatóságok a korábbi oroszosítás és románosítás után a helyi lakosságot ezúttal arról akarták meggyőzni, hogy ők tulajdonképpen szovjetek (Ciscel, M. H. 2007). A szovjet embereszmény kialakítására való törekvés jegyében lassú, de biztos eltolódás figyelhető meg a 19. században kialakult etnikai térszerkezetben. Összességében minden jel arra mutatott, hogy a szovjetek a Budzsákot érintő kaotikus határváltozások korát lezárták, az új román kommunista vezetés számára pedig – mint a sztálini doktrína egyik legelszántabb alkalmazója a köztes-európai térben – fel sem merülhetett a revizionimuzs ötlete (Balogh L. 2001).

6.1.6. Az ukrán nacionalizmus perifériáján

A Szovjetunió felbomlásakor a Sztálin által kialakított határvonalak megmaradtak; a Budzsák Ukrajna része maradt, a térségtől északra pedig új független állam keletkezett: a Moldovai Köztársaság. Ezzel a Budzsák csaknem teljes forgalmi árnyékhelyzetbe szorult. A déli nyitást Románia irányába hidak és kompjáratok hiányában a Duna és deltája teszi szinte lehetetlenné. Nyugaton és északon a folyamatosan gazdasági nehézségekkel és kulturális törésvonalaival küzdő Moldova található. A Fekete-tenger a turzások és limánok következtében közelíthető meg jelentős nehézségek árán. Végül keleten, Ukrajna központi részeivel az összeköttetés csupán két, középkori állapotokat idéző útszakasz által biztosított, amelyek közül az északi szükségszerűen moldovai területeket is keresztez. Mindkét szakasz egy-egy kulcsfontosságú hidat is magában foglal a Dnyeszteren. Ukrajna jelenlegi helyzetében a Budzsák – az elszigeteléstől való félelem miatt – szinte bármikor kijátszható a geopolitikai sakktáblán.

A rendkívül heterogén etnikai térszerkezet, a nemzetiségek egymás ellen történő esetleges kijátszása ebben a kérdéskörben kézenfekvő kiindulási alapot jelenthet. Földrajzi izolációjának köszönhetően a Budzsák az Odesszai terület délnyugati szegletében közigazgatásilag is jól elkülöníthető. A legfrissebb, 2001-es ukrajnai népszámlálás adatai értelmében a Budzsákot kitevő kilenc odesszai rajonban és két regionális jelentőségű városban (Izmajil, Dnyeszterfehérvár) 624 ezer főt

írtak össze, amelyből 252 ezren vallották magukat ukránnak, így 40,37%-os részarányuk csupán a relatív többséghez volt elegendő. Területi elhelyezkedésük az összes etnikum közül a legkiegyenlítettebb, így csupán három közigazgatási egységben alkotnak abszolút többséget (Dnyeszterfehérvár város és rajon, Tatarbunary rajon). A második legnagyobb részaránnyal (20,69%) rendelkező bolgár közösségének több, mint harmada a bolhradi rajonban koncentrálódik. A sorban következő (20,2%), 126 ezer fős oroszok elsősorban a térség nagyobb városainak lakói (Dnyeszterfehérvár, Izmajil, Kilija, Artsyz). A Budzsák 12,65%-át kitevő moldáv lakosság elhelyezkedése döntően a rurális terekhez kötődik, relatív többséget a moldovai-román-ukrán hármashatár mentén elterülő Reni rajonban képeznek. A csaknem 25 ezer fős gagauz lakosság értelemszerűen a szomszédos Gagauz Autonóm Területi egység közelében koncentrálódik. A népszámlálási adatok alapján kijelenthető, hogy az egykoron jelentős német lakosságnak mostanra csak hírmondói maradtak (510 fő).

A nyelvi megoszlás tovább árnyalja az etnikai megoszlás alapján körvonalazódó sokszínűséget. A *31. ábra* alapján nyelvi szempontból a Budzsák három részre osztható; délen moldáv, nyugaton bolgár, valamint keleten ukrán nyelvterületre, viszont aligha beszélhetünk éles határvonalakról. Ami különösen szembetűnő, az az orosz nyelv dominanciája a régió városaiban. Nem véletlen, hogy a budzsáki hétköznapokban továbbra is az orosz nyelv tölti be a lingua franca szerepét (Serebrian, O. 2009).

Budzsák sebezhetőségéhez, integrációjának mozaikosságához számos további tényező is hozzájárul. Egyrészt a budzsákiak jelentős hányada nosztalgikus jóindulattal tekint Oroszországra, mint arra az erőt sugárzó hatalomra, amely felszabadította őket a török-tatár uralom alól. Másrészt az elégedetlenséget a Kijevvel szemben meghatározott centrum-periféria reláció csaknem mindegyik formája (hatalmi, földrajzi, gazdasági) szítja. A kiszolgáltatottság érzése állandó egzisztenciális nehézségekkel párosul a mezőgazdaságra berendezkedett régióban. E társadalmi szituáció táptalaján a Budzsákot sem hagyták érintetlenül a 2014-es kormányválság hullámait meglovagoló oroszbarát szeparatista törekvések. Leszerelt orosz tisztek a bolgárok lakta Bolhradban nagyszabású szervezkedésbe kezdtek, azonban a kelet-ukrajnai háború eszkalálódása gyors ütemben lelohasztotta a kezdeti lelkesedést.

Mindenesetre Moszkva a Budzsák ügyét továbbra is igyekszik melegen tartani. Ebben a projektben magától értetődő partnernek kívánkozik a Budzsákkal szomszédos, hagyományosan a szovjet kontinuitásban érdekelt Gagauzia, illetve a szakadár, 1500-2000 fős orosz katonai kontingenst állomásoztató Dnyeszter Menti Köztársaság (Transznyisztria) is (Chinn, J.–Roper, S. D. 1995). A fejleményeket a NATO-tag Románia – a moldovai egyesítés gondolatával játszva – is árgus szemekkel figyeli. Természetszerűleg a Moldovai Köztársaság és Ukrajna is a

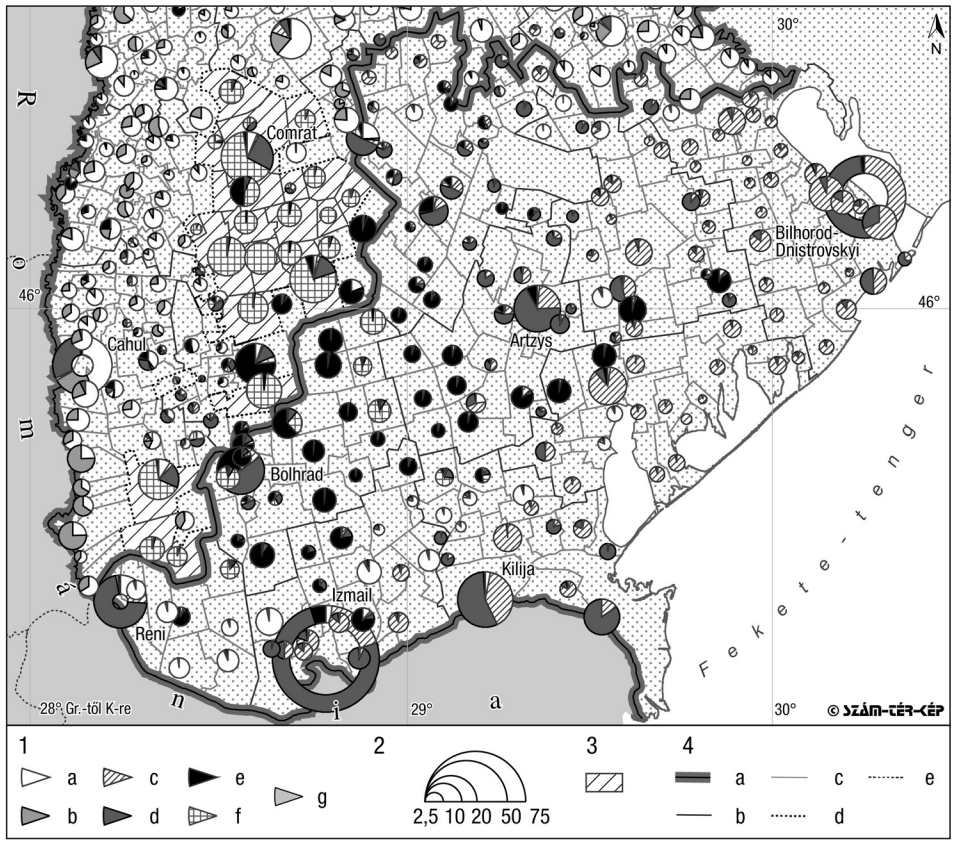

31. ábra A Budzsák lakosságának nyelvi megoszlása 2001/2004
1 – A lakosság nyelvhasználata, a – moldáv, b – román, c – ukrán, d – orosz, e – bolgár, f – gagauz, g – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – A Gagauz Autonóm terület; 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár, d – a Gagauz Autonóm Terület határa, e – megyehatár (Forrás: Moldáv (2004), Ukrán (2001) népszámlálások)

határok sérthetetlenségének elvét hangoztatja. A sokszor egymással is versengő identitások sokrétegűsége és kereszteződése pedig egyelőre mindkét ország számára megfelel, hiszen az érdekek esetleges egymásra találása területi kérdések ismételt felvetéséhez vezethet (Gabanyi, U. A. 1995). Maga a régió pedig saját országán belül a fellángolt ukrán nacionalizmus nyomása alatt próbál levegőhöz jutni. Jelenleg a Budzsák – amint a történelem során számtalanszor – újból nagyhatalmi érdekek ütközőzónájába került. A helyiek mégis különös passzivitással viselik a megnövekedett érdeklődést, ugyanis a nagyfokú etnikai heterogenitás és a kíméletlen évszázadok megtanították őket a békés együttélés fontosságára.

6.2. A BALTI ÁLLAMOK ETNIKAI TÉRSZERKEZETE A KÖZÉPKORTÓL NAPJAINKIG

A balti államok – Észtország, Lettország és Litvánia – területén már évezredekkel ezelőtt megtelepedtek a mai nemzetek elődeinek tartott népcsoportok: a balti nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszélő óporoszok, litvánok és lettek, illetve tőlük északra a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelveket beszélő észtek és lívek. A baltiak érkezését Kr. e. 2000 környékére, a finnugorokét még korábbra datálják. A két csoport népei közt a kora középkor folyamán alakulhatott ki a mai nyelvhatár (Cabouret, M. 1998). Később, a 12.–13. század folyamán az óporosz törzsek a német szomszédság és a nagyarányú német bevándorlás (Drang nach Osten) hatására fokozatosan germanizálódtak, a lívek pedig a korabeli asszimilációs folyamat részeként a lett csoportokban oldódtak föl, így elvesztve önálló identitásukat.

6.2.1. Korai államalakulatok a balti térségben

A területen az első, tartósnak mondható államalakulatokat a 13. század első felében hozták létre a Szentföldről kiszoruló lovagrendek. A Kardtestvérek Lovagrendje 1202-ben, Livónia területén, a Német Lovagrend pedig 1226-ban, a Visztula és a Nemunas folyók torkolata közötti területen alapított államot, ezzel biztosítandó a betelepülő német ajkú kereskedők számára a kelet-nyugati irányú kereskedelmi útvonalakat.

A későbbi korok etnikai konfliktusainak egyik dimenziója a városok térségbeli kialakulásával függ össze. A nyugat-európai szemmel nézve ugyan viszonylag kevés a felépülő városok száma. Ezek a kalmárok és iparosok találkozóhelyeinél jöttek létre (Pounds, N. 1997) és lakosságukat nagyrészt a betelepülő németek alkották, míg a városok hinterlandjain lévő falvakat az őslakos népek lakták. Ez a város-vidék közti centrum-periféria viszony az őshonos népcsoportok (a továbbiakban ez alatt az észt, lett és litván népeket értjük) és a többi csoport elhelyezkedését illetően a későbbiekben is fennállt. A lovagrendek államai között elterülő, államisággal nem rendelkező területeken csak a 14. század folyamán hozták létre először a litvánok saját államukat. Később, a Kijevi Rusz szétesésével létrejött geopolitikai vákuumban jelentősen megnövelte területét, még e század végén a Lengyel Királysággal lépett unióra, amely szövetség – megváltozott formában ugyan, de a 18. század végéig – Lengyelország felosztásáig – fennmaradt. Ugyanakkor az észtek és a lettek nem tudtak saját államot alapítani, a két népcsoport által lakott területek a lovagrendek, majd később más államok (svéd, dán, orosz) fennhatósága alá kerültek.

A terület fokozatosan egyfajta pufferzónává vált a svéd, az orosz és a német hatalmi törekvések között. A 18. század folyamán, az ún. északi háború (1700–1721) során az Orosz Birodalom annektálta az észt és a lett területeket, s ezt az annexiót a háborút lezáró Nystadti béke is szentesítette. A litván területek sem maradhattak sokáig függetlenek: a lengyel-litván államalakulatot a kor három nagyhatalma, az Orosz Birodalom, a Porosz Királyság és a Habsburg Birodalom három lépcsőben (1772, 1793, 1795) felosztotta egymás között, s a litván területek túlnyomó része orosz kézre került (Kapronczay K. 1991). Lengyelország felosztásával jelentős számú zsidó került az Orosz Birodalom területére, akik a középkor folyamán Nyugat-Európából fokozatosan kiszorítva nagy számban telepedtek le a lengyel és litván területeken (De Lange, N. 1996). Helyzetük rendezésére II. Katalin 1791-ben rendeletben hozta létre a nyugat-oroszországi területek 24 kormányzóságának – köztük a Baltikumban fekvő Suwalki, Kovno, Vilna és Vityebszk – területén a Zsidó Elkülönített Körzetet, melynek statútuma szerint zsidók csak ezen belül élhetnek a birodalom területén. A századfordulón az európai zsidóság mintegy háromötöde (több mint 5 millió fő) élt az Orosz Birodalomban (Pándi L. 1997).

A balti államok területén a cári birodalom bevezette ugyan az orosz közigazgatást, ám társadalmi-gazdasági téren a terület igen széleskörű önállóságot élvezett. Ezáltal sajátos kettősség alakult ki: míg a politikai hatalom az oroszok kezében volt, a gazdasági életet a városok német és zsidó polgársága irányította. Ugyanakkor az észtek, lettek és litvánok leginkább a vidék mezőgazdasági népességéhez tartoztak. Az őshonos népek politikailag és gazdaságilag a társadalom perifériáján helyezkedtek el.

A Baltikum népeinek nemzeti ébredése csak a 19. század második felében kezdődött. A folyamat kezdetben leginkább a kultúrára összpontosított, s kevéssé társult csak politikai nacionalizmussal. Az orosz kormányzat részéről a 19. század végén ugyanakkor megjelentek bizonyos russzifikációs törekvések, ami azonban egy alig két évtizedes időszakra korlátozódott és jórészt a Birodalom közigazgatási rendszerének egységesítését jelentette, leginkább a helyi német vezető réteg visszaszorítását célozva. A reformokból a helyi népeknek sokszor inkább előnyük származott (Raun, T. U. 2001). Az oroszosítási törekvések ugyanakkor nagyban hozzájárultak, ennek amolyan ellenpontjaként, a baltikumi népek körében az 1910-es években lezajló nyelvújításhoz (Cabouret, M. 1998) és ezzel az önálló nemzeti identitás kialakításához is.

6.2.2. Etnikai viszonyok a cári Oroszország balti kormányzóságaiban

A balti államok mai területének klasszikus etnikai földrajzi vizsgálatát a cári Oroszország első átfogó – 1897-ben lebonyolított – népszámlálása alapján tudjuk elvégezni (*32. ábra*). A balti államok területe a Birodalom részeként kormányzóságokra,

azon belül pedig kerületekre tagolódott. A három állam mai területét hét kormányzóság fedte le, ezekből négy (Észtföldi, Lívföldi, Kúrföldi és Kovnói Kormányzóság) teljesen a mai államok területére esett, míg a fennmaradó három (Vityebszki, Vilnai és Suwalki Kormányzóság) csak részben. A mai államterületekből e hét kormányzóság mellett jutottak kis töredékterületek a Pszkovi és a Szentpétervári Kormányzóság (ide tartozott Narva városa), valamint a Német Birodalom akkori területére is, ez utóbbi territórium később Memel-vidék néven vált ismertté (legnagyobb városa, Memel ma a Klaipeda nevet viseli). A kormányzóságok területe tehát eltérő mértékben feleltethetők meg a mai államterületeknek (PÁNDI L. 1997).

A három őshonos népcsoport, az észt, a lett és a litván anyanyelvűek az etnikai határokat tekintve világosan elkülönültek egymástól, illetve a szomszédos nagy nemzetektől. Az e népcsoportokhoz tartozók meglehetősen koncentráltan helyezkedtek el: az észtek 87,7%-a Észtföldön és Észak-Lívföldön, a lettek 93,4%-a Dél-Lívföldön, Kúrföldön és Északnyugat- Vityebszkben, a szórtabb elhelyezkedésű litvánok 75,9%-a pedig a Kovnói, Vilnai és Suwalki kormányzóságban él (PÁNDI L. 1997). Ugyanakkor mai államalkotó népcsoportok aránya a terület teljes lakosságán belül nem érte el a 69%-ot, az itt élő népesség közel egyharmada tehát más nyelvű népcsoportokhoz tartozott, vagyis a 19. század végi Baltikum etnikai szempontból meglehetősen heterogén területnek számított. Mindemellett megállapítható egyfajta szabályszerűség is, mely szerint az észt, lett és litván törzsterület központjaiban megfigyelhető viszonylagos homogenitás déli irányba, illetve a déli területeken kelet felé haladva egyre inkább heterogénné válik. Ugyanakkor helyenként jelentős eltérések mutatkoznak ettől a némileg generalizált képtől. Amennyiben a délkeleti területsáv fent említett öt kerületét kivesszük a vizsgálatból, szembetűnővé válik, hogy Észtföldön a Revali, Lívföldön a Rigai, Kúrföldön pedig a Dobleni és a Grobini kerületek nemzetiségi összetétele jóval heterogénebb a környező kerületekéhez képest. A mintegy kétharmados arányban litvánok lakta Kovnoi Kormányzóság kerületei közül a kormányzósági székhely kerületében nem alkotnak abszolút többséget a litvánok, míg a lettek a Vityebszki Kormányzóság három nyugati kerületében kizárólag a Dünaburgi kerületben kerülnek kisebbségbe.

Miközben a baltikumi népekhez tartozók aránya a vidéki térségekben az összes vizsgált kerületet tekintve 77%, az összesített városi népességen belül alig több mint 35%. Ezek az adatok megfelelően alátámasztják azokat a korábban már bemutatott folyamatokat, melyek értelmében a Baltikum területére irányuló korábban megfigyelhető, több évszázados bevándorlás főként a városokba irányult, miközben a helyi népek a vidéki térségekbe szorultak vissza és túlnyomórészt a mezőgazdaságban vállaltak munkát. Az összes kerületet tekintve az összlakosság körülbelül 80%-a élt a vidékies területeken, az őshonos népek pedig ezt meghaladó arányban: az észtek 88, a lettek 84, a litvánok pedig kiemelkedően magas, mintegy 97%-os arányban éltek a jelentősebb városokon kívül eső területeken, társadalmuk

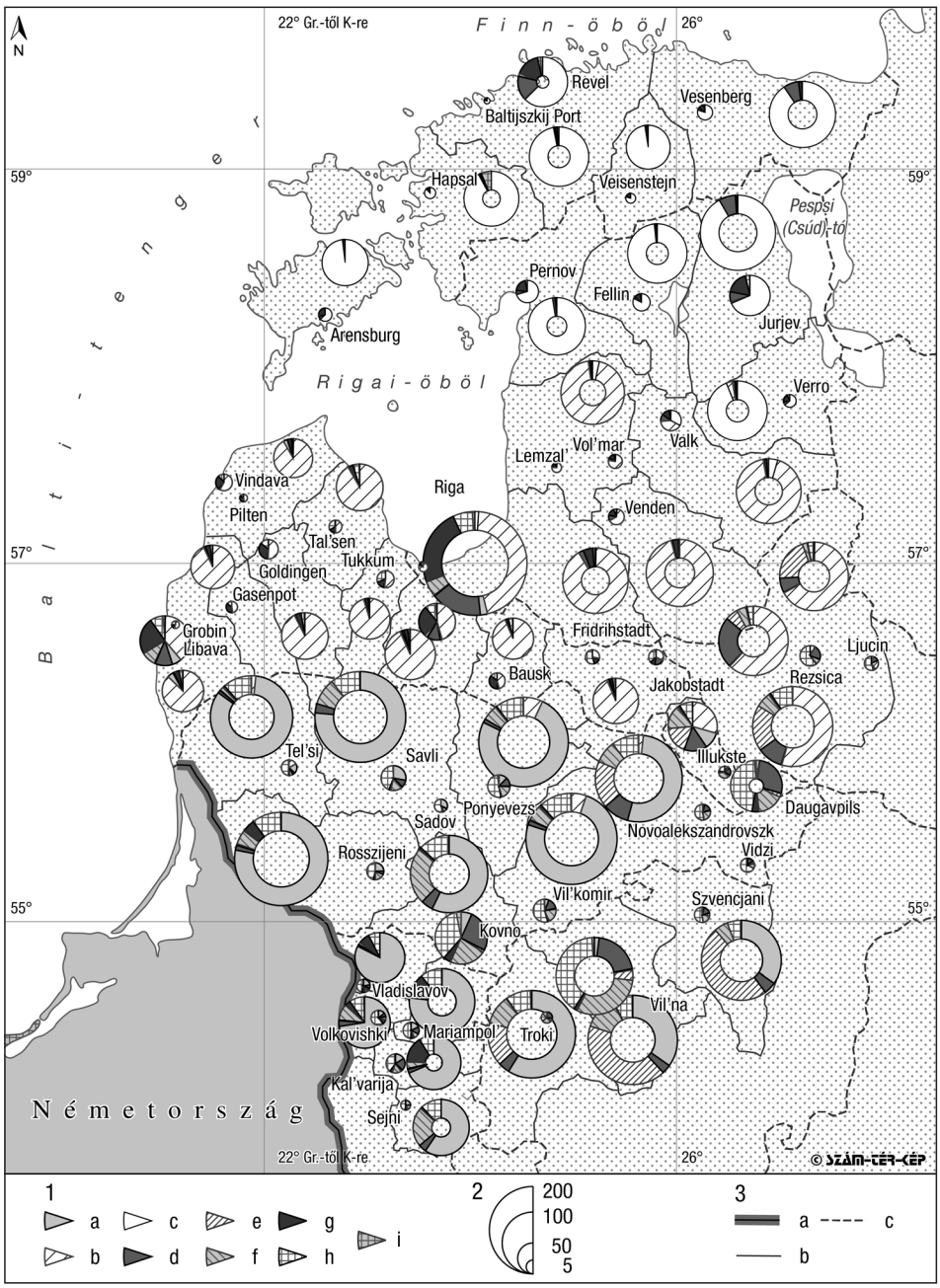

32. ábra A Balti államok tágabb környezete lakosságának etnikai összetétele 1897-ben
1 – A lakosság anyanyelvi megoszlása, a – litván, b – lett, c – észt, d – orosz, e – belarusz, f – lengyel, g – német, h – zsidó, i – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Határok, a – országhatára; b – guberniumhatár; c – ujezdhatár. (Forrás: Oroszországi népszámlálás 1897)

tulajdonképpen paraszti társadalomnak tekinthető. Rajtuk kívül még a fehérorosz népesség esetében magas, 96% körüli a vidéki népesség aránya, ők szinte teljes mértékben a délkeleti kerületekben, a balti szláv etnikai kontaktzóna területén éltek, amelyekbe áthúzódott a fehérorosz nép összefüggő településterülete.

Ugyancsak paraszti társadalmat alkottak a lengyelek, akik a Baltikumban nagyrészt a Kovnoi és a Vilnai Kormányzóság területén éltek, a városi lakosság aránya azonban körükben elérte az egyharmados arányt – a 19. század folyamán a városi értelmiség révén már megindult a polgárosodásuk. A Baltikum második legnagyobb városának számító, a lengyelek számára fontos jelentőséggel bíró városban Vilnoban közel egyharmados arányt képviseltek ekkoriban a lengyel anyanyelvűek.

Az oroszok, a zsidók és számos más, kis létszámban jelen lévő népcsoport nagyjából fele-fele arányban élt a vidéki, illetve a városi térségekben. Az oroszok szempontjából ez nagyban összefüggött azzal a ténnyel, hogy a 19. század végére az Orosz Birodalom egész területén kiépült az orosz nyelvű adminisztráció, melynek különböző szintjein nagyrészt oroszokat alkalmaztak. Az adminisztráció általános kiépülése ezért az oroszok (és a birodalom más részeiből érkező, az oroszt, mint közvetítő nyelvet használó egyéb kisebbségek) viszonylag arányos eloszlásához vezetett, habár a legfontosabb városokban arányuk elérte a jelentősnek mondható, 15-25%-os arányt.

A zsidó népesség területi elhelyezkedését elsősorban a Zsidó Elkülönített Körzet határozta meg, többségük ezért a Kovnoi és a Vilnai, kisebb részben a Vityebszki és a Suwalki Kormányzóság lakója volt. Északabbra az Észtföldi, a Lívföldi és a Kúrföldi Kormányzóság területén mindössze 13%-uk élt. A zsidó népesség nagyrészt kereskedelemmel foglalkozott, a távolsági kereskedelemben és a falusi kiskereskedelemben egyaránt fontos szerepet töltöttek be. Ezért számszerű eloszlásuk a városi és a vidéki térségek között az Elkülönített Körzetben viszonylag egyenletes volt, ugyanakkor a Kovnoi, a Vilnai és a Vityebszki Kormányzóság városainak többségében – így Vilnoban (Vilnius) is – ők alkották a relatív (kisebb városokban pedig az abszolút) többséget, városi kötődésük a többi népcsoporthoz képest így jelentősnek számított.

A balti németek nagyrészt néhány jól körülhatárolható régióban helyezkedtek el: a mintegy kétszázezer főnyi német etnikum 74%-a Lívföldön és Kurföldön élt. Aránylag éles vonalat jelentett tehát a Zsidó Letelepedési Körzet északi határa (PÁNDI L. 1997). A Baltikumban élő népcsoportok közül a leginkább városiasnak a német anyanyelvű lakosság tekinthető, 1897-ben a német ajkúak mintegy háromnegyede számított városlakónak, ami messze felülmúlta a többi népcsoport hasonló mutatóját. Koncentrációjuk a városok közötti összehasonlításban is meglehetősen magas volt, az összes városlakó német mintegy fele Rigában élt, emellett elsősorban a kúrföldi, lívföldi és észtföldi városokban éltek jelentős számban és arányban.

6.2.3. Az etnikai csoportok arányainak és határainak megváltozása a 20. században

Az első világháború után a Német Birodalom veresége és Oroszország polgárháborúba süllyedése nyomán hatalmi vákuum alakult ki a térségben, amely – a győztes nyugati hatalmak támogatásával – lehetővé tette a baltikumi népek számára a saját állami keretek megteremtését. Az 1918–19-ben létrejövő független Észtország, Lettország és Litvánia egyfajta pufferzóna szerepét töltötte be a szomszédos két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió között. Ebben a nyugati hatalmak is érdekeltek voltak, hogy ezáltal egyfajta cordon sanitaire-t hozzanak létre a demokratikus nyugat és a szovjet diktatúra között (a francia nyelvű kifejezés is ebből a korszakból ered). A két világháború közötti időszak alatt e két nagyhatalom fokozott figyelmet szentelt a balti államoknak, ahol továbbra is jelentős lélekszámú német és orosz kisebbség élt.

6.2.3.1. Az etnikai folyamatok háttere a két világháború között

A 19. század végére kialakult etnikai térszerkezet csupán átmenetinek bizonyult, melyet már a 20. század első két évtizedének változásai is jelentősen átformáltak. Az új nemzetállamok határainak kijelölése nagyjából igazodott az adott területen a többséget alkotó népcsoportokhoz. Az 1920-ra kialakuló országhatárok a maihoz hasonló állapotot mutattak, ugyanakkor helyenként jelentős eltérések is mutatkoznak, így az országok két világháború közötti területe nem egyezik meg pontosan a mai országterületekkel. Az eltérés Litvánia szempontjából különösen jelentős, mert a lengyel többség miatt Lengyelországhoz került az ún. „Vilniusi Terület", amely etnikai szempontból heterogén és itt helyezkedett el a Baltikum akkor második legnagyobb városa, Vilnius. (Litvániának így a mai határokat tekintve mintegy félmillióval több lakosa lett volna a két világháború között.)

A tendenciák azt mutatják, hogy az első világháború és az önálló államok megalakulása a homogenizálódás irányába tolták el az etnikai térszerkezetet (*33. ábra*). Miközben az össznépesség száma alig változott (mindössze 0,6%-kal csökkent), az őshonos népek aránya az összlakosságon belül megnövekedett (a korábbi kétharmados arányról háromnegyedre), ezzel párhuzamosan pedig a többi etnikum aránya és száma lényegesen csökkent.

Az őshonos népcsoportokhoz tartozók számának folyamatosan emelkedésén kívül, mely a különösen magas természetes szaporodási értékeket mutató katolikus litvánok esetében a 200 ezer fős többletet is elérte, az orosz anyanyelvűek, valamint az egyéb kategóriába sorolt kis nemzetiségekhez tartozók lélekszáma is növekedett. Ez jelentős részben a szovjet-oroszországi polgárháborúnak köszönhető, amelynek menekültjei igen nagy számban a balti államokban leltek új otthonra (Henning, D. 2005).

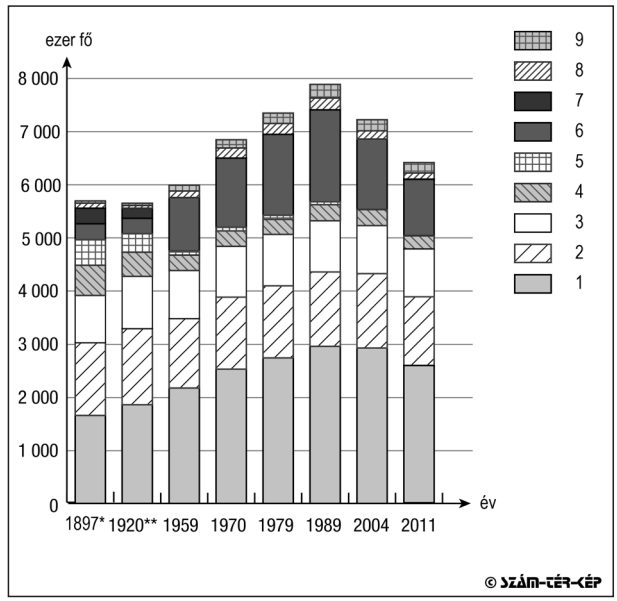

33. ábra A Balti államok etnikai összetételének változása
1 – litván; 2 – lett; 3 – észt; 4 – lengyel; 5 – zsidó; 6 – orosz; 7 – német; 8 – belarusz; 9 – egyéb (Forrás: Eberhard, P. *2002; Orosz (1897) és Szovjet (1959–1989) népszámlálások; Lett (2011), Litván (2011), Észt (2011) népszámlálások)*

A zsidóság lélekszámának nagymértékű csökkenése elsősorban a kivándorlásra vezethető vissza. A 20. század első évtizedében, de már az 1880-as évek elejétől kezdődően megfigyelhető volt a kelet-európai zsidó népesség nagyarányú kivándorlása, elsősorban Észak-Amerikába. E folyamat legfőbb okai az Orosz Birodalom egész területén elterjedő antiszemitizmus, a zsidóellenes törvények és pogromok voltak, melyek a Baltikumot is érintették (De Lange, N. 1996). Emellett jelentős szerepet játszottak a fogyásban a háborús időszakban elmenekülők tömegei, valamint megfigyelhető volt a zsidóság asszimilációja is (Eberhardt, P. 2003).

A német anyanyelvűek számának nagymértékű visszaesése nagyrészt az első világháború végén bekövetkező német összeomlás utáni menekülés számlájára írható. Kisebb mértékben ugyan, de a gazdasági helyzet kedvezőtlenebbé válása, valamint a zsidó és a német lakosság társadalmi helyzetének romlása is hatással volt lélekszámuk csökkenésre. A korábban egységes gazdasági területnek számító Baltikum az új államok létrejöttével feldarabolódott, ami a térségen belüli gazdasági kapcsolatok visszaesésével járt, jelentősen rontva ezzel a kereskedelemben leginkább érdekelt zsidó és német lakosság pozícióit. A függetlenné vált államok radikális agrárreformjai a – jórészt német eredetű – földbirtokos réteg hátrányos helyzetbe hozása révén ugyancsak hozzájárultak a németek kivándorlásához (Henning, D. 2005).

A lengyelek népességszámának csökkenése mögött jelentős részben adminisztratív okok húzódtak: a függetlenné váló és a Vilniusi Terület hovatartozása miatt Lengyelországgal konfliktusba keveredő Litvánia területén élő lengyelek a népszámláláskor sok esetben nem merték vállalni lengyel nemzetiségüket, inkább litvánnak mondták magukat. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az ebből eredő fogyást némileg ellensúlyozta az a tény, hogy a Lengyelországhoz kerülő Vilniusi Területen ugyanez a folyamat ellenkező előjellel játszódott le (EBERHARDT, P. 2003).

A függetlenség két évtizedének az 1940. június 14-ei szovjet megszállás és annexió vetett végett, melynek következtében a balti államok mintegy fél évszázadra a Szovjetunió részévé váltak, s ez alapvetően meghatározta a későbbiekben bekövetkező társadalmi változásokat. A három állam népességét súlyos mértékben érintette a második világháború pusztítása, ami a népességszám drasztikus csökkenésében is követhető. Ez pedig hatással volt az országok népességének etnikai összetételére is. Az 1940-es szovjet megszállás során a szovjetek szempontjából megbízhatatlannak tartott „elemeket" – amelyek általában a nem oroszul beszélő népcsoportokból kerültek ki – telepítették ki a Szovjetunió keletebbre fekvő területeire. A terület 1941-ben német megszállás alá került, amely a zsidó lakosság szinte teljes körű deportálásával járt: a háború előtti mintegy 300 ezres balti zsidó közösségből alig pár ezren maradtak. A háborús front átvonulása és az 1945-ös újabb szovjet megszállás miatt a német anyanyelvű lakosság elmenekülése újabb súlyos emberveszteségekhez és az etnikai összetétel átalakulásához vezetett. A háborúban elszenvedett emberveszteség mértékét jelzi, hogy utolsó békeév, 1939 népességszámához képest 1945-re Észtország lakossága mintegy 19%-kal, Lettországé 27%-kal, Litvániáé pedig 23%-kal csökkent (VON RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J.–TAAGEPERA, R. 1994).

6.2.3.2. Az etnikai térszerkezet alakulása a szovjet időszakban

A szovjet időszakban, mint a birodalom legfejlettebb területei, a balti tagköztársaságok sajátos változáson mentek keresztül, melynek lényegi eleme a nagymértékű bevándorlás és ennek következtében az etnikai összetétel és térszerkezet jelentős átalakulása volt. Egyfelől a Szovjetunió más területéhez viszonyított fejlettség vonzotta magához az újabb termelő beruházásokat, ezek pedig a munkaerőt a birodalom minden részéből, másfelől pedig éppen e fejlettség miatt a szovjet vezetés igyekezett bebiztosítani magának a területet, s maga is ösztönözte a (hatalmi szempontból lojálisnak gondolt orosz ajkú) munkaerő bevándorlását (VON RAUCH, G.–MISIUNAS, R. J.–TAAGEPERA, R. 1994).

A mintegy fél évszázados szovjet időszak során balti államokban a társadalom etnikai összetételének alakulását alapvetően meghatározta a központi hatalom russzifikációs, a szovjethatalomhoz lojálisabbnak tartott orosz népesség és az orosz nyelv meghatározóvá tételének szándéka. Mint a későbbiekben látni

fogjuk, a folyamat alapvetően két pillérre épült, egyfelől a helyi lakosság kultúrájának háttérbe szorítására az orosz nyelv és kultúra pozitív diszkriminálása által, másfelől pedig az orosz anyanyelvűek bevándorlásának ösztönzésére a balti államok területére.

Az eloroszosítás első jelei már az 1940-es megszállás során nyilvánvalóvá váltak, amikor is a hatalmi elit lecserélődése során túlnyomórészt oroszok vagy orosz területekről származó észtek (akiket Észtországban orosz akcentusuk miatt jeszteknek hívtak), lettek és litvánok kerültek a legfelsőbb hatalomba (Misiunas, R. J. 1990). A bevándorlás ösztönzése már közvetlenül a második világháború után kezdetét vette. A világháború emberveszteség okozta nagymértékű népességcsökkenés a termelés háború utáni újraindításakor munkaerőhiányhoz vezetett, amelyet a szovjet vezetés a Szovjetunió többi részéből idetelepített dolgozókkal kívánt fedezni.

A bevándorlók átlagos végzettsége meghaladta a helyi lakosságét, túlnyomó részük ezért a városokba költözött, hogy elsősorban az iparban, illetve a szolgáltató szektorban vállaljanak munkát. A három balti államról egyaránt elmondható, hogy az oroszok az átlagnál nagyobb arányban dolgoztak az iparban (*34. ábra*).

Jól szemlélteti az orosz lakosság gazdasági és társadalmi pozícióit, hogy Lettországban az orosz anyanyelvűek mintegy 85%-a városlakó volt, egyes felmérések szerint pedig a lett nemzeti össztermék 70%-át orosz anyanyelvű dolgozók állították elő (Rudensky, N. 1994).

Az orosz ajkú népesség betelepülése mellett a russzifikáció másik fő eleme az orosz nyelv használatának terjesztése volt. A szovjet időszak alatt az orosz nyelv végig kiváltságos helyzetet élvezett. Habár a kötelező orosztanulást már 1953-ban, a Sztálin halálát követő, a „Berija-liberalizáció" néven emlegetett korszakban eltörölték, a valóságban a kétnyelvűség térhódítása miatt csak kevesen maradtak ki az orosz nyelvtanulásból. A hatvanas években ismét megerősödtek a russzifikációs törekvések az oktatásban. Bevezették az orosz nyelv tanítását az óvodákban, az általános iskolákban pedig bizonyos tárgyakat csak oroszul lehetett tanulni. Megfigyelhető volt a kultúra eloroszosodása is, a színházakban, a dalversenyeken egyre inkább az orosz nyelvű alkotások kerültek előtérbe (Misiunas, R. J. 1990). A russzifikáció eszmei hátterét Marx és Engels nemzetek feletti államról alkotott elképzelése adta. A Szovjetunióban e nemzetek feletti államnak a hivatalos propaganda által megalkotott, idealizált társadalma volt a szovjet emberek (homo sovieticus) közössége, melyről feltételezték, hogy a „Népek Olvasztótégelye"-ként számon tartott Egyesült Államok társadalmához hasonlóan azonos identitással és nyelvvel, ugyanakkor eltérő kulturális értékekkel rendelkező közösség lesz. A közös nyelvet, akárcsak Amerikában az angolszászok, itt a gyakran hirdetett orosz kulturális felsőbbrendűség értelmében az oroszok adták volna. Az új identitás térhódítása azonban elmaradt a várakozásoktól. A peremterületek tagállamainak népei nem éreztek

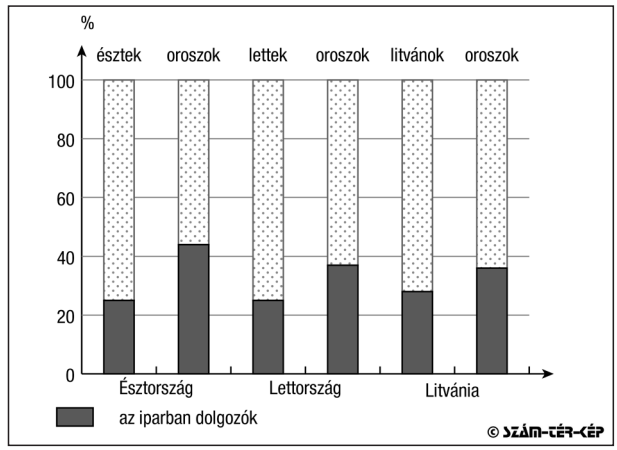

34. ábra Az ipari dolgozók aránya a Balti államokban az államalkotók és az orosz kisebbségek között az 1980-as években (Forrás: VON RAUCH, G. *et al 1994)*

különösebb késztetést akár szülőföldjük, akár eredeti identitásuk elhagyására, ellentétben az oroszokkal, akik jóval rugalmasabbak voltak mind az ideológia befogadása, mind pedig a térbeli mobilitás szempontjából (ez utóbbi eredményezte a már többször említett bevándorlást is). Az értelmiség egyszerű oroszosítást látott az ideológiában, a nem-orosz nemzetiségek így egyre inkább elhatárolódtak a szovjet megnevezéstől, mely fogalom fokozatosan az orosz szinonimájává, ezzel együtt negatív kifejezéssé vált (PRAZAUSKAS, A. 1994). Az oroszosító törekvések ellenében lassanként kialakuló ellenállás egyik első jelét az 1979-es népszámlálás adatai adták. A nyelvtudásra vonatkozó kérdésre adott válaszok alapján ugyanis a balti államokban a lakosság 24,2%-a beszélt oroszul, miközben 1970-ben ez az arány még 29% volt. A csökkenés csak részben tudható be a cári időkben tanult generáció kihalásának, a háttérben inkább egyfajta civil ellenállás húzódhatott. A nyolcvanas évek elejére a nyelvpolitikával szembeni elégedetlenség már nyílt zavargásokhoz is vezetett, mely események megnyitották az utat a nyelvhasználat nyílt társadalmi vitájához. A viták, melyek eredményeként a helyi nyelvek mind kedvezőbb pozíciókat foglaltak el, végig kísérték az 1980-as éveket.

6.2.4. Nemzetállami keretek között: orosz kisebbség és balti többség 1989–2011 között

A szovjet korszakot jellemző nagyarányú betelepülés folyamatát a rendszerváltás és a három állam függetlenné válása állította meg. A több évtizedes orosz etnikai transzgresszió hatásai azonban nem múltak el nyomtalanul. Az elmúlt közel két évtizedben a balti államoknak meg kellett küzdeniük a szándékolt betelepítések

hatására végbemenő etnikai változásokkal, valamint a rendszerváltás negatív társadalmi utóhatásaival: a diszkriminációval, a nacionalizmussal, a társadalmi válságjelenségek (munkanélküliség, elvándorlás, természetes fogyás) állandósulásával. A feszültségek időszaka ugyan lezárult, az átalakulás azonban még mindig tart.

A szovjet időszak társadalmi folyamatai, úgymint az orosz ajkúak fokozódó bevándorlása, az orosz gazdasági és társadalmi pozíciók megerősödése a helyi népcsoportok rovására, a helyi kultúrák háttérbe szorítása az orosz (szovjet) kultúra ellenében, valamint a központilag előirányzott környezetszennyező beruházások (ipar, hadászati létesítmények) a helyi lakosság körében fokozódó elégedetlenséghez, majd ellenálláshoz és oroszellenes retorikához vezettek, ez a retorika pedig nagyban befolyásolta a posztszovjet időszak társadalmi változásait.

1989 és az ezredforduló között a balti államok népessége mintegy 690 ezer fővel, az 1989-es népességszám 8,7%-ával csökkent (*35. ábra*). A népességszám-csökkenésen belül az állam-alkotó nemzetekhez tartozók száma mindössze 91 ezer fővel (1,7%-kal) csökkent, ami betudható a természetes fogyásnak is.

A kilencvenes évek folyamán az oroszok száma viszont 400 ezer fővel (23,4%-kal) csökkent a balti államok területén. Ha ehhez hozzávesszük az oroszokhoz nyelvileg és kulturálisan közel álló fehéroroszokat és ukránokat is (mely népcsoportok fogyása arányaiban még az oroszokét is felülmúlta), majdnem 588 ezer fő, az összesített népességszám-csökkenés 80%-a e három népcsoport fogyására vezethető vissza. Az államalkotó népek természetes fogyási rátáját tekintve nyilvánvaló, hogy e nagymértékű népesedési deficit mögött nem elsősorban a természetes fogyás, hanem a kivándorlás áll.

Arról nem állnak rendelkezésre pontos adatok, hány fő írható a kilencvenes évekbeli kivándorlás számlájára, de valószínűsíthető, hogy a nem államalkotó nemzetiségekhez tartozók közül „elfogyottak" nagy része kivándorolt. Egyes források szerint (Mežs, I.–Bunkše, E.–Rasa, K. 1994) csak 1994-ig mintegy 200 ezer ember hagyta el a három államot (ezen belül 90 ezer Lettországot), s a kivándorlók túlnyomó többsége orosz volt, míg mások szerint (Stadlerbauer, J. 1999) 1990 és 1997 között egyedül Észtországból 109 500 ember vándorolt ki – az emigráció célpontja mindkét szerző szerint elsősorban Oroszország volt.

Az orosz anyanyelvű lakosság a szovjet időszakban – mint láttuk – az államhatalom támaszaiként az államapparátusban, a nagyiparban, illetve e tevékenységek központjaiban a városokban koncentrálódott. A politikai rendszerváltás következtében kialakult szituáció miatt először a politikai elit cserélődött le, valamint a gazdasági átalakulás legelőször a világpiacon versenyképtelen iparban dolgozókat érintette – tette munkanélkülivé, akik döntő többsége az 1950-es évektől folyamatosan zajló bevándorlás miatt kerültek a Baltikumba. Így törvényszerű, hogy a helyzet megváltozása miatt az egykori kibocsájtó területeik felé vették az irányt.

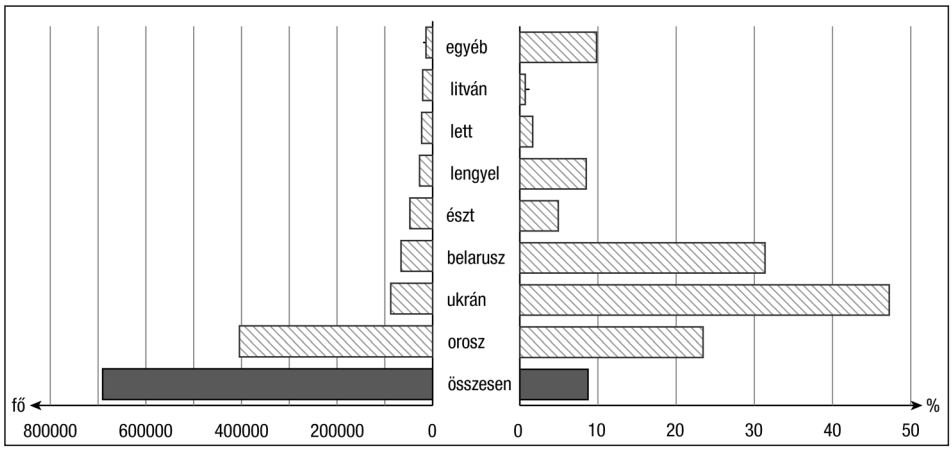

35. ábra A különböző etnikumok számának csökkenése a balti államokban 1990-es években (Forrás: Rudensky, N. *1994)*

A nagymértékű és szelektív kivándorlás hatására a balti államok nemzetiségi szerkezete az évtized folyamán jelentősen átalakult. Az említett három nemzetiség, különösen az oroszok aránya nagymértékben visszaesett, más nemzetiségeké stagnált, míg az államalkotók részaránya megnövekedett (*36. ábra*).

A 2011-es népszámlálási adatok is a fentieket igazolják. Az államalkotó etnikumok, az észtek, a lettek és a litvánok népességszámának további csökkenése mellett az oroszajkú lakosság fogyása még jelentősebb volt, így az arányok még inkább a balti etnikumú többség felé tolódtak el.

Észtországban az észtek aránya 2011-ben már majdnem elérte a 70%-ot, ami az 1989-es adatokhoz képest 11,7%-os növekedést jelent. Az orosz lakosság továbbra is az Oroszországgal határos Ida-Viru körzetben koncentrálódik, az észtországi összlakossághoz képest arányuk az 1990-es években csökkent jelentős mértékben (az 1989-es és a 2000-es népszámlálás alapján 30%-ról 25%-ra), de a 2000-es években a csökkenés megállt. Ida-Viru körzetben még valamelyest emelkedett is az orosz lakosság aránya, ahol egyébként is többségben vannak (72,5%, 2011-ben). A három balti állam közül Lettországban a legnagyobb az oroszajkúak aránya, de csökkenésük az 1990-es évektől kezdve folyamatos: 1989: 33,95%, 2000: 29,5%, 2011: 26%. Ugyanezen időszakban a lettek aránya folyamatosan emelkedett: az 1989-es 52%-ról, 2011-re 62%-ra növekedett. Ráadásul a 2011-es népszámlálási adatok szerint hosszú ideje először, Lettország fővárosában, Rigában is megelőzte az oroszajkúakat a lett lakosság számaránya (lett: 46%, orosz: 40%). A lettországi oroszok esetében nem figyelhetünk meg oly mértékű területi koncentrációt, mint Észtország vagy Litvánia esetében. Az orosz lakosság mellett azonban Lettország etnikai

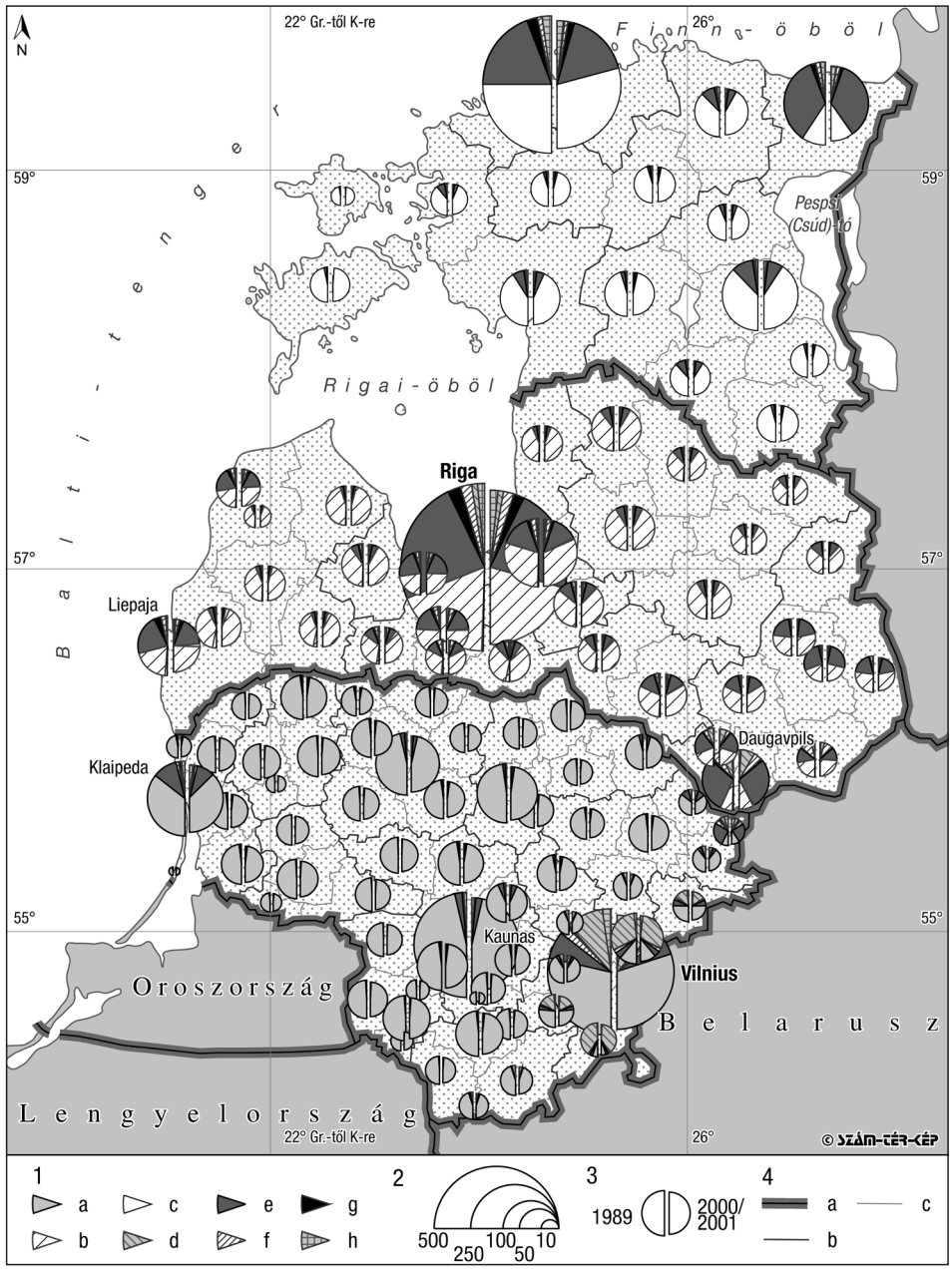

36. ábra A Balti államok régióinak etnikai összetétele 1989–2001
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – litván, b – lett, c – észt, d – lengyel, e – orosz, f – belarusz, g – ukrán, h – egyéb; 2 – A lakosság száma; 3 – Az adatok felvételének ideje; 4 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ, c – NUTS-3 határ (Forrás: Szovjet népszámlálás (1989); Észt (2001), Lett (2011), Litván (2001) népszámlálások)

térképén a lengyel kisebbség is feltűnő, igaz csak a délkeleti Daugavpils környékén. Ettől délre, már Litvánia területén, a lengyel lakosság aránya egészen magas, Šalčininkai körzetben 79,4% (2011), de a litván fővárosban is 16%, aminek történelmi okait fentebb részleteztük. Litvániában egyébként az orosz lakosság aránya jóval szerényebb, mint a másik két balti államban (5,8%, 2011-ben), az ország legnagyobb lélekszámú kisebbségét a lengyelek adják: 6,58% (2011). A népszámlások adatai alapján Litvánia etnikailag homogénnek tűnik, hiszen a litvánok részaránya az összlakosságból 2011-ben meghaladta a 84%-ot, a nemzeti kisebbségek területi koncentrációja azonban még az észtországinál is jelentősebb, mindez ráadásul a főváros környékén hangsúlyos, ami tovább árnyalja a képet (*37. ábra*).

A három balti állam makroszintű etnikai térszerkezetében megjelenő hasonlóságok között az orosz lakosság részarányának csökkenése mellett a kisebbségek területi koncentrációja érdemel említést. A nemzeti kisebbségek mindenhol nagyobb számban jelennek meg a fővárosokban, illetve a fontosabb kikötőkben (Tallin, Ventspils, Liepāja, Klaipėda), továbbá a területi koncentráció sokkal inkább a keleti és a déli határok mellett jellemző. A hasonlóságok mellett azonban számottevő különbségek is vannak, többek között az etnikai diverzitásban. Míg Litvánia és Észtország területének jelentős része etnikailag homogénnek tekinthető, addig Lettországban a többség és a kisebbség interakciói, néhány körzetet leszámítva, a mindennapok része (ráadásul egy-egy körzetben az aktuális többséget a kisebbség adja). Ezzel szemben Észtországban és Litvániában az ország nagy területeire jellemző etnikai tér homogenitását jelentős „multietnikus szigetek" törik meg (Észtországban Ida-Viru körzet, Litvániában pedig Vilnius és tágabb környéke). Ugyanakkor a Délkelet-Lettországot és Kelet-Litvániát összekötő balti-szláv kontaktzóna etnikai diverzitása kiemelkedő, környezetétől határozottan elkülönül (Németh Á. 2014).

A frissen önállósodott balti államok etnikai arányainak rapid változása mögött mindhárom országban vitatott, sokszor diszkriminatívnak tekintett intézkedések álltak, ez azonban a későbbiekben mérséklődött, amiben nyilvánvalóan nagy szerepe volt az Európai Unió által is támogatott kisebbségvédelmi törvényeknek.

1990–1991 során a balti államok egy világbirodalom részéből független államokká, a birodalom által korábban negatívan diszkriminált helyi népcsoportok pedig államalkotó nemzetekké váltak. A nemzeti identitás és az ezen alapuló modern nemzetállam megteremtése azonban nem volt könnyű, különösen a mindössze csak két évtizedes önálló állami múlttal rendelkező Észtország és Lettország számára. A cári és a szovjet időkben a közös nemzeti identitás elemei jórészt a külső fenyegetettséggel szembeni ellenállás részeként fejlődtek ki. A Szovjetunió összeomlásával a külső fenyegetettség megszűnt, ugyanakkor a baltikumi népeknek a nemzeti identitás terén így is számos kihívással kellett

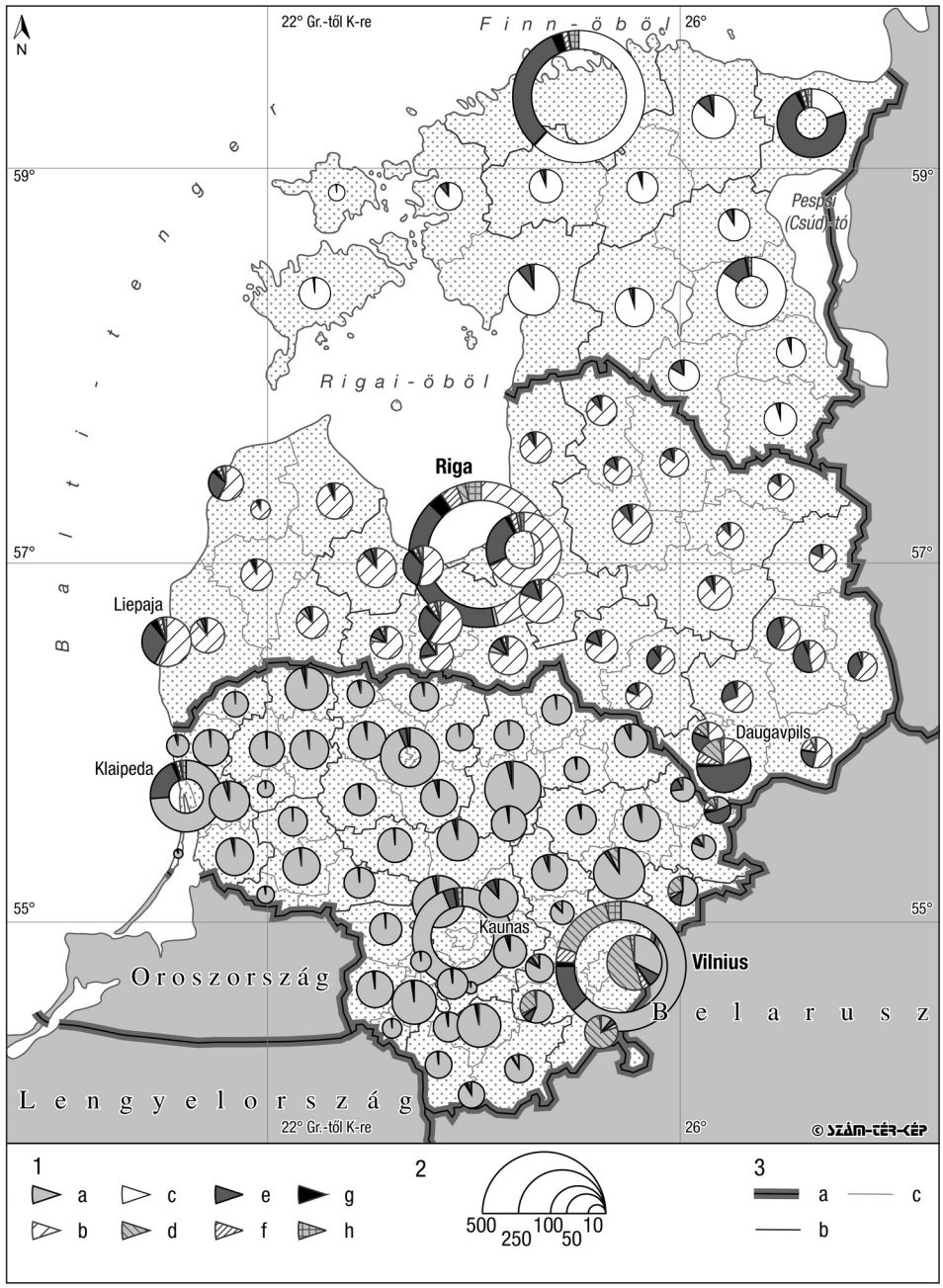

37. ábra A Balti államok régióinak etnikai összetétele 2011-ben
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – litván, b – lett, c – észt, d – lengyel, e – orosz, f – belarusz, g – ukrán, h – egyéb; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ, c – NUTS-3 határ (Forrás: Észt (2001), Lett (2001), Litván (2001) népszámlálások)

szembenézniük. Walter Clemens tanulmányában (Clemens, W. C. 1994) három alapvető kihívást említ meg.

Az első ilyennek az államok viszonylag csekély lélekszámát tekinti, amely az elfogyás, kihalás, eltűnés veszélyét jelenti a három állam lakói számára, aggódással töltve el őket nyelvük és kultúrájuk jövője iránt. Egy másik lehetséges veszélyként a szerző a helyi kultúrára nehezedő mintegy fél évszázados szovjet kommunista elnyomást felváltó, megjelenésében lényegesen eltérő fenyegetettséget jelentő fogyasztói kultúra térhódítását látja. Végül, de nem utolsósorban a harmadik lehetséges fenyegetettség Clemens szerint az etnikailag meglehetősen heterogén népesség együttélésének problémás mivolta. E három fenyegetettség közül nyilvánvalóan a legutóbbit lehetett leginkább szabályozni, a balti államok esetében ennek elsődleges eszközei a kilencvenes évek folyamán megalkotott állampolgársági törvények voltak. Ennek két fontos sarokpontja, illetve az állampolgárság megadásának feltétele egyrészt a helyi nyelv ismerete, valamint az adott személy családjának 1940 előtti jelenléte az ismételten önálló státusszal rendelkező ország területén.

Az állampolgársági törvények így különösen az Észtországban és Lettországban élő orosz anyanyelvű lakosságot hozták nehéz helyzetbe. Társadalmi helyzetükben a balti államok függetlenné válása már önmagában is jelentős változást eredményezett, mivel a Szovjetunió domináns népcsoportjának helyi reprezentánsaiból a nemzeti kisebbségek sorába süllyedtek (Rudensky, N. 1994). Jelentős ellenállást váltottak ki ezen kisebbségek részéről a honosítás nyelvi követelményei, amelyek ezekben az országokban komoly nehézségeket jelentettek, mivel az orosz anyanyelvűek viszonylag magas aránya miatt, e népcsoportok körében csekély volt a motiváció a helyi nyelv megtanulására. Felmérések szerint a függetlenné válás idején az észtországi orosz anyanyelvű lakosság csupán 14%-a tudott észtül, míg Lettországban ugyanez az arány nem sokkal magasabb, kb. 20% volt (Jeffries, I. 2004), ami előrevetítette, hogy a kisebbségek honosítása hosszú évekre elhúzódhat.

A balti államok felszabadulásuk után mind politikai, mind gazdasági, mind pedig kulturális téren egyértelműen Nyugat-Európa felé orientálódtak. A kilencvenes évek elején még potenciális veszélyt láttak a felbomló Szovjetunióban, majd Oroszországban, ezért igyekeztek minél előbb csatlakozni a nyugat-európai integrációs szerveződésekhez, elsősorban a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. A kisebbségek rendezetlen helyzete azonban aggályos volt ezen integrációk számára, mind diplomáciai, mind biztonságpolitikai téren, az Európai Unió ezért az ex lex állapot megszüntetését a csatlakozás egyik alapfeltételeként rögzítette. A külpolitikai nyomás hatására Észtország és Lettország a kilencvenes évek folyamán enyhített az állampolgársággal kapcsolatos törvényi feltételeken, a kisebbségek integrációjának gyakorlati megvalósításához pedig jelentős anyagi támogatás érkezett különböző nemzetközi támogatási alapokból, többek között az Európai

Unió PHARE programjából), elsősorban a kisebbségek nyelvtanulásának támogatása érdekében (Kádár J. 2002).

Az 1990-es évek végére a kisebbségek helyzete részben konszolidálódott. Fokozatosan erősödött az állam integráló és a kisebbségek integrálódó szándéka, de ezzel ellentétes folyamatok is megfigyelhetők. Észtország esetében például az 1989-es és a 2000-es észtországi népszámlálások nyelvtudásra vonatkozó kérdéseire adott válaszok eredményeit összehasonlító tanulmány szerint az észtül beszélő oroszok aránya a bő egy évtizedes időszak alatt 14%-ról 40%-ra emelkedett. Ugyanakkor a második, illetve harmadik generációs észtországi oroszajkúak munkaerőpiaci helyzete továbbra is sokkal rosszabb hasonló korú észt társaiknál. A magasabb pozíció és kereseti lehetőség számukra nehezebben elérhető, a munkanélküliek aránya pedig jóval magasabb. A tanulmányozott csoportok között ráadásul nemhogy csökken, hanem nő a szakadék: a fiatal oroszajkúak szüleinek munkaerőpiaci helyzete jobb volt, mint gyermekeiké (Saar, E.–Krusell, S.–Hel lemae, J. 2017). Utóbbi folyamatok csökkenthetik az orosz lakosság integrációját és a bezárkózást, illetve az elkülönülést segíthetik elő. Hasonló kutatási eredmények születtek Litvániában is, ahol a nemzetiségek jelenléte a közszférában alulreprezentált, de a munkaerőpiacon sem tudnak olyan jól érvényesülni, mint a litvánok (Kasatkina, N.–Beresnevičiūtė, V. 2006). A rendszerváltás utáni nacionalista mozgalmak talán Litvániában voltak a legerősebbek, ott, ahol az etnikai arányok a legkedvezőbbek a többség szempontjából, és ahol a kisebbségek integrációja a legelőrehaladottabb (Lagzi G. 2010). A szociológiai felmérések szerint az oroszok által diszkriminatívnak tekintett lettországi törvényeket egészen máshogy ítéli meg a lett lakosság és a kritikákat az oroszok túlérzékenységének tulajdonítják. A két csoport közötti különbséget az olyan kérdések teszik szembetűnővé, melyek a kulturális különbségekre kérdeznek rá. A lettek szerint a problémák legfőbb oka a két csoport közti kulturális szakadék, míg az oroszok szerint, ha vannak is különbségek, azok nem nehezítik az együttélést. Az orosz második államnyelvként való bevezetésétől a lettek mereven elzárkóznak, míg az oroszok – értelemszerűen – nagy többséggel támogatnának egy ilyen változást (Németh Á. 2009).

A balti államok orosz lakosságának helyzetét, etnikai identitásának alakulását az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok mellett, az EU és az adott balti állam is befolyásolja. Az említett szereplőkhöz kötődő politikai, gazdasági és kulturális érintkezési felületek aktuális megítélése tovább bonyolítja az etnikai identitás formálódását. Amíg az anyaországgal és a balti államokkal való kapcsolatok megítélése többségében ellentmondásos, addig az Európai Unióhoz a pozitív hozzáállás jellemző, aminek hátterében a kisebbségi jogok Uniós direktívái jelentős szerepet játszanak (Cheskin, A. 2015).

A Baltikumban élő oroszok ráadásul olyannyira elkülönülnek az anyaországban élő társaiktól, (csoportidentitásuk alakulását évtizedek óta egészen más tényezők

befolyásolják), hogy helyesebbnek tűnik az orosz identitás helyett az oroszajkúak identitásáról beszélni, így ugyanis a szociolingvisztikai elkülönítés relevánsabb csoportképző komponens (LAITIN, D. 1995).

A krími válság és a kelet-ukrajnai események sokat rontottak a balti államok és Oroszország amúgy is ellentmondásos viszonyán. Nehéz nem észrevenni az orosz határ közelében lévő, orosz többségű körzetek és a szintén Oroszországgal határos orosz többségű krími és kelet-ukrajnai területek közötti hasonlóságot. A félelem az analóg helyzet által kiváltott analóg cselekvéstől a Baltikumban élő orosz kisebbséghez való viszonyulást is befolyásolta.

A fenti példák mellett a komplex csoportképző folyamatokat természetesen nagyon sok tényező alakítja, az orosz kisebbség csoportidentitásának jellege, szerepe és szimbólumrendszere a 2010-es években is változóban van.

7. HELYI IDENTITÁSOK ERŐS NEMZETEK KÖZÖTT

7.1. NYUGATI-SZLÁV ETNOREGIONALIZMUS NEMZETÁLLAMI KERETEK KÖZÖTT: A SZILÉZIAIAK

A sziléziai identitással foglalkozó nemzeti történetírás narratíváiban a sziléziaiak olyanok, akik „nem tudnak dönteni" hovatartozásukról. Lényegben „alvó" közösségek, akik nem tudnak választani a cseh, lengyel vagy német identitás között. A „nemzeti ébredés" állapota előtti bizonytalan, „köztes létben" élnek, abban a régióban, ahol még „nem kristályosodott ki a nemzeti identitás" (KAMUSELLA, T. 2007).

Ezek a narratívák a nemzeti identitást olyan elágazásoktól mentes útnak tekintik, aminek végén az egyértelműen jellemezhető és felvállalható egyszeres etnikai identitás áll. Ezzel a módszerrel valóban nehéz meglelni a sziléziai identitás sajátosságait. Szilézia multietnikus háttere a nyelvi, a kulturális, az örökölt történelmi és a régióhoz kötődő több dimenziós identitások egyvelegét hozta létre, amit a helyi lakosok az éppen aktuális történelmi-politikai vagy személyes helyzethez igazítottak. Ezt a nehezen megragadható, jellegzetesen sziléziai identitáskomplexumot a személyes vallomások tehetik némileg kézzelfoghatóvá. Pl. Patrycja Kniejska újságíró, aki sziléziai születésű, de felvállaltan többszörös identitással rendelkezik, nem érzi magát lengyel patriótának, nem tudja szívből énekelni a német himnuszt sem, a sziléziai nyelvet pedig nem beszéli tökéletesen, így jellemzi etnikai kötődéseit: „Lengyelnek születtem, a gyökereim németek, de a szívem azt mondja, sziléziai vagyok." (KNIEJSKA, P. 2016)

Vagy éppen Szczepan Twardoch sziléziai író hétéves koráig csak sziléziai nyelven beszélt, az irodalmi lengyel nyelvvel az iskolában találkozott először, számára a lengyel második nyelv. Véleménye szerint „*Szilézia és a sziléziaiak története mindig is határhelyzet volt, a sziléziaiak mindig is döntéskényszerben voltak, hogy ők most lengyelek, vagy németek-e.*" […] „*Soha nem gondoltam magam lengyelnek, csak lengyel nyelven író alkotónak. Én sziléziai vagyok, még akkor is, ha bizonyos összefüggésekben ez a meghatározás sok negatívumot hordozhat.*

A sziléziaiság számomra azt is jelenti, hogy se nem lengyel, se nem német. Akkor viszont marad a kérdés, ami végigkíséri az életemet: ki vagyok én? A sziléziaiság egészen furcsa helyzet, sok elhallgatott történelmi momentummal bír, miközben felölel legalább nyolcszáz évet. Például szinte minden sziléziainak volt legalább egy olyan nagyapja, aki a Wehrmacht-ban szolgált… Ez az egész helyzet azért is érdekes, mert Lengyelországban nem nagyon érdemes ilyesmiről beszélni, nem akarják meghallani." (Grozdits, H. 2016)

A korábban a jelentéktelennek hitt sziléziai etnikai és regionális identitással kapcsolatos narratívák a 21. században ismét megjelentek a nyilvános diskurzusokban. A sziléziai etnoregionális gondolat a modern ipari társadalmakra jellemző identifikációs folyamatok és a kelet-európai nacionalizmusok ötvözetének tekinthető. Igaz ugyan, hogy a nemzet kialakulásának legfontosabb feltételei többé kevésbé megjelentek (társadalmi-gazdasági és területi integritás, saját nyelv, nemzeti öntudat), a történelmi események azonban oly sokszor, és oly drasztikusan alakították a régió életét, hogy a sziléziai identitás rejtőzködővé és nehezen felismerhetővé vált, időnként a regionális identitás köntösében mutatkozott meg. Ugyanakkor a kelet-európai rendszerváltások után, különösen az ezredforduló tájékán, a sziléziai kérdés egyre határozottabban újraéledt Lengyelországban. Felső-Sziléziában több szervezet és mozgalom is tevékenykedik a sziléziai kultúra megóvása, a hagyományok ápolása és elterjesztése, a nemzeti öntudat kiteljesítése, a regionális identitás erősítése érdekében. Ma még nem látszik, hogy mindez csupán egy rövidebb fellángolás Lengyelország és Szilézia történetében vagy egy hosszabb folyamat első szakaszának tekinthető.

7.1.1. A sziléziai regionális identitás középkori gyökerei

Szilézia határai, valamint hovatartozása a történelem során gyakran változott, ezért sem egyszerű a terület lehatárolása (*38. ábra*). A szomszédos politikai formációk erejüktől függően próbálták Szilézia feletti uralmukat megszilárdítani, így korábban a Lengyel és a Cseh királyság, később pedig a Habsburg Birodalom, illetve Poroszország érvényesítette hatalmát. A történeti Szilézia ma is három ország területén osztozik, mely részben a 19. századi staus quo, részben pedig a két világháború utáni békeszerződések területi következményei. A történelmi régió legnagyobb része ma Lengyelországhoz, kisebb része Csehországhoz, nyugati nyúlványa pedig Németországhoz tartozik.

Kr. u. a 4–6. században a mai Lengyelország középső területein jelentek meg azok a nyugati szláv törzsek, amelyeket aztán a Piast-dinasztia első uralkodója (I. Mieszko) egyesített, megteremtve a lengyel államiság alapjait. Az öt legjelentősebb törzs közül az egyik a sziléziai (Ślężanie) volt Alsó-Szilézia területén. A kisebb területet benépesítő opolánok (Opolanie) Felső-Szilézia környékén telepedtek le.

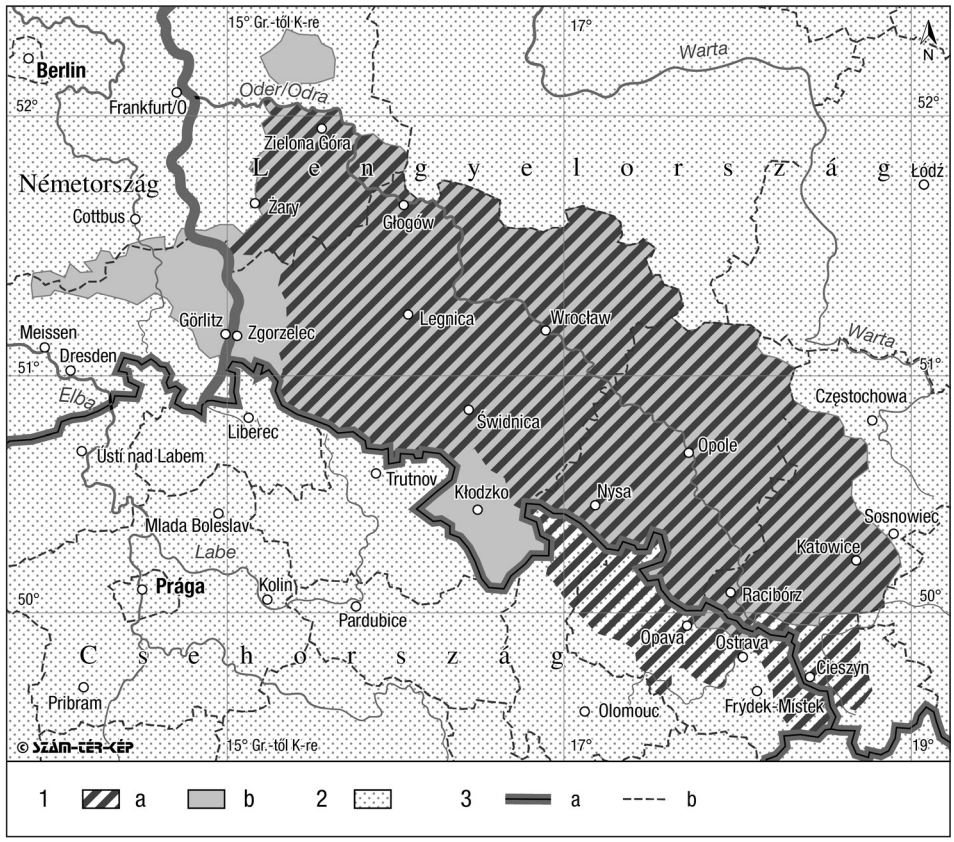

38. ábra A történeti Szilézia területe a mai országhatárok között
1 – A történeti Szilézia területe, a – Szilézia, mint cseh (német-római és Habsburg koronabirtok) a Sziléziai háborúk előtt (1742), b – Szilézia, mint Porosz tartomány a Bécsi Kongresszus (1815) után; 2 – Jelenlegi országok (Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia); 3 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ (Forrás: Gemeindeverzeichniss Deutschland, 1900; Königreich Preußen, Prov. Schlesien)

Szilézia a kora középkorban sem volt önálló, és nem vált részévé hosszabb ideig egyetlen birodalomnak sem, ugyanakkor geopolitikai pufferzónává vált: a nyugati-szlávok alakuló és megerősödő államalakulatai egymással versenyezve próbálták meg kiterjeszteni fennhatóságukat. A 9. és 10. században Szilézia a Nagymorva Birodalom részévé vált, de a megerősödő északi szomszéd első uralkodója, I. Mieszko, Sziléziát Lengyelország részévé tette. A wrocławi püspökség megalapításával Szilézia egyházi értelemben önálló régióvá vált. Az 1300-as évek közepéig a terület többnyire Lengyelországhoz tartozott, de a Cseh Királyságnak is sikerült fennhatósága alá vonni kisebb sziléziai területeket. A központosított lengyel állam gyengülése a kisebb fejedelemségek kialakulásának kedvezett, először Alsó- és Felső-Szilézia jött létre, majd több kisebb hercegség

és fejedelemség tagolta a történelmi régiót. A Tatárjárás utáni évtizedek jelentős gazdasági és kulturális változásokat hoztak. A Német-római Császárságból meghívott szakértők segítették adaptálni és bevezetni a magdeburgi városjogokat, melyek az egységes kereskedelemi jogok és a személyes jogbiztonság alapját teremtették meg (Wiszewski, P. 2013). A városi jogok terjedése a gazdaságban is éreztette hatását ezért a környező lengyel, illetve cseh területeknél fejlettebb, integráltabb gazdaság jött létre. A fejlett mezőgazdaság, textilipar, arany, ezüst, ón, vas és kőbányászat miatt Szilézia már a középkorban Európa és a világ egyik legfontosabb ipari régiójává emelkedett. Wrocław (Breslau, Boroszló), a régió központja pedig 1387-ben, az akkori Európa egyik legnagyobb városaként, a Hanza-szövetség részévé vált, ami tovább növelte Szilézia a környező térségekkel szembeni gazdasági erejét (Myśliwski, G. 2013). Ezzel együtt az intenzív urbanizáció, a fejlett ipar, az egységes városjog és az exportorientált gazdaság nyitottá és alkalmazkodóvá tette Sziléziát, megkülönböztetve a környező lengyel és cseh területektől. Annak ellenére így volt ez, hogy miután a 14. század közepétől a Cseh Királyság, (és egyben a Német-római Birodalom), részévé vált, a zavaros, háborúkkal megterhelt idők nem segítették a régió békés fejlődését (huszita háborúk, reformáció, harmincéves háború).

Az eltérő gazdasági pálya mellett több regionális jellegzetesség formálta tovább a térség „másságát". Ez pl. a középkori építészetben és a szakrális narratívákban is megfigyelhető. Noha a középkori épületek jelentős számban elpusztultak, a feljegyzések és a megmaradt építészeti emlékek kirajzolnak egyfajta sziléziai jellegzetességet már az anyaghasználatban is, mely szerint előszeretettel alkalmaztak kiégetett agyagtéglákat, amit a Szászországból szállított homokkő egészített ki. A máig fennmaradt (és rekonstruált) középkori templomok is túlnyomórészt téglából épültek, jelenleg is meghatározva a sziléziai városok központi tereinek arculatát. A középkori építészet stílusjegyeire a német és a cseh hatás jellemző (Kaczmarek, R. 2013).

Emellett a szegények és az elesettek jótevőjeként tisztelt Szent Hedvig kultusz is jól illeszkedett a később kialakult sziléziai „plebejus" identitáshoz, ami népszerűségét és fennmaradását is segítette. A 12–13. században élt Sziléziai Szent Hedvignek (Święta Jadwiga Śląska), Szilézia védőszentjének, a mai napig tartó kultusza van. Személyét és cselekedeteit legendák övezték, hatása Szilézia-szerte érezhető, melynek festmények, szobrok, kőfaragványok állítanak emléket. Október 16-át, Szent Hedvig napját, a mai napig megünneplik Sziléziában (Mrozowicz, W. 2013).

7.1.1.1. Szláv és német pufferzónában

Mint láttuk a 14. század közepére Szilézia önálló pályára került. Az eltérő gazdasági szituáción nyugvó régióra jellemző építészet és az egyházon belüli jellegzetességek a sziléziai kulturális identitás alapjait teremtették meg. Ebben az időszakban indult meg a szláv és az egyre nagyobb számban jelen lévő német

népesség keveredése, ami a sziléziai identitás ma is jellemző multietnikus gyökerét jelenti. Az alapvetően szláv dominanciájú terület a németek letelepedésével kezdett etnikai értelemben is megváltozni. Ahogyan az később is jellemző volt, a németek első sorban a városi uralkodó osztályt erősítették, a parasztság és az iparban tevékenykedők körében a szláv etnikumúak aránya meghatározó maradt. A 19–20. században ez a társadalmi osztálykülönbség kiéleződött és az elnyomók-elnyomottak konfliktus etnikai dimenzióját erősítette.

A 14. század közepétől kezdve Szilézia cseh kézre került. A lengyel hazafias történetírás úgy emlékezik erre az időszakra, mint a 600 évig tartó idegen uralom kezdetére, hiszen a lengyel fennhatóság csak a második világháború után „állt helyre". Szilézia a nagyhatalmak ütközőzónájában lévő határmenti területként folyamatos harcoknak, területi osztozkodásoknak és migrációs eseményeknek volt kitéve, többek között ezért is vált a 20. századra etnikailag heterogén régióvá.

A cseh uralom együtt járt a Német-római uralommal is, a sziléziai identitás szempontjából kevésbé jelentős cseh hatások (pl. építészet) ebből az időszakból származnak. Miután Csehország 1526-tól a Habsburg Birodalomhoz került, Szilézia sorsa is ehhez dinasztiához kötődött. A katolikus uralkodó sem tudta megakadályozni a protestantizmus terjedését (reformáció), de a harmincéves háború után a Habsburgok sikeres rekatolizációt hajtottak végre Sziléziában is. A tartományt ezekben az időkben is hercegségek tagolták, de Bécs Sziléziát egységes régióként is nyilván tartotta.

Az osztrák örökösödési háború sziléziai fejezetei (első, második, harmadik sziléziai háború) máig ható változásokat hoztak: a Habsburgok elvesztették a tartomány jelentős részét és a második világháborúig szinte egész Szilézia Poroszország, illetve később Németország része lett. A Habsburg fennhatóság csupán két kiöblösödésből álló délkeleti sávban maradt meg Troppau (Opava) és Teschen (Těšín, Cieszyn) központtal. Ezt a területet nevezték Osztrák-Sziléziának, amit az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása után majdnem teljesen Csehszlovákia kapott meg az első világháború után (Cseh-Szilézia), 1993 óta pedig Csehország része. A cseh közigazgatás nem támogatja a történelmi régiók területi elkülönülését, így Cseh-Szilézia két csehországi kerületben található, más, korábban Sziléziához soha nem tartozó, területekkel együtt (Olomouci és Morva-sziléziai kerület).

1740-től Szilézia nagy részét, azonban Poroszország birtokolta. A porosz adminisztráció bevezetése, a hadseregben való szolgálat és az oktatási intézmények tevékenysége a szláv lakosság germanizációját eredményezte. Ebben az időben alakult ki Szilézia jellegzetes szociális struktúrája, ahol a városi polgárságot a németek vagy az elnémetesedett lengyelek jelentették a vidéki parasztság és a munkások pedig alapvetően szláv anyanyelvűek voltak. A társadalmi ranglétrán való előrelépés a germanizációval is együtt járt, így különösen Alsó-Szilézia elnémetesedése látványos.

A vallási megosztottság a hatalmi viszonyokat is tükrözte: Alsó-Sziléziában újra a porosz-protestáns karakter vált jellemzővé, míg Osztrák- és Felső-Sziléziában a katolikus vallás volt a meghatározó (Szmeja, M. 2007; Kamusella, T. 2007) (*39. ábra*).

Szilézia újkori gazdasági fellendülése az ipari forradalomhoz kötődik. A 18. század végén feltárt szénmezők és a széntermeléshez kapcsolódó iparágak Poroszország és Európa egyik vezető gazdasági régiójává emelték. Kialakult a munkásosztály és sokan azt érezhették, hogy kemény munkával ugyan, de a korabeli európai viszonyok között egyfajta jólétet is képesek maguknak teremteni. A kétkezi munka ethosza a sziléziai identitás egyik jellemzőjévé vált (Szmeja, M. 2007).

7.1.2. A világháborúk területi és etnikai következményei Sziléziában

A 19. század második felében a bismarcki Németország ideológiai és politikai harca a katolicizmussal szemben a Kulturkampfban teljesedett ki, amelynek célja a német politikai egység földrajzi és társadalmi perifériáján lévő csoportok integrálása. Mindeközben az egységes német állam megteremtésének érdekében erőteljes németesítés is zajlott a Német Császárság területén. A határmenti vegyes lakosságú területeket ez különösen rosszul érintette, mivel a német nyelv használatát mindenhol kötelezővé tették és az oktatás minden szintjén érvényesítették.

Ennek során a politikai katolicizmus elleni támadás részeként katolikus politikai pártokat tiltottak be, szerzetesrendeket szüntettek meg és bevezették a polgári házasság intézményét. Bismarck a német egység egyik fő kerékkötőinek tartotta a katolikusokat és velük szemben a felvilágosult protestáns eszményeket állíttatta. A mélyen vallásos szláv katolikus sziléziaiakat ez különösen rosszul érintette (a helyi katolikus németséggel együtt). A Kulturkampf azonban inkább ellenállást váltott ki, nem hozott átütő sikereket a porosz adminisztráció számára, Sziléziában ráadásul egyesítette a felső-sziléziai szlávokat a katolikus németekkel. Paradox módon, céljával ellentétben épp a helyi identitás megerősödését eredményezte. Közben a nemzeti mozgalmak a környező szláv területeken egyre erősebbekké váltak, ami további hatással volt a sziléziai identitás alakulására (*40. ábra*). Az első világháborúban sok szláv ajkú sziléziai katona is részt vett a Német Császárság hadseregében, ami valamelyest erősítette a kapcsolatot a Birodalommal, ugyanakkor az erőszakos németesítés a sziléziai ellenállást tovább erősítette. A Császárság kapitulációja utáni zavaros években három németellenes sziléziai felkelés is volt Felső-Sziléziában (1919, 1920, 1921). A második és a harmadik a felső-sziléziai népszavazáshoz kapcsolódott, amit az Antant hatalmak rendeltek el, hogy döntsenek a vegyes etnikumú terület hovatartozásáról. A németek elképesztő propagandahadjáratba fogtak, hogy Németország mellé állítsák a helyi lakosságot, de az éppen alakuló lengyel állami adminisztráció is hasonlóképp járt el.

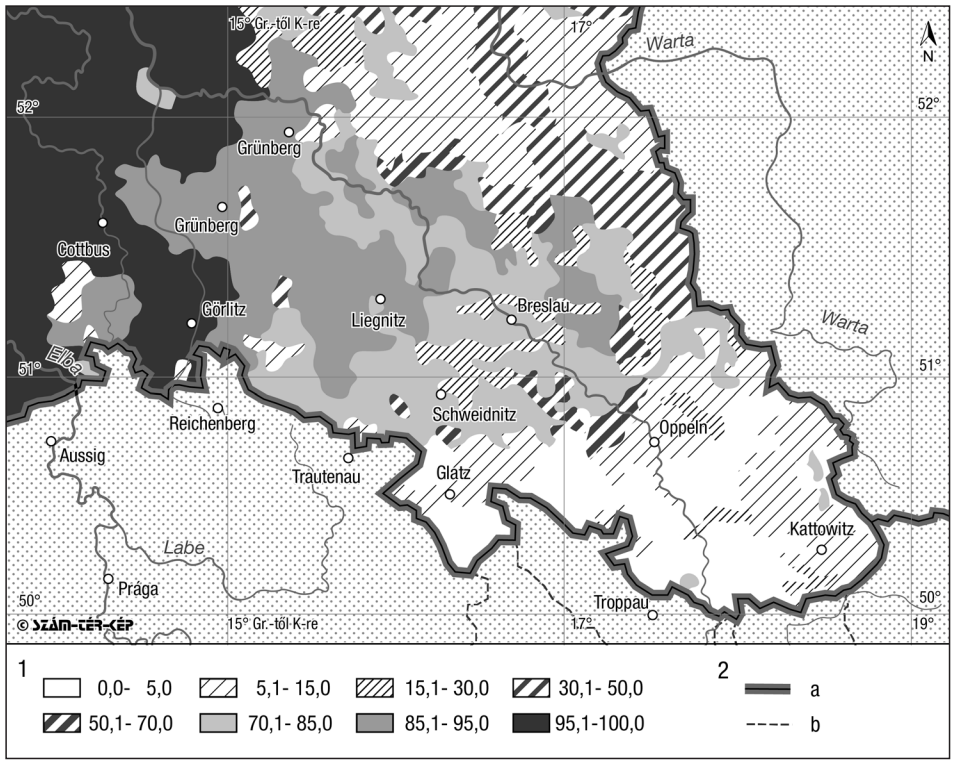

39. ábra Porosz-Szilézia vallási megoszlása 1880-ban
1 – A luteránus és katolikus felekezetűek egymáshoz viszonyított aránya; 2 – Határok, a – országhatár, b – tartományhatár (Forrás: Tazbir, J. J. *(szerk) 2008)*

Erőszakos cselekmények is voltak mindkét oldalon (német szabadcsapatok, lengyel felkelések). Európa egyik legfejlettebb ipari régiója volt tét. A sziléziai identitás így egyértelműen a háttérbe szorult, mivel Németország vagy Lengyelország mellett kellett dönteni (Wódz, K. 2007, Jarząbek, M. 2009, Lagzi G. 2014).

A népszavazás végeredménye a németeknek kedvezett, aminek hatására kirobbant a harmadik sziléziai felkelés. Végül Felső-Szilézia keleti részét a lengyelek kapták meg Katowice (Kattowitz) központtal, míg a nyugati, Opolei (Oppeln) terület német kézen maradt. Jelentős lengyel lakossága miatt Lengyelország a korábban Ausztria–Magyarországhoz tartozó Tescheni-Sziléziára is igényt tartott, ezért szembe került az újonnan megalakult Csehszlovákiával is (Pándi L. 1997).

Az első világháború egyik helyi záróakkordjaként az 1919. január 23-án kirobbant csehszlovák-lengyel háború csupán egy hétig tartott, de fontos indikátora volt a Szilézia területén lévő etnikai sokszínűségnek, a területi széttagoltságnak, a friss, nemzeti alapon szerveződő, államalakulatok területszerző stratégiáinak.

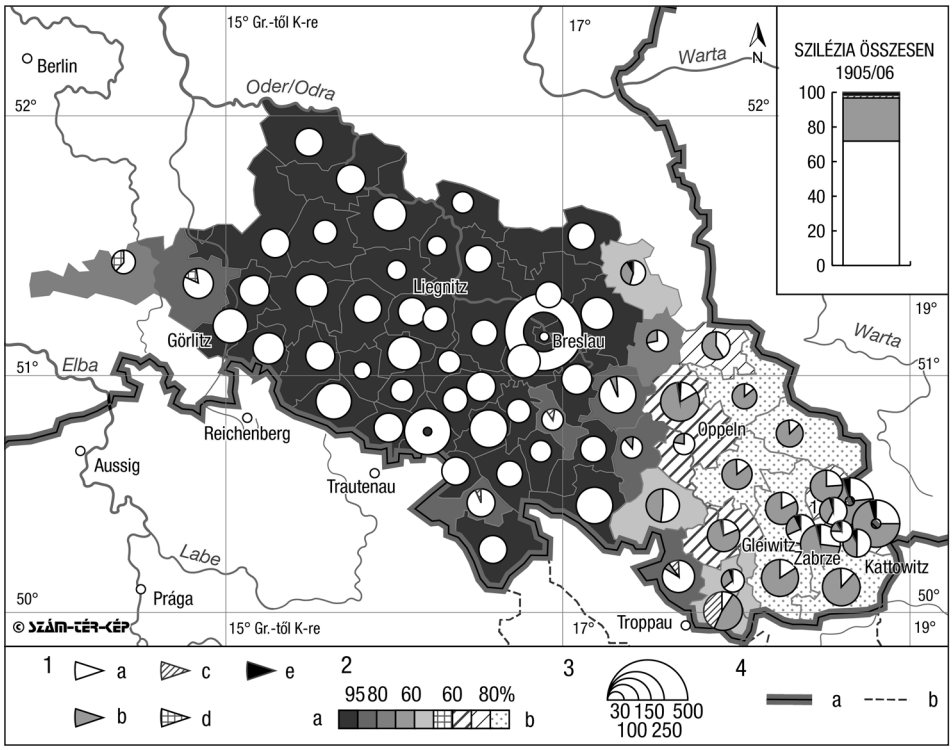

40. ábra A Német Császárság részét képező Sziléziai Provincia járásainak etnikai megoszlása 1905/1906-ban

1 – A lakosság etnikai összetétele, a – német, b – lengyel, c – cseh, d – szorb, e – kétnyelvű; 2 – A különböző nyelvhasználók aránya; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – tartományhatár (Forrás: Gemeindeverzeichniss Deutschland, 1900; Königreich Preußen, Prov. Schlesien)

Ahogyan a térségben máskor is, a csehszlovák-lengyel vitát a nagyhatalmak (ebben az esetben az Antant) döntötték el – lengyel értelmezés szerint – Csehszlovákia javára. Tescheni-Sziléziát az Olza folyó mentén osztották ketté, így Teschen városa részben Csehszlovákiához (Těšín), részben Lengyelországhoz (Cieszyn) került. Utóbbi nehezen mondott le az „Olzán túli területekről" (Zaolzie), többek között azért, mert így jelentős számú lengyel lakos került a határon túlra. A csehországi egy tömbben élő lengyel kisebbség ma is ezen a területen él a Morvasziléziai kerület északkeleti szegletében (Bottlik Zs. 2013).

A bonyolult és a lengyelek szerint igazságtalan határrendezés részeként Csehszlovákia megkapta a két osztrák-sziléziai területet (Troppaui-, Tescheni-Szilézia) északon összekötő, korábban Porosz-Sziléziához tartozó, sávot (Hultschini régió), ami tovább nehezítette a két szláv nemzet megbékélését (Pándi L. 1997).

Az első világháború után Szilézia nagyobb része német, kisebb része pedig lengyel és cseh fennhatóság alá került. A megszerzett területeken mindegyik állam megpróbálta a maga számára előnyössé tenni az etnikai viszonyokat. Az államalkotó nemzetek vezetői hasonlóképp jártak el Köztes-Európában máshol is. Az első világháború utáni új államalakulatok megpróbálták mindenhol megváltoztatni az etnikai viszonyokat a többség javára, mert a kisebbségek kulturális és területi autonómiájában a szeparatizmus lehetőségét látták. A német területeken erőteljes germanizáció indult meg, a lengyel területeken pedig a kicsi, de gazdaságilag fontos keleti Felső-Szilézia széles körű autonómiát kapott. Felső-Szilézia autonómiáját a lengyel parlament még a népszavazás előtt megszavazta, abban reménykedve, hogy ennek tudatában a sziléziaiak többsége Lengyelország mellett voksol. Végül csak Felső-Szilézia keleti részét kapták meg, de az autonómia ígéretet betartották. A Sziléziai vajdaságnak (Województwo Śląskie) elnevezett terület saját törvényhozói hatalommal rendelkezett és gazdasági, illetve oktatási kérdésekben nagyfokú önállóságot élvezett ellentétben más vajdaságokkal. Így a történelem során formálódó regionális öntudat további muníciót kapott. A korabeli Lengyelország legfejlettebb ipari területe nettó befizetője volt a lengyel államkasszának, de a megtermelt GDP fele helyben maradt. Az autonómiával járó különleges státuszt végül a hitleri Németország szüntette meg 1939-ben, a területet pedig összevonta a már előtte is német fennhatóság alatt lévő felső-sziléziai területtel. (Az 1989-es rendszerváltozás utáni sziléziai autonómiatörekvések is gyakran hivatkoznak az 1920 és 1939 közti időszakra, az akkorihoz hasonló jogokat követelve Sziléziának.)

Az első világháború után megalakult új lengyel állam a korábban más Birodalmakhoz tartózó, különböző kulturális hátterű országrészek lakosságát egységesíteni akarta, ezért a kulturális önállóságot nem támogatta. Furcsa kettősség alakult ki a Sziléziai vajdaságban, mert a széleskörű területi-gazdasági autonómia mellett, a nyelvi és kulturális autonómia törekvéseket elnyomták. Az új (lengyel) uralkodó osztály nem ismerte a sziléziai nyelvet, így az ismét a lenézett és megtűrt kommunikációs térbe került, a nyelvi korlátok pedig a társadalmi mobilitás gátjává váltak (Szmeja, M. 2007, Lagzi G. 2014).

A széleskörű autonómia, az ipari termelés fokozása és az új lengyel elit megjelenése tovább erősítette tradicionálisan a kétkezi munkához, a munka világához kötődő, a lengyel magaskultúrától távolabb lévő, sajátos sziléziai, egyre inkább befelé forduló látásmódot.

A náci érában először Német-Sziléziában, majd a megszerzett cseh és lengyel területeken, a totális elnémetesítés zajlott. Megpróbálták elérni, hogy az élet minden területén a német kultúra és a német nyelv érvényesüljön. Ez többek között azt jelentette, hogy a szláv földrajzi neveket németre változtatták, a szlávos hangzású keresztneveket pedig németes hangzásúra kellett cserélni, egy előre elkészített névlista alapján, amiből „választani" lehetett (Szmeja M. 2007).

A második világháború után Alsó- és Felső-Szilézia a „nyugatra tolt" Lengyelország része lett, Cseh-Szilézia pedig továbbra is Csehszlovákiához tartozott. Lengyelországban a „Visszatért Területek", Csehszlovákiában pedig a „Szudétavidék" német lakosságát szinte teljes egészében kitelepítették, aminek következtében a német dominanciájú Alsó-Szilézia szinte teljesen kiürült. A németek helyére a korábban Lengyelországhoz tartozó ukrán és litván területekről, más társadalmi és gazdasági környezetből érkező és eltérő egzisztenciális helyzetű lengyel etnikumú lakosságot telepítettek le. Az erőszakos lakosságcsere több millió embert érintett. A sziléziai régióhoz egyáltalán nem kötődő, máshol, más kulturális közegben szocializálódott lakosság teljesen átformálta az addigi életet. Szilézia etnikai térszerkezete 4-5 év alatt gyökeresen megváltozott. Alsó-Szilézia gyakorlatilag teljes egészében lengyel etnikumú lett, mintahogyan Cseh-Sziléziából is eltűnt a német lakosság. A csehek mellett leginkább a Těšín környéki lengyel kisebbség érdemel említést. Felső-Szilézia azonban megőrzött valamit a tartományra jellemző sokszínűségből: Opole környékén a német lakosság egy része helyben maradt és a szlávok is autochton közösséget alkotnak. Nem véletlen, hogy a sziléziai autonómiatörekvések Felső-Sziléziában bontakoztak ki az 1989-es rendszerváltás után (Pándi L. 1997, Szmeja, M. 2007, Wódz, K. 2007, Kamusella, T. 2007).

A 20. század első felének gyorsan zajló történelmi eseményei Alsó-Sziléziában teljesen szétzilálták a társadalmat, Felső-Sziléziában azonban a csoportidentitás erősödését eredményezték. Adaptív stratégiának bizonyult a befelé fordulás, ugyanis néhány évtized alatt meg kellett tanulniuk, hogy sem a régi Birodalmaktól, sem az új államalakulatoktól nem kaphatnak támogatást sajátos kultúrájuk felvállalásához, ellenben túl sokszor állították őket olyan választás elé, amikor lengyelségükről vagy németségükről kellett megnyilatkozni, holott sziléziaiként erre már akkor sem lehetett egyértelmű válaszokat adni. Kialakult az óvatos távolságtartás és a köztes lét érzete a lengyel és a német kulturális tér pufferzónájában.

7.1.3. Önálló nyelv vagy dialektus?

A 18–19. századra a különböző társadalmi rétegek egymásra hatásaként kialakult a szilézia lakosság önálló identitásának egy másik eleme a sziléziai nyelv (sziléziaiul: ślōnskŏ gŏdka, lengyelül: język śląski, csehül: Slezština), amit a nyelvészek egy része lengyel nyelvjárásnak tekint, mások szerint külön nyelvnek tekinthető. A vita részben tudományos, részben pedig a sziléziaiak önállósodási törekvésével kapcsolatos politikai dimenziókba száműzi a problémát. A külön nyelv hozzásegítheti a közösséget összetartozásának megerősítésében, megteremheti a sziléziai azonosságtudat alapját, de ez egy oda-vissza ható effektus, mert a sziléziai nemzeti azonosságtudat hozzájárulhat a sziléziai nyelv státuszának növeléséhez. Ha viszont lengyel nyelvjárásnak tekintik, akkor azzal

a lengyelhez, mint kultúrnemzethez való tartozást erősítik. A német kifejezések, illetve bizonyos nyelvtani szerkezetek, a sajátos kiejtés, de a lengyelhez mégis nagyon hasonlatos szókészlet és nyelvtan, mindkét csoportnak adnak tudományos muníciót érveik alátámasztásához. Hogy melyik érvrendszer válik éppen népszerűvé, az adott szociokulturális közeg és a hatalmi viszonyok függvénye. Szilézia önállósodásáért küzdő szervezetek külön nyelvként tekintenek a többnyire Felső-Sziléziában beszélt nyelvre, míg a varsói központi kormányzat a lengyel nyelv egyik változatának tartja.

Azok, akik önálló nyelvnek tekintik, a sziléziai nyelvet a nyugati-szláv lechita nyelvek közé sorolják, szoros rokonságban a lengyellel, illetve a kasub és a szorb nyelvvel. Különlegességét a lengyel és német egymásra hatása adja. Jellemzően rengeteg német jövevényszóval rendelkezik ezért egyfajta kreol nyelvnek tekinthető. Emellett a saját betűkészlet karaktereinél cseh és lengyel hatások is felfedezhetők. A német és a szláv nyelvek köztiségére utal a „szlávgermán" (Slawodeutsches) 19. századi kifejezés, ugyanakkor a „konyhalengyel" (popsuta polszczyzna) azt jelzi, hogy sokkal inkább a személyes élettér része volt, nem a munka világához vagy a hivatalos használathoz kötődött. A „Wasserpolnisch" megnevezés – különösen a porosz-német adminisztráció idején – nagyon elterjedtté vált. A köznapi szóhasználatban pejoratív felhanggal rendelkező kifejezés a német szavakkal, szófordulatokkal „felvizezett" lengyelre utal, de a nyelv szociokulturális helyzetét is jól megragadja. Általánosságban elmondható, hogy a sziléziai kissé lenézett nyelv volt, a német elit „kulturálatlannak" tekintette, de a második világháború utáni lengyel hozzáállás sem volt sokkal különb (Kamusella, T. 2003).

A sziléziai nyelvnek több variánsa létezik Szilézián belül, standard sziléziai nyelv ugyanakkor nem létezik. Ma már a digitális-virtuális terekben is elterjedt, de használatát akadályozza az egységes írásmód hiánya. Fontosabb szerepe a családon belül és baráti körben van („a szív nyelve"), a nyilvános terekben kevésbé terjedt el, ahol a lengyel az uralkodó, bár ebben is van már változás (Dembinska, M. 2014).

A tömegkultúra egyneműsítése elleni lázadásként is felfogható, hogy nagyvárosi sziléziai hipster kultúra is felfedezte magának ezt az unikális nyelvet. Ma már pólókat és egyéb ruhadarabokat lehet rendelni sziléziai nyelvű feliratokkal, de a tinédzser szleng részeként a lengyel hátterű fiatalok között is meghonosodott (Wanat, E. 2014).

Az érdeklődő, tanulni vágyó sziléziai fiatalok és felnőttek számára nyújtott új lehetőséget, hogy 2013-ban az elméletek, gondolatok és ötletek szabad terjesztését támogató, az online felületeken is népszerű TED konferenciák nyelvei közé felvették sziléziait is, mint 103. TED nyelv. Ezt egyébként helyi aktivisták érték el, és azóta számos TED (TEDxRawaRiver, Katowice) konferencián

tartottak sziléziai nyelven előadást, amivel azt a sztereotípiát is megpróbálják felszámolni, hogy a sziléziai a kevésbé művelt réteg nyelve. Jól látható, hogy a kihívásokra gyorsan reagáló, inkább nagyvárosi, rugalmas, 21. századi grassroot mozgalmak újra felfedezték maguknak a sziléziai nyelvet, ami fejlődésének újabb irányt és lendületet adhat.

7.1.4. Autonómiatörekvések és etnoregionális mozgalmak Sziléziában

A második világháború után az új lengyel kormány nem ismerte el a sziléziai sajátosságokat, az erőteljes polonizációban volt érdekelt. Ahogyan a 30-as években a németek, a lengyelek is megváltoztatták a földrajzi neveket, a keresztneveket pedig a lengyel standard szerint kellett választani, a sziléziai nyelv a lengyel irodalmi nyelvvel szemben üldözötté vált, kizárólag szűk családi keretek között maradt használatban. A sziléziai autonóm szervezetek mind a mai napig úgy érzik, hogy a központosított és egységesített lengyel kultúrkoncepció nem veszi figyelembe a regionális különbségeket. Az egységesítés igényével fellépő kultúrnemzeti ideológiába nehezen illeszthető a Lengyelország keleti és nyugati határterületein élők mássága (Szmeja, M. 2007).

Annak ellenére, hogy 1950-ig a németek jelentős részét kitelepítették, a helyben maradtak száma is tovább fogyatkozott. Az 1956 után bevezetett, Władysław Gomułka nevével fémjelzett reformok megkönnyítették a germán gyökerekkel rendelkező sziléziaiak németországi emigrációját. Az 1970-es, 1980-as években pedig „családegyesítés" címén sokan költözhettek Nyugat-Németországba, amit az akkori NSZK anyagilag is támogatott, az 1990-es évek elején, amikor a bőkezű német támogatások elmaradtak, a kivándorlásnak ez a formája megszűnt. Az 1950-es évek és az ezredforduló között a német etnikumú lakosság száma tovább csökkent az asszimilációs hatások és a kivándorlás miatt.

Az 1989-es lengyel rendszerváltás idején megkezdődött a nyílt diskurzus a lengyel regionalizmusról, a nemzeti kisebbségek helyzetéről. Sziléziában is egyre többen felvállalták és rámutattak a német identitáselemekre kultúrájukban. Ennek azonban praktikus oldalai is voltak, hiszen Lengyelország EU tagsága előtt a német hátterű sziléziaiak könnyebben kaptak állampolgárságot és munkalehetőséget Németországban (ez az előny aztán EU tagsággal együtt megszűnt). A német leszármazás jelentőségének hangsúlyozása az uniós csatlakozás után alábbhagyott, helyette ma már német kulturális háttérről beszélnek (Szmeja M. 2007).

A rendszerváltozás utáni szabadabb társadalmi hangulat és a közigazgatás átszervezése felerősítették az autonómiatörekvéseket. A korábban orosz, osztrák és német közigazgatású területeket kellett egységesen kezelnie az 1. és a második világháború utáni lengyel közigazgatásnak. A vajdaságok területi

rendszerét a történelmi hagyományokat figyelembe véve próbálták kialakítani, de ezt a tradíciót az 1975-ös „reformok" teljesen felrúgták. A kisméretű és szétaprózott vajdaságok rendszere további, erőteljes centralizációval járt együtt. A történelmi Szilézia területén is új egységek születtek. Az 1998-ig fennálló szisztémát többek között az uniós csatlakozás közigazgatási feltételei miatt változtatták meg, visszatérve a hagyományos vajdaságok rendszeréhez (a történelmi Sziléziát három vajdaság alkotja: Alsó-sziléziai, Opolei és Sziléziai vajdaság, mely utóbbi kettő a történelmi Felső-Szilézia területén jött létre). A „régiók Európája" gondolat óriási lökést adott a sziléziai autonómiatörekvéseknek is, a központi kormányzat azonban nem támogatta a régiók erősödését (Wódz, K. 2007, Baranyai N. 2013).

A korábban nem létező kisebbségi törvény 2005-ös megalkotása nem kedvezett a sziléziaiaknak, ugyanis a törvényalkotó értelmezése szerint a sziléziaiak nem tekinthetők etnikai kisebbségnek. Ennélfogva a törvényben felsorolt lengyelországi etnikai kisebbségek között nem kaptak helyet a sziléziaiak. Ráadásul a Lengyelországban 2009-ben ratifikált „Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája" sem hozta meg a várt eredményt: a törvény egyetlen, a Charta kritériumainak megfelelő, nyelvet nevez meg: a kasubokét, így a sziléziai nem válhatott hivatalosan regionális nyelvvé (Kamusella, T. 2003, Baranyai N. 2013).

A kisebbségként és a regionális nyelvként való elismertetésért folyó harcok, illetve a népszámlálási adatok eredményei a lengyelországi politika és közbeszéd nyilvános diskurzusává tette a sziléziai kérdést.

A 2002-es és 2011-es népszámlálási adatok sokak számára meglepőek voltak: a lengyel Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 2002-ben 148 544 fő vallotta magát sziléziainak, 2011-ben pedig 722 143 fő. Az addig rejtőzködőnek tűnt sziléziai közösség „hivatalosan" is megjelent Lengyelország etnikai térképén, ráadásul a két népszámlálás között 486 %-os növekedés figyelhető meg, amit a sziléziai szervezetek nagy örömmel fogadtak és saját sikerüknek tulajdonítottak. A népszámlálások a nyelvhasználatra is rákérdeztek, amiből az derült ki, hogy sokkal többen vallják magukat sziléziainak, mint ahányan beszélik a nyelvet. Az adatok alapján egyértelműnek tűnik, hogy a német vagy lengyel nyelvet használók közül sokan sziléziainak vallják magukat, a „sziléziaiság" kritériuma számukra nem a nyelvben gyökerezik. A 2011-es népszámlálás során megfigyelt növekedés annak is köszönhető, hogy lehetőség volt többszörös etnikai identitást megjelölni (pl. lengyel és sziléziai), továbbá a nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések is részletesebbek voltak (pl. otthon használt és hivatalos nyelv). Ugyanakkor a népszámlálási adatok szerint a sziléziaiak száma nem éri el a 10%-ot a sziléziai vajdaságokon belül, országosan arányuk pedig 2% alatt marad (Központi Statisztikai Hivatal, Główny Urząd Statystyczny).

A sziléziai regionális és kisebbségi szervezetek Felső-Szilézia két vajdaságában, (Opolei, Sziléziai vajdaság) tevékenykednek. A két terület között jelentős gazdasági különbségek vannak: amíg a Katowice központú Sziléziai vajdaság (az Alsó-Sziléziai vajdasághoz hasonlóan) meghaladja lengyel átlagot és GDP/fő tekintetében az ország legfejlettebb régiói közé tartozik, addig az Opolei vajdaság jóval szerényebb gazdasági mutatókkal rendelkezik. A sziléziai németek többsége ez utóbbi vajdaságban él, és a német nemzetiségi szervezetek is itt találhatóak (Baranyai N. 2013). Felső-Szilézia keleti részén viszont sziléziaiak vannak többségben, ahogyan könyvünk ötödik fejezetében is látható.

Az 1989-es rendszerváltás után több sziléziai szervezet alakult, de mind közül a Sziléziai Autonómia Mozgalma (lengyelül: Ruch Autonomii Śląska, sziléziaiul: Ruch Autůnůmije Ślůnska, RAŚ) vált országszerte ismertté. Akcióik, tevékenységük megítélése ellentmondásos, gyakran kapnak a központi kormányzattól bírálatot. Egyik törekvésük, hogy Katalóniához vagy a német szövetségi területekhez (Bundesland) hasonlóan jóval nagyobb regionális önállósággal rendelkezhessenek a sziléziai vajdaságok. A sziléziaiak számára hatékonyabb érdekképviseletet akartak, ezért a „sziléziai nemzet" lengyelországi elfogadtatásán dolgoztak, ami sikertelen próbálkozásnak bizonyult. A szervezet politikai tevékenységet is folytat, a lengyel önkormányzati választásokon több jelöltet indított 1990 óta. Az igazi áttörést a 2010-es választások hozták meg, amikor a RAŚ bejutott a Sziléziai vajdaság helyi törvényhozásába, ami országos visszhangot is kapott (Baranyai N. 2013, Lagzi G. 2014).

A RAŚ és a német nemzetiséget ápoló kulturális szervezetek egymás riválisaivá váltak, ugyanis a német és a sziléziai identitás szoros átfedésben van egymással. Amikor a lengyel politikusok a „német kártyát" veszik elő Sziléziával kapcsolatban, lassan gyógyuló sebeket tépnek fel. A második világháborús eseményeket figyelembe véve a németellenes érzelmeket nem nehéz felkorbácsolni Lengyelországban. Szilézia legnagyobb része Lengyelország lerohanása előtt is a Birodalom része volt, sok férfi szolgált a Wehrmacht kötelékében. Amikor a sziléziai identitás felvállalásában egy titkos német előrenyomulás lehetőségét sejtetik, akkor a németellenes érzelmeket csatornázzák be a regionalizmussal kapcsolatos országos vitákba (Cienski, J. 2014, Wanat, E. 2014).

Csehországban is kialakultak sziléziai szervezetek, de azok inkább a morva autonómiatörekvésekhez kötődtek. A cseh és lengyel szervezetek között nem alakult ki intenzív kapcsolat, mindkét oldalon a helyi sajátosságokkal és a cseh, illetve a lengyel központi kormányzathoz kötődő problémákkal kell megküzdeni. Ennélfogva, egységes, határokon átívelő sziléziai mozgalom nem alakult ki, igaz, komolyan vehető formában a határok megváltoztatása sem merült fel (Sakson A. 2012, Siwek T. 2017).

7.1.5. A sziléziai identitás sajátosságai

A sziléziai identitás sajátosságai és megkülönböztető jegyei között előkelő helyen szerepel a lengyelektől és németektől való távolságtartás, de az ugyanezen kultúrákhoz való kötődés is erős. A sajátos identitás elismeréséért küzdő etnopolitikai mozgalmak megpróbálnak egyenlő távolságot tartani a németektől és a lengyelektől is és ezt a magukat sziléziainak vallók szintén gyakran hangsúlyozzák. A régióhoz kötődő vallásos rítusok is a csoportidentitást erősítik. A vallásos események hasonlóan fontosak, mint Lengyelországban máshol, de a tájhoz, a régióhoz kötődő helyszíneken zajlanak. A sziléziai zarándokhelyek és védőszentek is, (pl. Szent Borbála a bányászok védőszentje vagy a korábban már említett Sziléziai Szent Hedvig), a lokalitást erősítik, ráadásul sziléziai jellegzetesség, hogy saját imakönyvet használnak a szentmisén. A (kétkezi) munka tisztelete és szeretete szintén sziléziai sajátosság, ami összekapcsolódik a „másodosztályú állampolgár" vagy a lenézett „munkás" érzetével, amit a mindenkori német és lengyel elit velük szemben éreztetett. Ezt az ethoszt a munkanélküliség, és munkavállalók szabad áramlása kikezdte, de a helyi kollektív emlékezet megőrizte.

Tinédzserek körében folytatott vizsgálat kimutatta, hogy körükben is létezik a sziléziai identitás, de felnőtt társaiktól eltérően sokkal rugalmasabban kezelik, attól függően, hogy az egyéni interakciókban mikor és hol jelenik meg. Számukra a többszörös identitás sem okoz akkora problémát: egyszerre képesek vállalni lengyel, sziléziai, európai, sőt (akár) német identitásukat (Dembinska, M. 2014).

Úgy tűnik, a sziléziai nyelv és a sziléziaiság negatív megítélése csökkenőben van, továbbá a sziléziai identitás felvállalása sem okoz akkora gondot, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. A hivatalos terekben megjelenő identitás reprezentációk mellett ma már a hatalom által nehezen kontrollálható digitális és egyéb hétköznapi, alternatív terekben válik népszerűvé egy-egy, a sziléziaiakhoz kapcsolódó identitáselem.

7.2. SZLÁV SZOMSZÉDOK KÖZÖTT – A MORVA REGIONÁLIS IDENTITÁS KIALAKULÁSA

A Cseh Köztársaság címere az állam három történelmi régiójára utal: Morvaország, Szilézia és a történelmi Csehország (Bohemia) kisebb méretű címerpajzsai alkotják a négy osztatú nagy címert (Sedláček, P. 2007). A 18 század közepétől a három régió közül Morvaország esetében voltak erőteljesebb önállósodási törekvések, ami összefügg az európai nemzeti mozgalmakkal, a morva etnikai identitás konstruálásával, jóllehet a csehországi morvák etnikus csoportként való kezelése nem kézenfekvő. Csehország jelenlegi közigazgatási rendszere nem veszi figyelembe a történelmi régiók határait, de a morva regionális identitás így is érzékelhető, mely az eseményekben gazdag historikus emlékekből és leginkább a történelmi Csehországtól való különbözőség hangsúlyozásából táplálkozik.

A társadalmi identitás fontos elemei (mint pl. ideológiák, történelmi gyökerek) mellett, a regionális identitás esetében a térhez való kötődésnek kiemelt jelentősége van. Anssi Paasi szerint akkor válhat erőssé a régióhoz való kötődés, ha olyan intézmények létesülnek, amelyek fenntartják a fizikai határokat, erősítik a regionális identitás szimbolikus formáit, továbbá elkülönítik a régiót a környező területektől és a szociális interakciókban használt és alkalmazott, stabil regionális identitástudat kialakulását segítik elő (Paasi, A. 2002).

A morva regionális identitást ma nem erősítik központi és lokális intézmények, és nem alakult ki stabil identitástudat sem, jóllehet a történelem folyamán volt olyan időszak, amikor a régió elkülönülése és önállósága erős volt. Az 1989-es rendszerváltás óta azonban Morvaországban újra és újra megjelenik, a közbeszéd részévé válik a morvák mássága és Csehországon belüli speciális helyzete. A morva identitás változó szerepét, helyét, mélységét a történelmi hagyományok, a szociális struktúrák és a mindenkori politika folyamatosan alakította, és mai helyzete sem tekinthető végállapotnak.

Morvaország legközelebbi szláv rokonaitól magasabb hegyek, illetve dombvidékek választják el nyugaton és keleten, míg Szilézia és Lengyelország felé a Morva-kapun keresztül jóval nyitottabb, Ausztria felé pedig alig van domborzati akadály. A morva regionális identitás szempontjából a csehektől és a szlovákoktól való elkülönülésnek kulcsszerepe van, hiszen az északi és déli szomszéd mássága nem kérdőjeleződött meg sohasem.

Morvaország területén a cseh nyelv dialektusait beszélik. A központi részén („Hanákföldön") a hanák dialektus a legelterjedtebb, nyugatra a cseh, keletre a szlovák, északra pedig a lengyel nyelv felé képeznek átmenetet a különböző nyelvjárások. Jóllehet volt próbálkozás a morva nyelv önállósítására, de ez soha

nem kapott komolyabb támogatást, ezért nem beszélhetünk „morva nyelvről" (Kortmann, B.–Auwera, J. 2011).

Morvaországot változatos etnográfiai régiók tagolják. Az etnográfiai különbségek a viseletben, a zenében és táncokban fejeződnek ki leginkább. Az eltérő táji keret (pl. magas hegység, dombság, vagy alföld) a hagyományos gazdálkodás különbözőségét is maga után vonja, azonban ennek ma már leginkább csak a turizmusban van jelentősége. A morva területi autonómia törekvéseket és az egységes morva régió koncepcióját nem gyengítette a széttagolt néprajzi egységekből álló területi mozaikosság, ugyanis az etnográfiai sokszínűséget senki sem tekintette etnikai különbségeknek, az ott élő emberek morva (vagy cseh) identitása nem kérdőjeleződött meg.

7.2.1. A morva regionális identitás történelmi gyökerei

A csehekhez és a szlovákokhoz hasonlóan a Pripjaty folyó környéki szláv őshaza mellett a morva eredetmítosz legfontosabb sarokköve a Nagymorva Birodalom. A kollektív emlékezet hajlamos a fejedelemség jelentőségét felnagyítani és a dicső múltra emlékezni, noha történészek által vitatott a „birodalom" mérete és a 9–10. század közép-európai történetében játszott szerepe. Szláv történészek szerint Nagymorávia, a mai Morvaország, Kelet-Bohémia és Nyugat-Szlovákia területét is magába foglalta, de fennhatósága a mai Lengyelország déli területeire és Pannóniára is kiterjedhetett. Egyes szlovák és cseh történészek szerint a birodalom még ennél is nagyobb volt. Mások szerint azonban a fejedelemség törzsterülete jóval délebbre, a szerbiai Morava-folyó környékén lehetett, központja pedig az Alföldön (Vékony G. 1986; Boba I. 1996)

A területi kontinuitást is magukba foglaló cseh, morva és szlovák őstörténeti emlékezések általában elvetik az „alternatív" elméleteket és a Morva Birodalom központját a mai Morvaország területére teszik. A nagymorva gondolat mindhárom népcsoport kollektív identitásában fontos szerepet játszik.

A morva népnév a Morva folyóból eredeztethető. Valószínű, hogy a vízfolyás neve az ókori venétektől származik (marus = mocsár, mocsaras vízfolyás). Ehhez a germán 'aha' (= víz) szót társítva jön létre a Morah(w)a, azaz Morava, magyarosan Morva (Kiss L. 1988).

Szimbolikus, hogy a népnév egy jól lokalizálható természeti objektumhoz kötődik, mely összekapcsolható azzal a szemantikai térrel, ahol a morva regionális identitás értelmezhető.

A középkori Morva Fejedelemség máig tisztelt nagy alakjai, I. Mojmír, Rasztiszláv és I. Szvatopluk. Mindhárom uralkodó a Frank Birodalom mellett (vagy ellenében) próbálta fenntartani hatalmát, miközben a kereszténység felvétele zajlott. Rasztiszláv uralkodása alatt (846–870) az önálló szláv egyház és

liturgikus nyelv megteremtése érdekében érkezett a Bizánci Birodalom küldötteként Cirill és Metód. A két hittérítő testvér pozitív fogadtatásban részesült, ottlétük alatt a tömegek számára is elkezdődött a kereszténység felvétele, bibliafordításuk megteremtette a szláv írásbeliséget, amihez az általuk kidolgozott glagolita írást használták (ez volt az egyik alapja a később elterjedt cirill betűs írásnak is). A Morva Birodalom területén tevékenykedő frank papok mindezt nem nézték jó szemmel és a Frank Birodalom is folyamatosan ostromolta a fejedelemséget. I. Szvatopluknak azonban sikerült stabil kormányzást megvalósítania (870 és 894 között uralkodott) és a frankokat visszavernie. Hatalmát a további népvándorlások törték meg: a frankok a keletről jövő magyarokkal szövetkezve több csatában is legyőzték. Szvatopluk halála után a meggyengült Morva Birodalom sorsa a belső hatalmi harcok és a magyar törzsek honfoglaló hadjáratai miatt végleg megpecsételődött (Sonneck, H. 1897; Mareš, M. 2013).

A nagymorva uralkodók mellett Szent Cirill és Metód olyan fontos alakjai a történelmi emlékezetnek, hogy Csehországban (és Szlovákiában) július 5-én munkaszüneti nappal is megemlékeznek a hittérítőkről. Jelentőségüket emeli, hogy segítségükkel valósult meg a nemzeti egyház és írásbeliség, mely a szláv identitás alapját képezte.

A Morva Birodalom eltűnése (907) nem jelentette a cseh és morva törzsek felmorzsolódását. Már Nagymorávia árnyékában megalakult egy kisebb cseh fejedelemség Prága központtal, amely a birodalom bukása után megerősödött. A Přemysl ház uralkodói hatalmukat megszilárdították a Cseh-medencében, de a Német-római Császárságtól való teljes függetlenséget nem sikerült elérniük, mindemellett a cseh korona részévé tették Morvaországot és később Sziléziát is. Az 1182-től Morva Őrgrófságnak nevezett terület története összekapcsolódott a történelmi Csehország történetével, mely szoros intézményi és kulturális összefonódás a Habsburg uralom alatt lazult fel. A morva területek így részévé váltak a Cseh Királyság aranykorának, amikor Prága lett a Német-római Birodalom központja I. (cseh) és IV. (német-római) Károly uralma alatt. Morvaország központjai ezekben az időkben (egymást váltva) Olomouc (Olmütz), Brno (Brünn) és Znojmo (Znaim) voltak (Mareš, M. 2013).

A morva nemzeti emlékezet kiemelt jelentőséget tulajdonít Morva Jobst (más néven Jodok vagy Józsa, illetve csehül, Jošt) őrgrófnak, aki a Luxemburgi-ház sarjaként, IV. Károly német-római császár unokatestvéreként, megszerezte a császári trónt, de végül halála miatt megkoronázására már nem kerülhetett sor. Morva Jobst (1351–1411.) nyolc méter magas lovas szobra Brno belvárosában a Szent Tamás templom közelében található, ahol a koronázatlan császárt eltemették. Vannak olyanok, akik nevetségesnek tartják, hogy Jošt Brno modernkori szimbóluma legyen, ugyanis az őrgróf „ügyes politizálását" nem tartják követendő példának (Pehe, V. 2016). A jelenség abból a szempontból érdekes, hogy a nemzeti nagyságokról való nyilvános diskurzus mind a mai napig folyik Morvaországban, ami vitáktól sem mentes.

A huszita mozgalmak és a huszita háborúk a Cseh korona birtokain (Cseh Királyság, Morva Őrgrófság, Szilézia és Lausitz) és a szomszédos országokban zajlottak, Morvaországot azonban kevésbé érintették. Husz János halálának (1415. július 6.) évfordulóit minden évben megünneplik július 6-án, ami Csehországban nemzeti ünnepnap. A huszita mozgalom volt az első, amely megpróbált eltávolítani egy nemzeti egyházat a katolikus közösségtől. A huszita szellemiség sokkal inkább Bohemiában maradt fenn, nem pedig Morvaországban, ahol a katolikus restauráció sikeresebb volt (Fernández-Armesto, F. 1995; Vaishav, A.–Zapletalová, J. 2016).

Mátyás rövid időre meghódította Morvaországot, és bár az őrgrófság újra egyesült Csehországgal, viszonylagos különállása továbbra is megmaradt.

1526 a csehek számára sem kecsegtetett túl sok jóval: az évszámot a Habsburg uralom kezdetének tekintik. 1620-ban, a fehérhegyi csatában, amikor a protestáns cseh rendek vereséget szenvedtek a katolikus erőkkel szemben, végképp megpecsételődött Csehország sorsa. A cseh történelemben „sötét korszaknak" nevezik azt az időszakot, amikor a Habsburgok a fehérhegyi csata után osztrák örökös tartománnyá nyilvánították Cseh- és Morvaországot. A „sötét korszak" egészen az 1800-as évek végéig tartott. Az elnevezés nem véletlen: 1620 után a Habsburgok megfosztották javaiktól, illetve jogaiktól a cseh főnemességet és a kivégzések sem voltak ritkák. Gyakorlatilag megszüntették a társadalom saját vezető rétegét, helyükre pedig osztrák németeket telepítettek, és a rekatolizáció is teljes körű volt. Csehország fejlődése megtorpant, a hanyatlás korszaka kezdődött. A cseh nemzeti emlékezetben és az identitás alakulásában a németektől való függetlenedés különleges szerepet kap. „*Ez mélyen beivódott a csehek tudatába és tudatalattijába, olyannyira, hogy az 1990-es években a cseh társadalom szinte egyöntetűen ellenállt annak, hogy az arisztokrácia és a katolikus egyház, mint a csehtől idegen, szervetlen elem visszakapja a kommunisták által elkobzott vagyonokat*" (Hamberger J. 1999).

Morvaország elnémetesítése erőteljesebb volt a csehországinál és a katolikus vallás is mélyebb gyökeret eresztett, továbbá a Habsburg Birodalmon belül továbbra is őrizte különállását.

7.2.2. Morva önállósodási kísérletek és a közép-európai nemzeti mozgalmak hatásai

Az 1800-as évek nemzeti függetlenségi mozgalmai a csehek és a morvák számára is meghatározó jelentőségűek voltak. A multietnikus Habsburg Birodalom eszményképének terjedésével párhuzamosan jelentek meg a nacionalista mozgalmak a Birodalom területén. A cseh nemzeti újjászületés határkövének tekintik a Matice česká („Cseh anyácska") megalakulását. Az 1831-ben, František Palacký által alapított könyvkiadó és kulturális szervezet a cseh kulturális

értékek és a cseh nyelv megőrzését tekintette fő céljának. A nemzeti mozgalmak Csehországból átterjedtek Morvaországba is, ahol 1853-ban, cseh mintára megalakult a Matice moravská. Ezekben az időkben épült kultusz a dicső múlt köré (pl. Nagymorva Birodalom újjáélesztése, Cirill és Metód, a morvák apostolainak magasztalása), de megjelentek a nemzeti ellentétek is a „katolikus morvák" és a „huszita csehek" között. Ezek a folyamatok elősegítették a morva területekhez kötődő patriotizmust. Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulásából Csehország, mint egyenrangú fél kimaradt, a nemzeti függetlenségi mozgalmakat már nem lehetett elfojtani. Ellentétben Csehországgal, Morvaországban a nemzeti identitás nem a németekkel szemben fogalmazódott meg: a szláv lakosság és a németek többnyire békében éltek egymás mellett. 1849-ben Morvaország visszakapott valamit korábbi önállóságából és Habsburg koronabirtok lett – saját helyekkel rendelkezett a bécsi Birodalmi Gyűlésben, regionális ügyeit saját maga intézhette. 1905-ben sikerült megegyezniük Béccsel, hogy a német mellett a cseh is hivatalos nyelv legyen. A „morva paktumot" nacionalista cseh körök árulásnak tekintették (Lindström, F. 1999; Kamusella, T. 2009; Jenne, E. 2007).

Ausztria–Magyarország uralma alatt a morva regionális identitás megerősödött és a cseh nacionalista mozgalmaktól is elkülönült. Morvaország történetében ehhez az időszakhoz kötődik a legerőteljesebb elkülönülés és önállóság, igaz csupán a Monarchia keretein belül. A továbbra is létező Habsburg elnyomás és a rövid ideig tartó intézményi elkülönülés miatt mindez nem vezetett el a nemzetté váláshoz és nyelvi elkülönülés sem a csehekkel, hanem a németekkel szemben fogalmazódott meg. A jelentős számú német kisebbség, illetve a Morvaországba ékelődő Osztrák-Szilézia kevert lakossága tovább színesítette a morvaországi etnikai mozaikot, a másokkal való békés együttélést pedig a Birodalom multietnikus eszményképe is erősítette. Ennek következtében a morva mozgalmak erőteljesebben kötődtek a területhez, a nemzeti, etnikai alapon történő elkülönülés pedig kevésbé volt hangsúlyos. A cseh nemzeti mozgalmak harsány német-, illetve osztrákellenességével a csendesebb morva önállósodási törekvések álltak szemben. Utóbbi a Monarchián belül sikeresnek bizonyult, azonban Ausztria–Magyarország bukása után az egymást követő történelmi események a morva autonómia törekvéseket is gyökeresen más kontextusba helyezték.

7.2.3. Regionalizációs törekvések a világháborúk idején és a kommunista diktatúra alatt

Az 1918-ban megalakult Csehszlovákia közigazgatási beosztása a történelmi hagyományokra támaszkodott: Morvaország, mint adminisztratív régió az intézményesülés útjára lépett. Ennek ellenére a morva nemzeti törekvések elhaltak, a

csehektől való megkülönböztetés helyett az összefogás kapott nagyobb szerepet. Ennek hátterében az egyre nagyobb gondot jelentő német kisebbségi problémák kezelése húzódott meg, mely Bohemiában és Morvaországban is komoly gondot jelentett, különösen az egyre erősödő Németország árnyékában (Jenne, E. 2007).

Olaszország és a náci Németország megerősödése fasiszta pártok létrejöttét eredményezte Cseh- és Morvaországban egyaránt. Ebben az időszakban erősödött meg a morva szeparatizmus, melynek két jól megkülönböztethető iránya volt:

a) a morvák a cseh nemzet részei, de regionális és kulturális sajátosságokkal rendelkeznek,

b) a morvák a többiektől elkülöníthető szláv nép, ezért önálló államisággal kell rendelkezniük.

A kaotikus, második világháborút megelőző években, sokféle irányzat szárnyra kapott a szélsőséges, realitásokkal nem számoló gondolatoktól az enyhébb megközelítésekig. A morva fasiszta mozgalmak feltámasztották a Nagymorva Birodalom eszményét és a Szlovákiával való egyesülést szorgalmazták, megteremtve a későbbi Birodalom törzsterületét. Megjelent a német nemzeti szocialista mozgalom is, de pángermán jellege miatt nem kapcsolódhatott a szláv kezdeményezésekhez. A morva fasizmusnak erős katolikus háttere, míg a bohemiainak - a huszita hagyományokhoz híven inkább antiklerikális vonulata volt.

A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) megpecsételte Csehszlovákia sorsát és lehetővé tette, hogy az ország németajkú területeit (a „Szudétanémet" vidéket), Németországhoz csatolják. Ezt követően (csupán félévvel később) Csehszlovákia megszűnt, és Bohemia, valamint Morvaország Cseh–Morva Protektorátus néven a Harmadik Birodalom részévé vált. A helyi fasiszta mozgalmak ezt hatalmuk kiterjesztésére próbálták felhasználni, azonban a németek saját adminisztrációt állítottak fel, és egyáltalán nem akarták, hogy a szláv pártok megerősödjenek. A valódi cél a terület teljes elnémetesítése volt. A morva szeparatista törekvéseket ennélfogva nem erősítette meg a náci hatalom (Pándi L. 1997; Mareš, M. 2013). A második világháború utáni kitelepítések Morvaország német lakosságát is érintették, az etnikai viszonyok így gyökeresen megváltoztak, hiszen a német kisebbség szinte teljesen eltűnt az országból.

A háború utáni rövid demokratikus időszakban (1945–48) újra napvilágot láttak a morva öndefiníciós kísérletek, de a kommunista uralom ezeket gyorsan elfojtotta. Mivel a morvák többsége a szabad választásokon nem a kommunista pártot támogatta, végérvényesen meg akarták oldani a „morva problémát". 1949-ban a csehszlovák kommunisták teljesen új közigazgatási rendszert vezettek be, mely egyáltalán nem igazodott a történelmi régiókhoz. Ennek következményeként Morvaország határai megszűntek, csak a kollektív emlékezet őrizte azokat. A kitelepített német lakosság helyére költözött cseh nyelvű lakosság területhez való

kötődése elhanyagolható, ami tovább csökkentette a régióhoz kötődő identitást kollektív megjelenési formáit (Slováková, P.– Šerý, M. 2016).

A Prágai tavasz idején (1968) újra előkerült a morva autonómia kérdése. Több követelés is elhangzott Morvaország (és Cseh-Szilézia) önállósodásával kapcsolatban. A Morva-sziléziai Nyilatkozatban többek között kifejtették, hogy a „cseh nemzet részeként a morva és a sziléziai lakosság szociológiai és pszichológiai értelemben elkülöníthető" (Jenne, E. 2007; Hloušek, V. 2015). A rövid ideig tartó demokratikus időszaknak a Varsói Szerződés csapatai vetettek véget.

7.2.4. Morva önállósodási törekvések 1989-től a Cseh Köztársaság megalakulásáig

A bársonyos forradalom idején kialakult szabadabb légkör két regionális mozgalom megerősödését is elősegítette. Szlovákia és Morvaország autonómiatörekvéseiben a Prága központú cseh hatalommal szembeni fellépés közös volt. 1989–1992 közötti morva követeléseknek három jellegzetes iránya volt:

a) Csehszlovákia, legyen föderalista állam,

b) Morvaország rendelkezzen területi autonómiával, valamint

c) Morvaország rendelkezzen kulturális autonómiával.

A föderalista államot trialista alapon képzelték el, ahol a szlovákok és csehek mellett egyenrangú harmadik félként jelennek meg a morvák. Valójában ezt csak a morvák akarták. A szlovákok féltették előnyös helyzetüket, illetve alkupozíciójukat, a csehek pedig az államhatalom szétaprózódásától tartottak. Az új, demokratikus ország hivatalos nevének meghatározásánál a morváknak már nem volt szerepe (Strmiska, M. 2000; Kamusella, T. 2009; Vaishar, A.–Zapletalová, J. 2016).

A csehszlovák nagyrégiók egyenrangúságról folytatott vitát az ún. „kötőjel háború" fordulatos belpolitikai eseményei tették nyilvánossá. A közéleti „háború" az ország nevének leírására vonatkozott, mert a kötőjeles írásmód (Cseh-Szlovákia) jobban kifejezte a két fél egyenrangúságát a szlovákok szerint. 1990 és 92 között az ország hivatalos neve: Csehszlovák, illetve Cseh-Szlovák, Szövetségi Köztársaság volt. Kötőjel nélkül a csehek, kötőjellel pedig a szlovákok írták. (A csehek szerint a kötőjeles írás rossz emlékeket idéz: amikor a náci Németország már bekebelezte a szudétanémet területeket, hasonlóképp írták az ország nevét.) Végül a „Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság" mindkét fél tetszését elnyerte, így egy évig, Csehszlovákia kettészakadásáig ez volt az ország hivatalos neve (Hloušek, V. 2015).

A fenti példa is jól mutatja, hogy a morva területi autonómia kérdése a nagypolitikai csatározások közepette kevésbé volt fontos. Csehszlovákia új alkotmányában sem jelentek meg a morva autonómia törekvések, de a nemzeti szimbólumok

között sem kaptak helyet Morvaország jelképei. (Az új csehszlovák címerben a cseh oroszlán és a szlovák kettős kereszt mellett a sziléziai és a morva sas sem szerepelt.) A morva etnikai pártok az európai regionalizmust, a régiók Európáját támogatták, ami Csehországban és Szlovákiában nem volt népszerű.

1990–91-ben a morva önállóság melletti tüntetéseknek a cseh sajtóban nem volt jó visszhangja, olyan megfogalmazások láttak napvilágot, hogy a szociális és gazdasági feszültségekkel teli ország helyzetét nem szabad tovább rontani, továbbá a morva önállósodási törekvések az állam széteséséhez vezethetnek (Jenne, E. 2007). Mindez jól tükrözi az akkori felfokozott hangulatot, a vélt és valós sérelmek közepette pedig nem alakulhatott ki normális párbeszéd a morva kulturális és területi autonómia kérdésében.

Az első szabad választásokon a morva pártok jól szerepeltek, ami a népszámlálási adatokat és a morva autonómiatörekvésekkel kapcsolatos nyilvános diskurzust is figyelembe véve, azt bizonyítja, hogy a csehszlovák rendszerváltás idején a morva öndefiníciós törekvések erőteljesek voltak.

A morva kérdés elhallgattatása és elhallgatása, illetve az önállósodási törekvések elleni támadások a morva mozgalmak mozgásterét behatárolták és tovább erősítették azokat a kisebbrendűségi érzéseket, amik a prágai központtal szemben fogalmazódtak meg.

7.2.5. Morva regionális identitás a Cseh Köztársaságban

1991-ben kérdezték meg először a morvákat etnikai hovatartozásukról. Ekkor Csehország lakosságának több, mint 13%-a morvának vallotta magát, ami meglepetésként érte az akkori közéletet. Úgy tűnt, hogy a morva önállósodási törekvéseknek jelentős tömegbázisa van. A statisztikai adatok alapján a saját bevallás szerinti etnikai morvák Dél-Morvaországban alkották (és alkotják) a legnagyobb többséget, ahol a lakosság, több, mint fele morvának vallotta magát 1991-ben (*41. ábra*). 10 év múlva mindez drámai csökkenést mutatott, 2011-ben pedig enyhe emelkedést. Ekkor azonban nem volt kötelező a válaszadás és a kettős identitással rendelkezőknek is lehetőséget adtak, így a korábbi adatokkal való összehasonlítás nehézségekbe ütközik (Ryšavý, D. 2015).

Az 1993-ben megalakuló önálló Csehország sem változtatta meg jelentős mértékben az adminisztratív régiókat, így Morvaország, mint intézményekkel rendelkező statisztikai egység továbbra sem létezik, ennélfogva az európai uniós regionális rendszer részévé sem válhatott.

1993 és 1997 között a morva pártok megsokszorozódtak, két vagy több részre szakadtak és más, nem etnikai irányultságú pártokhoz csatlakoztak. 1996-ra teljesen eltűntek a politikai térképről és a parlamentbe se jutottak be. A morva

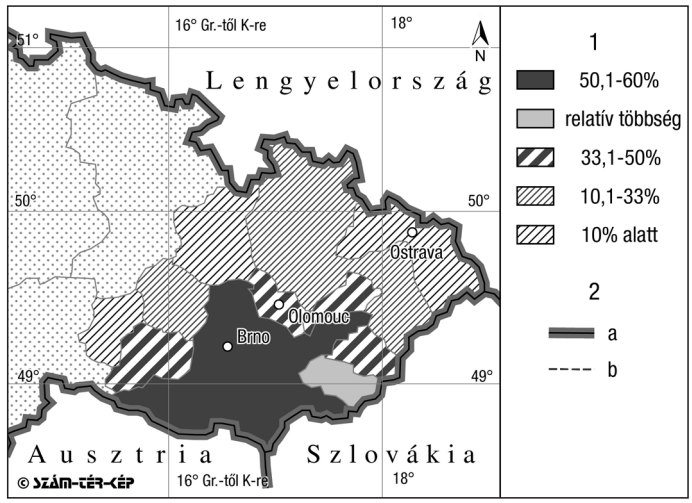

41. ábra A magukat morvának identifikálók Csehországban 1992-ben
1 – A morvák aránya; 2 – Határok, a – országhatár, b – NUTS-2 határ. (Forrás: Pándi L. *1998; www.czso.cz)*

autonómiatörekvések az 1990-es évek végére elhaltak, amit sokan annak tulajdonítanak, hogy általában is alacsony volt a politikai ügyek iránti fogékonyság, de a világgazdasági válság és Csehország saját problémái is elterelték a figyelmet a „morva ügyekről".

Statisztikai adatokkal is alátámasztható azonban, hogy a morva regionális identitás ma is sokaknak fontos. A Belügyminisztérium 12 olyan klubot tart nyilván (2016), ahol a kulturális identitás fontos szerepet játszik. Olyan civil kezdeményezésekről van szó, melyek fontos célja a morva identitás megerősítése, illetve megújítása és Morvaország, mint történelmi régió elfogadtatása, propagálása (Vaishar, A.–Zapletalová, J. 2016).

2016-ban egy névváltoztatás kapcsán ismét nagy nyilvánosságot kapott a morva autonómia kérdése. Csehország kormánya bejelentette, hogy a Cseh Köztársaság mellett a „Csehia", pontosabban angolul a „Czechia", rövid név is hivatalosan használható. (Magyarul eddig is létezett rövidebb név – Csehország – a Cseh Köztársaság helyett, így nálunk ez a probléma kevésbé érzékelhető, jóllehet a „Csehia" még rövidebb lenne.) A morva szervezetek és pártok keményen kritizálták az elképzelést, mely nem vesz tudomást az ország heterogenitásáról. Ráadásul a Česko rövid nevet már használták a történelem során, azonban kizárólag Bohemiára. A morva szervezetek nem csak opponáltak, hanem javaslatot is tettek: „Czechia" helyett a „Czech Lands" („Cseh területek") kifejezés használatát indítványozták (Forniès, D. 2016), de mindhiába, mert az eredeti javaslatot véglegesítették és az terjedt el a világban.

A morva regionális identitás a szociális interakciók kereszteződéseiben hol búvópatakként, hol pedig jól láthatóan fel-felbukkan, intézményi háttér nélkül azonban az állandó jelenlét a társadalmi térben nehezen elképzelhető.

A morva önállósodási törekvések a cseh és szlovák nemzeti mozgalmakkal egy időben, azok árnyékában jelentkeztek. Míg a szlovákok a magyarokkal, a csehek pedig a németekkel, illetve a Habsburg helytartókkal szemben fogalmazták meg különállásukat, addig a morvák a németek és a csehek mellett, illetve részben mindkettő ellenében próbálkoztak az önmeghatározással. Később, különösen a csehszlovák időkben, a csehektől és a szlovákoktól való megkülönböztetés vált fontossá. A történelmi események úgy alakultak, hogy a szlovákok számára sikeres önállósodás a morvák számára nem adatott meg. A morva nacionalista narratíva szerint Bohemia és Szlovákia nem tekintette egyenrangú partnernek Morvaországot, amit ők jogosan sérelmeznek. A cseh központ nem vette figyelembe a szegényebb Morvaország igényeit, Szlovákia pedig csak érdekből fogott össze a morvákkal, ha úgy érezte előnyre tehet szert az együttműködésből. A cseh nemzeti öntudat egyértelműen az osztrák-német jelenléttel és elnyomással szemben fogalmazódott meg, félelmeik beigazolódásának tekintették Csehszlovákia feldarabolását és a maradék Csehország annektálását a második világháború előtt. A Prágát kizárólagos központnak tekintő bohemiai politikai narratíva szerint az ország egysége megkérdőjelezhetetlen és az önálló államiság szimbóluma, így a regionalizmust könnyen bélyegzik szeparatizmusnak. Mindezek következtében a morva regionális mozgalmak a bársonyos forradalom és különösen Csehország és Szlovákia különválása után a csehekkel szemben próbálkoztak öndefiníciós kísérletekkel, illetve a központi kormányzattal szemben fogalmazták meg a régió kulturális és regionális sajátosságait. A különböző szemléletmódok jellegzetes sztereotípiákat alakítottak ki, melyek egyrészt leegyszerűsítik, másrészt felnagyítják Bohémia és Morvaország közti különbségeket, ugyanakkor segítenek megérteni a hétköznapi szemléletmód jellegzetességeit és szempontjait.

7.3. A HATALOM HÁLÓJÁBAN: KIS NEMZETEK ÉS ETNIKUMOK A FEKETE-TENGER PARTJÁN

Az európai posztszovjet térség az új évezred Európájának háborús konfliktusokkal is terhelt területe. Immáron évek óta figyelmünk a közmédia révén keletre fordul, ahol közvetlen szomszédságunkban fekvő állam területén zajlik a polgárháború. Csupán pár év telt el azóta, hogy orosz katonai beavatkozás eredményeként a határok is módosultak: a Krím-félszigetet Oroszország a saját területéhez tartozónak tekinti. A térség a rendszerváltás óta konfliktusokkal terhelt: a Moldováról leszakadó Transznyisztria példája mellett a Kaukázus térségében az 1990-es évek óta folyamatos a fegyveres készültség, az etnikai feszültségek ismételt háborús helyzeteket teremtettek.

A Fekete-tenger partvidéke nem csupán az elmúlt évtizedekben jelent feszültséggócot: hosszú évszázadok óta hatalmi vetélkedés színtere, aminek eredményeként az itt élő lakosság nem csupán nyelvi, vallási és kulturális transzferzónában él, de folyamatos mozgásban is van. A kis lélekszámú népcsoportok és a többségi nemzettől távol élő kisebbségek kavalkádjában a mindenkori hatalom, és az általuk alakított politikai (sokszor háborús) események jelentősen befolyásolják az identitások alakulását. A sajátos etnikai mintázatok és a kis népek körében is fellángoló nacionalizmusok nyomán vázoljuk fel a Fekete-tenger partvidékén élő közösségek jellegzetességeit, konfliktusokat meghatározó érdekérvényesítő erőfeszítéseit.

7.3.1. Elméleti háttér: etnikai és nemzeti identitás, etnikai nacionalizmus

A hazai társadalomtudományi munkákban jellemző az a felfogás, hogy ez etnikai identitás és a nemzeti identitás között a különbséget a csoportalakulás dinamikájában hangsúlyozzák, az etnikai identitást a nemzetté válás folyamata előtti állapotnak tekintik (Kocsis, K. 2002; Romsics I. 1998). Ennek megfelelően egymás mellett élnek térben és időben etnikumok és nemzetek; közöttük a különbséget legfőképpen az adja, hogy mennyire erős érdekérvényesítő képességük, melynek manifesztumaként milyen erősséggel jelenik meg önállóságra való törekvésük, saját területi entitásuk. Ugyanakkor időben egymást váltó fogalmakról van szó, hiszen a nemzetté válás folyamatának értelmezése révén minden nemzetnek vannak ún. premodern, etnikai identitáshoz köthető gyökerei.

Etnikai és nemzeti identitások egymáshoz közel álló, azonban mégis eltérő társadalmi jelenségeket bemutató fogalmak. Részei annak a narratívának, amelyeket a hazai etnikai földrajz az etnicitás kérdéskörében alkalmaz (Kocsis K. 2003, Bottlik Zs. 2012). Mindkét esetben a közösség érzése a mérvadó, azonban

utóbbinál a tudatos identitásteremtés, a közös érdekérvényesítő képesség markánsabb, melynek leglátványosabb manifesztuma a nemzetállami tér megléte. Jelen munkában módosítjuk a hivatalos hazai nézőpontot annak érdekében, hogy rámutassunk: a nemzeti érzés meglétéhez a kollektív haza képe ugyan nélkülözhetetlen, de nem feltétlenül a jelenben létező nemzetállami keretet jelöl, sőt, akár a térben sem felel meg az éppen aktuális lakóhellyel. A nemzeti identitással összefüggő nacionalizmus tehát olyan társadalmi jelenség, amelynek nem előfeltétele a nemzetállam léte (Aydingün, I.–Aydingün, A. 2007). A fennálló hatalmi keretek változásai azonban a köztes-európai térben olyan sajátos helyzeteket is eredményeztek, amelyek révén a többségi nemzettől távolabb élő csoportok önazonosságában az etnikai identitás erősebb közösségformáló tényezővé vált, mint a nemzeti érzés.

Tanulmányunk egyrészt hazai etnikai földrajzi kutatások hagyományait követi azáltal, hogy a nacionalista törekvések etnikai hátterét hangsúlyozza, másrészt viszont ezzel azt a nemzetközi nacionalizmus-felfogást is magáénak vallja, hogy szinte minden ilyen jellegű társadalmi törekvés etnikai alapokon szerveződik, az etnicitás dinamikusan változó tényezői (nyelv, vallás, életmód… stb.) válhatnak az elkülönülés látványos jelzőivé (Eriksen, T. H. 2008; Atatürk, S. 2012; Kennedy, J. 2016).

Tanulmányunk három Fekete-tenger partján élő népcsoport példáján keresztül mutatja be, hogy a köztes-európai pufferzóna milyen tényezőket eredményez az identitások alakulásában. Az önazonosság etnikai és nemzeti karakterének elkülönítésével két népcsoport esetében feltárjuk azokat a faktorokat, amelyek mentén kibontakoznak a modern korban nemzetállami térrel nem rendelkező csoportok (krími tatárok és gagauzok) körében nemzeti identitáshoz köthető nacionalista törekvések. Továbbá ennek ellenpontjaként, mintegy kitekintésként bemutatjuk, hogy ugyanezek a tényezők hogyan eredményezik a nemzetállamuktól távol élő népcsoportok (a Budzsákban élő bolgárok) számára az etnikai azonosságtudat előtérbe kerülését.

7.3.2. Etnikumok a Fekete-tenger partján

A Fekete-tenger északi partján, az egykori orosz–oszmán pufferzónában több kisebb népcsoport szenvedte el a térség viharos eseményeit. A háborúk nyomán bekövetkező folyamatos helyváltoztatás ellenére maradtak zárványként a stratégiai fontosságú területen, kisebb közösségeik a mai napig jelen vannak, sőt, bizonyos csoportok nemzeti identitását is felélesztették a mindenkori hatalmi törekvések mentén alakuló események.

Közülük a leginkább ismert népcsoport a tragikus sorsú krími tatároké, akik félelmetes hírű ellenségből váltak az évszázadok során a 20. század történéseinek áldozatává. A török nyelvcsoport egyik ágának tekintett tatár nyelvük mellett

szunnita muszlim vallásuk, és a Krím-félszigethez való kollektív kötődésük adja etnikai és nemzeti identitásuk alapjait, miközben az orosz és ukrán nemzettől elszenvedett sérelmeik mentén markánsan elhatárolódnak a félszigetet lakó többségi, főként keleti szláv nyelvet beszélő népektől.

Kevésbé ismertek a szintén török eredetű gagauzok, akik eredetük szerint, oguz török nyelvük, valamint ortodox keresztény vallásuk révén a több évszázados együttélés alatt is kulturálisan elkülönültek az oszmánoktól. A mai Moldova déli részére a 18–19. század fordulóján kerültek, sorsuk összefonódik az orosz-oszmán háborúk alakulásával. A 20. század eseményei azonban egészen más fordulatokat eredményeztek számukra, mint a krími tatárok esetében.

Az egykori Besszarábia, azaz a Prut és Dnyeszter folyók közötti terület etnikai összetételét jelentősen megváltoztatta a 19. században bekövetkező cári orosz fennhatóság. A területet több irányból érintő szervezett betelepítések közül az oszmán területekről történő migráció az egyik markáns tényező az etnikai sokszínűség kialakulásában. A defenzívába kerülő, ezért a Fekete-tenger partján élő nem iszlámhívő népek felé egyre kevesebb toleranciát mutató oszmán területek felől a gagauzok mellett nagy számban érkeztek a területre bolgárok. Ma a gagauz népesség többsége Moldova, a bevándorolt bolgár közösségek zöme a Budzsák területén viszont Ukrajna lakója.

7.3.3. Árral szemben: a krími tatárok

7.3.3.1. A krími tatárok etnikai identitása

A krími tatár identitásban a közös származástudat és az ehhez köthető legitimációs erő Dzsingisz kán egykori Mongol Birodalmához kapcsolódik (Voitura, E. 2014). A közösséget vezető kánok a legnagyobb területet egyesítő egykori nomád állam vezetőjétől származtatják magukat. Ugyan a mongol és a tatár szinonimaként jelenik meg a magyar köztudatban (és a középkori forrásokban), a Dzsingisz kán által egyesített mongol törzsekkel azonosított tatároknak valójában kevés közük van a nagy keleti rokonokhoz. Az általuk beszélt tatár nyelv, amelyet különböző becslések szerint 6-8 millióan beszélnek ma, az altáji nyelvcsalád török csoportjához tartozik. Az iszlám hívei a 14. században lettek, amikor az Arany Horda mongol birodalom fennhatósága alá tartoztak. A krími tatár közösség etnogenezisét tekintve heterogén csoportként definiálható a Krími Tatár Kánság kialakulásának pillanatában. Különböző török nyelvű, északról érkező törzsek és a korábban itt letelepedő görög és római eredetű lakosság mellett az anatóliai török törzsek bevándorlása is jellemző volt a kánság megalakulása előtt a területre (Aydingün, I.– Aydingün, A. 2007).

A Krími Tatár Kánság a 15. században jött létre, az Arany Horda mongol birodalom szétesésekor. Sajátos identitásuk kialakulásában és a többi tatár közösségtől való elkülönülésükben több tényező is szerepet játszott. Míg a többi tatár népcsoport a 16. századtól kezdve fokozatosan a cári Oroszország alattvalója lett, a krími tatárok az Oszmán Birodalom adófizetői voltak. Katonai szolgálatuk fejében nagyfokú belső önállóságot élveztek közösségeik szervezésében egészen a 18. század második feléig. Ennek köszönhetően nyelvük és vallásuk mellett hagyományos nomád életmódjuk bizonyos elemei (hírhedt lovasságuk katonai ereje), valamint a területi kötődésüket erősítő mezőgazdasági tevékenységük (gyümölcs, szőlő és dohánytermesztésük) adja életvitelük sajátos karakterét. Az Oszmán Birodalom egyben bizonyos fokú kapcsolatot is jelentett számukra az európai kultúrával, valamint az akkori iszlám világ központjaként a vallás újító irányzataival.

A tatárok több évszázadon át félelmetes ellenségnek számítottak a tőlük északabbra elhelyezkedő orosz fejedelemségek számára, számos alkalommal portyáztak területeiken, katonai erejükkel részt vettek hatalmi harcaikban (Katchanovski, I. 2005). Az erős központi hatalmat kiépítő és intenzív expanziós politikát folytató cári Oroszország fokozatosan fordított ezen a helyzeten, végül az orosz-török háborúk egyik epizódjaként 1783-ban elfoglalta a Krími Tatár Kánságot. Az orosz hódítás negatív változásokat hozott a krími tatárok életében, kollektív emlékezetükben megtalálható e korszak lenyomata.

A Krím-félszigetet és a Fekete-tenger északi partvidékének egy részét magába foglaló területük stratégiai fontosságú volt az új hódítóknak (Hellie, R. 2005). A bizánci (római) örökség eszméje elevenedik meg abban az orosz törekvésben, hogy a krími tatár települések a hellenisztikus múltat idéző klasszikus neveket kaptak: Akmecset városából így lett Szimferopol (ma a Krím-félsziget legnagyobb városa), Akhitarból pedig a krími háborúban a 19. században hírhedtté vált Szevasztopol, ma az orosz fekete-tengeri hadiflotta állomáshelye. A nagyobb városok közül csupán a krími tatárok fővárosa, a Krím-félsziget déli részén fekvő Bahcsiszeráj tarthatta meg csupán tatár nevét.

A krími tatár közösségek létszáma a sorozatos orosz-török háborúk nyomán erőteljesen megcsappant, sokan választották az oszmán fennhatóságú területekre vándorlást. A migráció és az oroszosító törekvések jelentősen módosították a félsziget etnikai összetételét: a 20. század elejére a krími tatárok aránya az összlakosságról a 18. század közepén jellemző 80%-ról 21%-ra esett vissza, az elvándorlók számát 1,8 millióra becsülik (Aydingün, I.– Aydingün, A. 2007). A maradók viszonylagos kulturális függetlenségüket a 19. század végéig megőrizhették, ami pozitív változásokat hozott közösségeik életében. Az oroszországi iszlám legbefolyásosabb közössége a krími tatároké lett, akik az európai és a szláv kultúra felé is nagyobb nyitottságot mutattak és megváltozott viszonyokhoz igyekeztek alkalmazkodni. Nemzeti identitásuk erősödését mutatja,

hogy az újító szándék, a 19. századi kulturális reformtörekvések és a nyomukban éledező nemzeti jellegű mozgalmak is általuk terjedtek el keletebbre élő muszlim közösségekben is, miközben közösségeik életét számtalan módon korlátozta a központosító orosz hatalom.

7.3.3.2. A krími tatárok nemzeti identitása

A pántörök eszme a krími tatár értelmiség kulturális reformmozgalmának terméke, főként Ismail Gaspirali (Iszmail Gaszprinszkij) írásai révén indult az 1880-as években. Bár munkáiban a kulturális megújulást, az oktatás reformját, a felvilágosítást helyezte előtérbe, mégis ő fogalmazta meg Oroszország iszlám török népeinek „a nyelv, a hit és a tettek egységének" szükségességét, a pántörök mozgalom jelszavát. A különböző török nyelvek egységesítésének igénye hajtotta őt a nyelvi újító tevékenységben, amely során a különböző török nyelvek fonetikai különbségeit igyekezett minimalizálni. Terdzsümán (Fordító) nevű folyóiratában olyan egységesített török nyelvet használt, ami minden török nyelvű nép számára érthető volt az Orosz Birodalomban (éppen ezért igen nagy területen sikerült terjeszteni a lapot).

Az oktatást megújító új módszertana, ami az arab nyelv tanításának megreformálása mellett világi tananyag jelenlétét is hozta az iskolákban a birodalom határain túl is elterjedt, nem csupán a török nyelvű iszlám közösségekben. Fontos érdeme, hogy az érthetetlen szövegek bemagolása helyett az értelmezések útján, anyanyelven elsajátított tanulást honosította meg az iskolákban. E változásokra azonban mindig rávetült a cári uralom árnyéka, ami a 19. századra már kifejezetten nemzeti jelleget öltött, így az oroszosító törekvések végül elnyelték a jótékony átalakulás emlékét.

A 20. század elején a pántörök eszme a pániszlamizmussal társult, ami minden oroszországi muszlim hívőt célzott és a jogaikért való egységes fellépést szorgalmazta. A krími és volgai tatárok által kezdeményezett kongresszusokon azonban nem sikerült egységes programot alkotniuk, a nem török nyelvű hívők eleve közönnyel tekintettek a kezdeményezésre. Nem jutottak tovább a különböző népek autonómia-igényének megfogalmazásán, ami a kommunista hatalomátvétel után néhány éven belül kiüresedett szólam maradt csupán.

A Szovjetunió megalakulása után még Lenin által létrehozott Krími Szovjet Szövetségi Köztársaságban a krími tatárok jelentős kulturális autonómiajogokat is érvényesíthettek. A sztálini érában viszont az 1930-as évektől már a szövetségi állam centralizációja került előtérbe, így a korábban kapott jogokat fokozatosan megnyirbálták, a vallásüldözés pedig közösségeiket sem kímélte. Az antiklerikális intézkedések egyet jelentettek számukra az alapvető közösségszervező intézmények felszámolásával, közösségi kereteik szétzilálásával, korábbi vívmányaik teljes elvesztésével.

Kollektív emlékezetük leginkább meghatározó momentuma a 20. század második felében kiteljesedő tragédiájuk. A második világháború eseményei gyökeresen forgatták fel életüket. A szovjet hadsereg katonái között a krími tatár férfi lakosság is jelen volt, így sokan kerültek hadifogságba a náci német sereg előrenyomulásakor. A német megszállók igyekeztek felhasználni minden nem orosz népet saját céljaik megvalósítása érdekében, ezért a krími tatároknak is engedélyezték nemzeti intézmények létrehozását, valamint az együttműködni hajlandó hadifoglyokból szervezetek egy krími tatár légiót. Ahogyan a többi oroszországi kisebbség estében, úgy a krími tatárok közösségeiben is voltak olyanok, akik az 1930-as évek megpróbáltatásai után felszabadítót láttak a németekben, azért együttműködtek velük. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a Szovjetunió előre lemondott a hadifoglyokról, eleve hazaárulóknak bélyegezte őket, így a visszatérés saját közösségeikbe lehetetlen volt.

Az ellenséggel való kollaborálás vádja nem csupán a valódi együttműködőket érintette: a szovjet pártállami vezetés a krími tatár nép egészére mondta ki a hazaárulás bűnét. Büntetésük a deportálás volt. A Fekete-tenger partvidékéről eltávolították szinte az összes nem orosz népességet: a krími tatárokat és a krími őslakosokat, a görögöket, bolgárokat, kurdokat (Williams, B. G. 2002). A lakosokat marhavagonokra terelték és megindították őket kelet felé. A krími tatárok létszáma 1944-ben a különböző becslések szerint 180-200 ezer fő körüli volt. Nagy részüket (kb. 150 ezer fő) Üzbegisztán különböző tartományaiban szórták szét, legnagyobb közösségük Taskentben meghaladta az 50 ezer főt (Williams, B. G. 2002). Kisebb részüket (akik főleg a hadifogoly férfiak voltak, kb. 30 ezer fő) Szibériába és az Urál vidékére deportálták. A deportálás eredményeként a krími tatár közösség eltűnt a Krím-félszigetről (*42. ábra*).

Mi lett a sorsuk az 1943–44-ben deportáltaknak, akik elsősorban nők, gyerekek és idősek voltak? A sztálini propaganda jól működő gépezetének köszönhetően a szintén muszlim helyi lakosság ellenségként fogadta az érkezőket, kővel dobálták meg őket. Pár év elteltével az iszlám révén a közös kulturális gyökerek segítették a megbékélést. Megejtő történetek szólnak a segítségnyújtásról, amikor háborúban megsebesült, sokszor megcsonkított férfiak érkeztek, feleségüket, gyerekeiket, szüleiket keresve (Uehling, G. 2001; Williams, B. G. 2002). Sok család azonban sosem találkozhatott újra. A krími tatár özvegyeket helyi muszlim férfiak adoptálták később. Sokan nem élték túl a több ezer kilométeres utazást. A túlélők lettek az ún. spectelepesek, akik a helyiektől elzárva éltek, a nap nagy részében dolgoztatták őket ipari létesítményekben (Williams, B. G. 2002).

Az első évek rendkívül nehéznek bizonyultak. Egyrészt a szokatlan éghajlat és az új betegségek miatt, másrészt az ipartelepeken való embertelen munka okán (Williams, B. G. 2002). A főként vidéki, korábban mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számára ez teljes életmódváltást jelentett. A közös vallás ellenére a

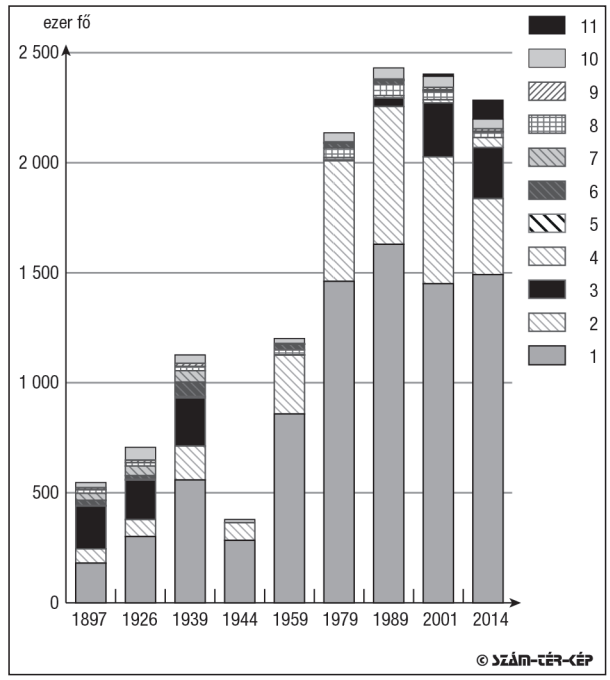

42. ábra A Krím etnikai összetételének változása 1850-2014
1 – orosz; 2 – ukrán; 3 – krími tatár; 4 – tatár; 5 – belarusz; 6 – zsidó; 7 – német; 8 – görög; 9 – örmény; 10 – egyéb; 11 – nem válaszolt (Forrás: Oroszországi népszámlálás (1897), Szovjet népszámlálások (1926-1939; 1959-1989), Ukrán népszmlálás (2001), Krím népszámlálás (2014))

spectelepek elhagyásával (erre engedélyt kaptak 1957-ben) a beilleszkedésük sem volt egyszerű, hiszen a nyitottabb nyugatias felfogásuk számára idegen volt a közép-ázsiai, sokkal inkább hagyománytisztelő vallási közösség (Uehling, G. 2001).

Sztálin halála után a deportált népek (csecsenek, ingusok, balkárok, karacsájok, kalmükök) hazatérését hivatalosan is engedélyezték, sőt, 1956 novemberében határozatot hoznak nemzetiségi autonómiáik visszaállításáról, azonban a krími tatárokról megfeledkeztek. Alacsonyabb létszámukból adódóan eleve kisebb volt az érdekérvényesítő képességük, de a kis létszám akár előny is lehetett volna számukra. Viszont nem is nagyon várták őket haza. Oroszország és Ukrajna egyesítésének háromszázadik évfordulója alkalmából 1954-ben Ukrajna ajándékba kapta a Krím-félszigetet, politikusai kifejezetten ellenezték a krími tatárok hazatérését. Csak töredékük térhetett haza 1956 után, így részesedésük a félsziget lakosságából a rendszerváltás előestéjén 1,5% volt (Aydingün, I.–Aydingün, A. 2007). Számuk 1989 és 1995 között 35 ezerről 260 ezerre emelkedett, ezzel a legnagyobb lélekszámú orosz és ukrán közösségek mellett arányuk elérte a 10%-ot az 1995-ös népszámlálás eredményei alapján. A legfrissebb (2014-es)

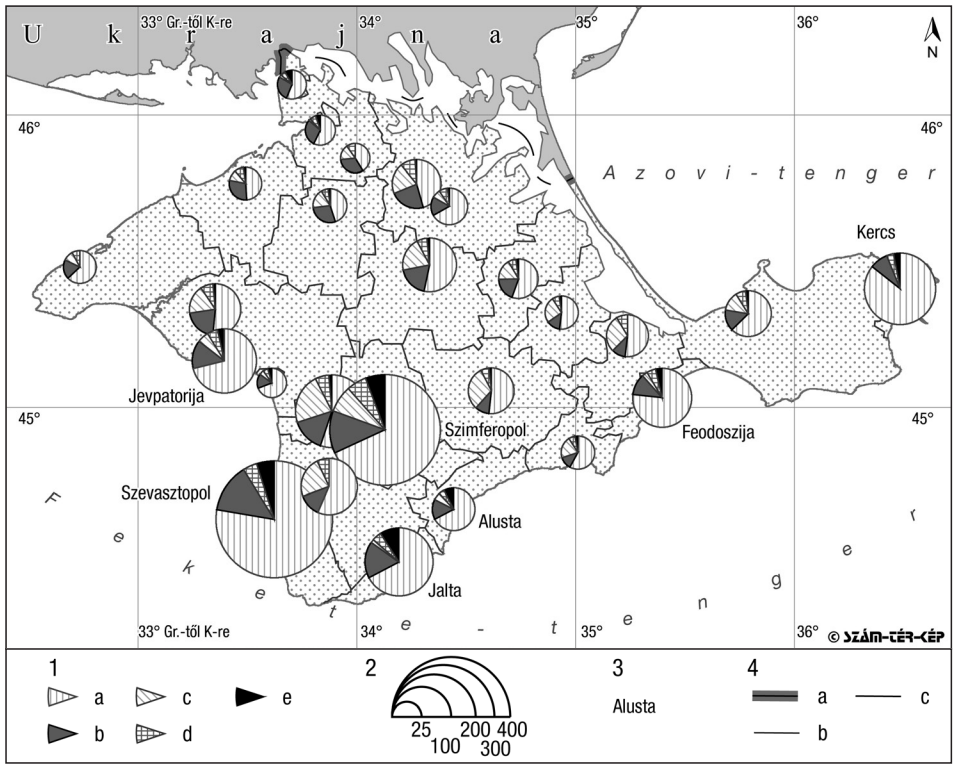

43. ábra A krím lakosságának etnikai összetétele községek szerint 2014-ben
1 – A lakosság etnikai összetétele, a – orosz, b – ukrán, c – krími tatár, d – egyéb, e – nem válaszolt; 2 – A lakosság száma (1000 fő); 3 – Az 5000 főnél nagyobb városok; 4 – Határok, a – Ukrajna és a Krím határa, b – rajonhatár, c – tengeri határ (Forrás: A Krím népszámlálása 2014)

népszámlálási adatok szerint 232 ezer főt alig meghaladó lélekszámukkal a Krím-félsziget lakosságának 10%-át adják (*43. ábra*).

A deportálással alapjaiban változott meg a 19. században bontakozó, egyre jelentősebb kulturális eredményeket hozó nemzeti identitásuk. A korábbi pántörök és pániszlám törekvések után a Közép-Ázsiában töltött időszak alatt sokkal inkább a kultúrájában és nyelvében hozzájuk közelebb álló népektől való elkülönülésük erősödött, és a kollektív hazához való területi kötődésük vált meghatározó identitáshordozó tényezővé (AYDINGÜN, I.–AYDINGÜN, A. 2007).

7.3.3.3. A krími tatárok etnikai nacionalizmusa

Bár nem térhettek haza, kollektív emlékezetükben őrizték a „Zöld sziget” emlékét és a deportálás napján, május 18.-án minden évben megemlékezéseket tartottak. Jelszavukká vált: „Semmit sem felejtünk és semmit sem fogunk felejteni.” A 20. század utolsó két évtizedének változásai számukra is megnyitották az utat:

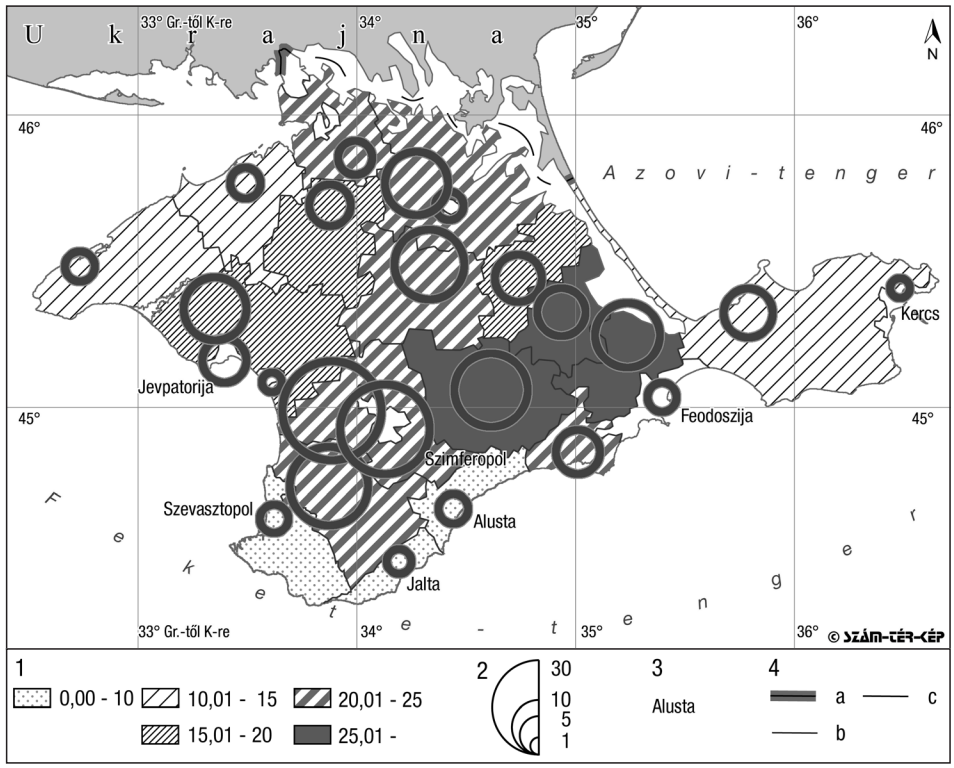

44. ábra A tatárok aránya és száma községek szerint a Krímben 2014-ben
1 – A krími tatár lakosság aránya; 2 – A krími tatár lakosság száma (1000 fő); 3 – Az 5000 főnél nagyobb városok; 4 – Határok, a – Ukrajna és a Krím határa, b – rajonhatár, c – tengeri határ. (Forrás: A Krím népszámlálása 2014)

1989-ben hivatalosan is engedélyezték a krími tatárok hazatelepülését. A közel 500 ezres közösség fele (250 ezer ember) választotta a nagy utat és a romantikus álmodozás után a nagy kiábrándulást (Uehling, G. 2000). Egy olyan generáció tért vissza, aki már Közép-Ázsiában született és valójában sosem látta a Krím-félszigetet. Mit találtak? A helyi kommunista nómenklatúra heves ellenállását, lerombolt falvakat (Uehling, G. 2000). A déli parton, az általuk korábban sűrűn lakott területen nem is engedélyezték letelepedésüket, arányuk éppen ezért jelenleg itt a legalacsonyabb a Krím-félszigeten (*44. ábra*). Mivel kimaradtak a kollektivizálásból, ezért az 1999-es privatizációból sem részesülhettek (Wilson, A. 2013). Gazdasági, kulturális és politikai marginalizálódásuk mellett általános ellenszenv övezi őket. Az idegenellenesség sokáig élteti a régi szólamokat: akár emlékművekről, akár temetőkről legyen szó, a felfestett „hazaárulók" feliratok és a náci horogkereszteket ábrázoló falfirkák hamar megjelennek a krími tatárokhoz köthető helyszíneken (Voitura, E. 2014).

A krími tatár identitásban az ellopott terület jelenti a kollektív haza élményét, a 20. századi orosz törekvések, a konfliktusokat generáló átgondolatlan szovjet kisebbségi politika eredményeként vált a 19. században éledező, kulturális közösséget hirdető nemzeti érzésük sértett nacionalizmussá. Krím-félszigetre való visszatérésük az orosz és az ukrán többséggel szemben is erőteljes elkülönülést és marginalizálódást eredményezett, a tisztázatlan viszonyok ellehetetlenítik a békés egymás mellett élést, amit a félsziget orosz annexiója még bizonytalanabbá tett.

7.3.4. A Nagy Testvér oltalmában: a gagauzok

7.3.4.1. A gagauzok etnikai identitása

A krími tatárokkal ellentétben sokkal kevésbé ismert a Fekete-tenger északnyugati partvidékén élő, közel 200 ezer főt számláló gagauz népesség. Legnépesebb közösségeiket Moldovában, Gagauzia autonóm területén (kb. 150 ezer fő), valamint Ukrajna Odessza körzetében találjuk. A 2004-es moldáv népszámlálási adatok szerint a közel 3,4 milliós összlakosságból 147 500 fős közösségük 4,4%-kal részesedik (*45. ábra*). Ukrajnában a 2001-es népszámláláskor közel 32 ezer fő vallotta magát gagauznak, legjelentősebb közösségeik az egykori Besszarábia területéhez tartozó Budzsákban élnek. Kisebb (mintegy 3000 fős) csoportjuk a mai Bulgáriában él. Etnikai identitásuk alapját adó közös származástudatukat meghatározza a titokzatos múlt, a legendák homályába vesző eredetmítoszok átörökítése. Nyelvük az altáji nyelvcsalád oguz török csoportjába tartozik, eredetük vitatott, több türk nép leszármazottjának tartják őket. Feltehetően a mongol hódítások nyomán kerültek Európa délkeleti szegletébe.

Identitásukban nyelvük és vallásuk egyaránt fontos szerepet játszik. A gagauzok, a területen élő török nyelvű rokonaikkal ellentétben ortodox keresztények. Korábban évszázadokig a Fekete-tenger nyugati partvidékén, főként Dobrudzsa területén éltek, még bizánci hatásra vették fel a középkorban az ortodox hitet. Az Oszmán Birodalom megtűrte őket, hasonlóan a többi keresztény balkáni népekhez, akiket speciális adókkal (többek között a hírhedt gyermekadóval) sújtottak. A balkáni többi keresztény közösségtől a nyelvük különítette el őket, az oszmán birodalom muszlim alattvalóitól viszont a vallásuk.

Marginalizált helyzetük a 18. században fordult válságosra, amikor a sorozatos orosz-török háborúk megkezdődtek a térségben. Stratégiai helyzetük, és a birodalom területén élő ortodox keresztények aktivizálását szolgáló orosz propaganda nyomán az oszmán vezetés is keményebben lépett fel közösségeikkel szemben. Az orosz cár az ortodox hit előretolt bástyáinak nevezte őket is, noha nem voltak szlávok. Besszarábia, azaz a Prut és a Dnyeszter közötti terület elfoglalása után

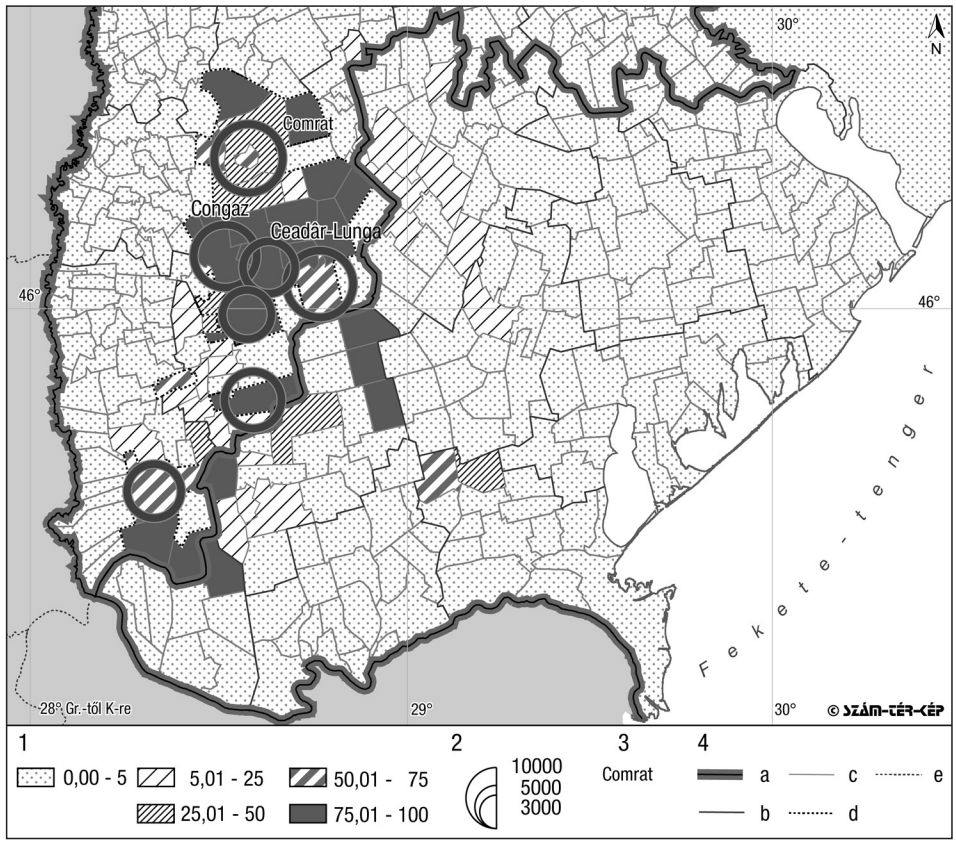

45. ábra A gagauzok aránya és nagyobb közösségeik a Budzsákban és Moldáviában 2001/2014
1 – A gagauzok aránya (%); 2 – A 3000-nél nagyobb gagauz közösségek száma; 33 – Az 5000-nél nagyobb gagauz közösségek; 4 – Határok, a – államhatárok, b – rajonhatárok, c – kommuna-/községhatárok, d – a Gagauz Autonóm Terület Határa (Forrás: Moldáv (2004), Ukrán (2001) népszámlálások)

az orosz birodalom földeket ajánlott számukra az újonnan meghódított területen. Mivel helyzetük rosszabbra fordult az Oszmán Birodalomban, ezért a közösség jelentős része az elvándorlást választotta, így kerültek orosz fennhatóság alá a 18. és 19. század fordulóján.

Az etnikai identitásuk ezzel sajátos fordulatot vett. A helyben maradt lakosság az oszmán uralom Balkánról való visszaszorulása után szembesülhetett a 20. században érvényre jutó bolgár nacionalizmus irántuk megmutatkozó negatív attitűdjével. Vallásukban ugyan nem, de török eredetű nyelvük révén viszont elkülönültek a többségi társadalomtól. A hivatalos bolgár álláspont a 20. század első felében előszeretettel alkalmazta a pomákoknál is hangoztatott elvet, miszerint valójában eltörökösödött bolgárok, akiket vissza kell „téríteni” eredeti identitásukhoz (Brunnbauer, U. 2002). Mivel nyelvük miatt a későbbi évtizedekben is

céltáblái voltak a törökellenes bolgár nemzeti érzésnek, ezért a negatív megkülönböztetést elkerülendő, az idősebb generációk is szorgalmazták azt a folyamatot, amit a bolgár iskolákban tanuló fiatalok körében egyébként is jellemzővé vált: egyre inkább a bolgár nyelv használata terjedt el körükben anyanyelvük rovására (Kvilinkova, E. 2013). Alig 10 ezer főt számláló csoportjuk asszimilációja a többségi társadalomba töretlen a 21. században is, amit a globalizálódó világ még inkább felerősít.

Besszarábia új lakosaiként azonban máshogyan alakult a gagauz közösségek identitása. Török nyelvük és bizánci görög rítust követő ortodox vallásuk nem jelentett feszültségforrást a terület többi népével, de lehetőséget biztosított a markáns kulturális elkülönülésre. Közösségeik a vallási életben (ezzel együtt az írásban) közeledtek a pravoszláv liturgiához, de anyanyelvüket zavartalanul vihették tovább (Kvilinkova, E. 2013). A betelepülők kis falusi közösségei a későbbi évtizedekben identitásuk alapjává vált, főként rurális települések lakói a mai napig (Katchanovski, I. 2005).

7.3.4.2. A gagauzok nemzeti identitása

A kollektív haza élménye a területváltás után az orosz államhoz kötődött, a gagauz nép számára az orosz cár adta a legitimációs erőt közös nemzeti érzésükhöz. Az orosz fennhatóság alatt töltött, 1812 és 1918 közötti időszak a nyugalom és az önállóság évtizedei jelentették számukra, ami igen erős pozitív kötődést eredményezett a gagauzok kollektív emlékezetében az orosz vezetés felé. A későbbi események ezt tovább erősítették, mintegy átörökítettek a Szovjetunió felé is. Az első világháború ugyanis „tulajdonváltást" eredményezett a fejük felett: Besszarábiát Romániához csatolták. Az 1918-tól 1940-ig tartó időszak számukra háttérbe szorítást, negatív diszkriminációt hozott, hiszen a román állam az általuk román nemzetiségűnek tartott moldávokat helyezte előtérbe. Az 1940 után létrejövő Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságban a többségi nemzet igen nehéz helyzetbe került. A nemzetiségi kártyát ellenfeleivel szemben remekül alkalmazó Sztálin kifejezetten a moldávok gyengítése érdekében erősítette a gagauzok jogait a második világháború után, az egykori Besszarábia jelentős területén létrehozott tagköztársaságban.

A gagauzokat tehát elkerülték a második világháború végén a szovjet állami vezetés parancsára végrehajtott deportálások, így számukra az identitásukban jelen lévő negatív kollektív élmény nem ehhez az eseményhez, hanem a román államban elszenvedett diszkriminatív intézkedésekhez kötődik. A területük Szovjetunióhoz való visszacsatolása utáni ínséges éveket (amikor az éhínség hatalmas méreteket öltött Moldovában) a háború, és nem az „új gazda" negatív hatásaként élték meg. A fent említett sztálini megosztó politika révén helyzetük is jobbra fordult a pártállami diktatúra idején, annak ellenére, hogy

Moldova mindvégig a Szovjetunió egyik legelmaradottabb szövetségi köztársasága maradt (Crowther, W. 1991).

A Besszarábiát átszelő határok a gagauz közösségek egy részét elválasztják a Moldovában élőktől. Az Ukrajna Odessza régiójában (azon belül a Budzsákban) lakó gagauzok szintén pozitívan gondoltak a szovjet időkre a rendszerváltás után is: egy 1995-ös felmérés szerint 35%-uk vallotta magát a Szovjetunió lakosának, 22% gagauznak, és csak 12% a független Ukrajna állampolgárának (Katchanovski, I. 2005).

A gagauz nemzeti érzésben a kollektív emlékezet hatására kiemelkedő fontosságot kap az orosz vezetéshez fűződő pozitív attitűd. Közös hazájuk létét immáron háromszorosan erősítette meg a cári orosz vezetés, a szovjet hatalom és rendszerváltás után segítséget nyújtó orosz állam. Ennek tükrében értelmezhető nem csupán az oroszbarátságuk, hanem kifejezetten a szovjet állami keretek iránti nosztalgiájuk is, amivel kakukktojásnak számítanak a térségben. A választási eredmények alapján is deklarált barátságukat a szomszédos Oroszország is gerjeszti minden lehetséges módon, leginkább jelentős propaganda-hadjáratokkal. Sajátos eredménye az orosz nép, és a szovjet rendszer iránti pozitív attitűdjüknek, hogy körükben anyanyelvük mellett az orosz nyelv használta terjedt el az elmúlt évtizedekben. A gazdasági kényszer azonban olykor felülírja a nemzeti érzések diktálta orientációt. A rendkívül elmaradott rurális területekről induló, kifejezetten munkavállalási célú migrációban megfigyelhető a nyelvi kapcsolatokból adódó irány is: a gagauz nők körében jellemző tendencia, hogy háztartási alkalmazottként keresnek munkát Törökországban (Keough, L. J. 2006).

7.3.4.3. A gagauzok etnikai nacionalizmusa

A rendszerváltás utáni években, majd az ezredfordulót követően is markánsan megmutatkozott a gagauzok pozitív attitűdje nem csak Oroszország, hanem az egykori Szovjetunió felé is. A választási eredmények vizsgálatai megerősítették a tényt, hogy nem csupán az oroszbarátság, hanem a kommunizmus évei iránti nosztalgia is erősen áthatja a közösségeiket (Katchanovski, I. 2005). Közvetlenül a rendszerváltás után, az 1991-ben tartott referendumon a gagauzok 83%-a a Szovjetunióhoz tartozást támogatta Moldovában (ez az arány megközelítette Transznyisztriáét, ahol a résztvevők 93%-a vélekedett hasonlóan) (Katchanovski, I. 2005). Közvetlenül az ezredforduló előtt végzett felmérés alapján oroszbarátságuk túlszárnyalta Moldova orosz lakosságáét is: Oroszországgal való közös kormányzatot támogatott körükben a megkérdezettek 58%-a, az orosz lakosság körében ez az arány 43% volt (Katchanovksi, I. 2005).

Miközben a Szovjetunió széthullása után az alig 34 ezer km^2 területű és 3,5 millió lakossal rendelkező Moldova a függetlenség mellett döntött,

területét szeparatista erők feszítették szét. Nem csupán a de facto függetlenedett Transznyisztria (Dnyeszter Menti Köztársaság) áll igen erőteljes orosz befolyás alatt. Az 1980-as évek zűrzavaros eseményeiben a gagauzok is felléptek jogaik védelmében, aminek eredményeként az 1990-es évek elején autonóm területet alakítottak ki számukra Moldova déli részén (KING, C. 1993). A gagauzok 1990-ben bojkottálták a független Moldova létrejöttét és kikiáltották a Gagauz Szovjet Szocialista Köztársaságot. A következő év decemberében a térségben tartott népszámlálás Gagauzia függetlensége mellett döntött. A moldáv vezetés csak katonai jelenléttel tudta elejét venni a térségben formálódó polgárháborús helyzetnek, amelynek gerjesztésében a transznyisztriai vezetőknek is jutott szerep (KATCHANOVSKI, I. 2005). A megegyezés végül 1994-ben jöttlétre a Gagauz Autonóm Régió (Gagauz Yeri, Gagauzia) létrehozásával. A mélyszegénységben élő gagauzok az autonómia kivívása mellett fenntartják azt a jogot, hogy Moldova és Románia esetleges egyesülésekor, illetve Moldova európai uniós csatlakozása esetén kinyilvánítják függetlenségüket, valamint az Orosz Föderációhoz való csatlakozási szándékukat.

7.3.5. A balkáni szlávok „menedéke": bolgárok a Budzsákban

7.3.5.1. Kiszakadás a formálódó nemzetből

Igen hosszú, több évszázados folyamatként értelmezhető az egykori Orosz Birodalom azon törekvése, hogy az Oszmán Birodalom területén élő keresztény népeket telepítsenek a Fekete-tenger partjára, az ún. Új Oroszország területére. Az évszázadokon átívelő orosz-török háborúk hosszú sora nyomán vált egyre nyilvánvalóbbá az orosz területi igény a Fekete-tengerre, sőt, annak legnagyobb városára, Isztambulra (Konstantinápolyra). Azt, hogy az orosz állam Bizánc és egyben a Római Birodalom örökösének tekinti magát, jól bizonyítják a települések átnevezése, az új alapítású városok görögös hangzású nevei (pl. Odessza, Herszon). A háborúk nyomán az oszmánoktól elhódított terület, az ún. Új-Oroszország egyre nagyobb kiterjedésűvé vált a Fekete-tenger mentén (HELLER, M. 1996). Az Oszmán Birodalom területén élő keresztény népek – akiket az ortodox vallás előretolt bástyáinak nevezett a birodalom kormányzati retorikája – megnyerésének egyik hatékony eszközét látták abban, hogy a fenyegető iszlám hatalom elől menedéket nyújtanak számukra. Ez egyben megerősített határrégiót is jelentett az Orosz Birodalom számára az oszmánok közvetlen szomszédságában.

A 18. század elején főként katonai szolgálat fejében nyújtott a cári adminisztráció letelepedési lehetőséget balkáni népek keresztény katonái számára. A visszafogott bevándorlás II. Katalin uralkodása idején, az orosz-török háborúk egyik fejezetét lezáró 1774-es békekötéssel változott meg, amikor az Oszmán Birodalom

területén élő népek fölötti protektorátust hivatalosan is megkapta a mindenkori orosz uralkodó. Az újonnan szerzett területekre számos olyan balkáni népcsoporthoz tartozó katona telepedett le, akik az oroszok oldalán harcoltak a több éves háborúban. A később újra és újra fellángoló háborúkat követő békékkel egy időben jelentős keresztény bevándorlás indult meg a Fekete-tenger melléki területekre. Az egyik legnépesebb migrációs hullám az 1806–1812 között zajló háborút lezáró bukaresti békét követte. Ekkor foglalta el Oroszország Besszarábiát az oszmánoktól, amelynek területére több mint 4000 bolgár család telepedett le, akiknek többsége valamilyen módon segítette az orosz háborús erőfeszítéseket (Bitis, A. 2005). A korábban tatárok lakta budzsáki területekre érkező bolgár parasztcsaládok gazdasági hasznát a terület mezőgazdasági felvirágoztatásában látta a cári vezetés.

Az orosz fennhatóság alatt élő bolgárok száma a 19. században, I. Miklós uralkodása alatt is növekedett: 1829-ben közvetlenül a tenger partjára telepítették kisebb csoportjukat (görög bevándorlókkal együtt), de tömegesen továbbra is elsősorban Besszarábiába kerültek. A közel 50 ezer fős bolgár bevándorlóknak több mint a fele végül visszavándorolt a 19. század második felében. Visszatérésüket elsősorban elégedetlenségükkel magyarázzák: a Besszarábiában kapott föld mennyisége és minősége sem felelt meg az ígéretek nyomán szőtt elképzeléseiknek (Bitis, A. 2005). A közösség öntudatosabb tagjai visszatértek a formálódó nemzetállamuk keretei közé.

7.3.5.2. Az etnicitás ideiglenes oltalmában

Az új hazát választók szinte kizárólag rurális térségek tradicionális mezőgazdasági tevékenységekkel foglalkozó közösségeiként tagozódtak be a Budzsák életébe. Távol a világ zajától, megőrizve tradicionális nyelvi és kulturális kereteiket, kimaradtak a bolgár nemzetté válás folyamatából, miközben identitásukat megőrizve igazodtak a tőlük távol lévő központi hatalom változásaihoz. Egészen addig, míg a második világháborúban a hadi események átsöpörtek területükön, megváltoztatva addigi életüket.

A második világháború végén a Fekete-tenger partján élő népekre kimondott kollektív bűnösség, és a büntetésként végrehajtott deportálások őket sem kímélték. A korábbi védelmező és befogadó orosz állam most kegyetlennek bizonyult, olyannyira, hogy nem egykori hazájukba, hanem Belső-Ázsia távoli területeire telepítette át a szláv rokonokat. A bolgár deportálásokról szóló eltérő vélekedések alapján elmondható, hogy nem a teljes közösséget érintette a kitelepítés, a tengerparthoz közelebb eső csoportjaik esetek áldozatul a sztálini tisztogató politikának. A stratégiai fontosságú területen az orosz lakosság számbeli növelése volt a sztálini szovjet politika fő célkitűzése, amit a bolgár közösségek rovására is érvényesítettek (Williams, B. G. 2002). A 20. század tragikus eseményei

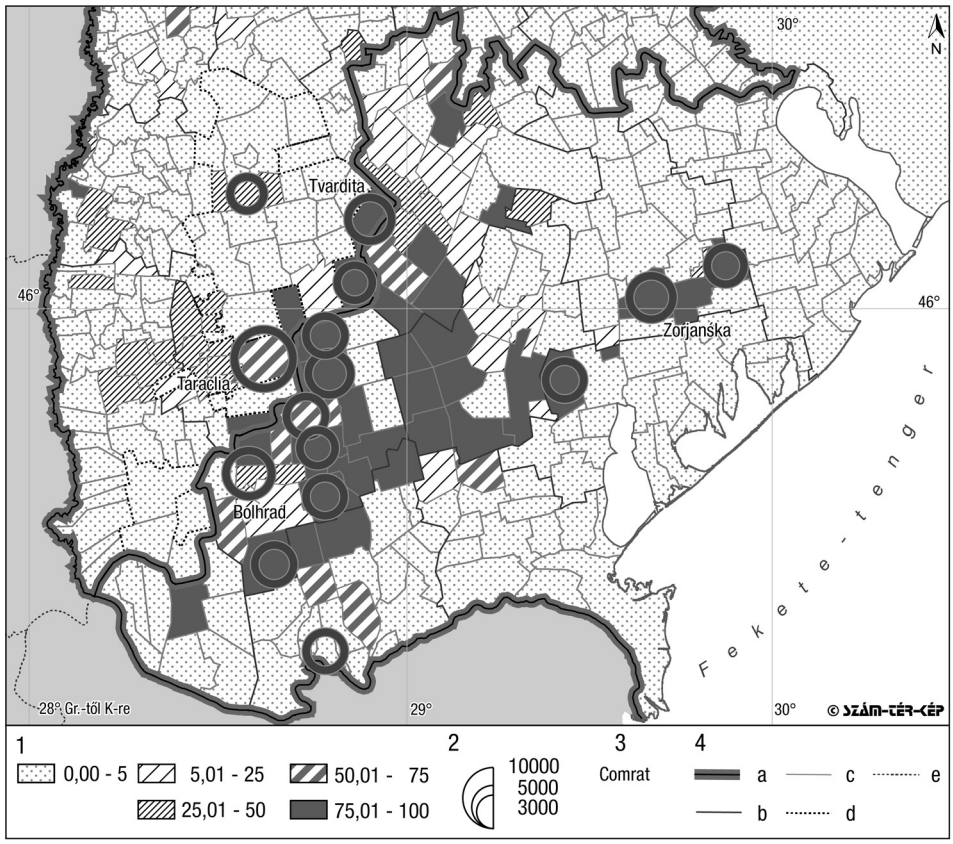

46. ábra A bolgárok aránya és nagyobb közösségeik a Budzsákban és a szomszédos moldáv területeken 2001/2014

1 – A bolgárok aránya (%); 2 – A 3000-nél nagyobb bolgár közösségek száma; 3 – Az 5000-nél nagyobb bolgár közösségek; 4 – Határok, a – államhatárok, b – rajonhatárok, c – kommuna-/községhatárok, d – a Gagauz Autonóm Terület Határa (Forrás: Moldáv (2004), Ukrán (2001) népszámlálások)

drasztikusan csökkentették létszámukat, ami a 21. századra töredéke lett a két évszázaddal korábbinak. Kis csoportjaik asszimilációja a többségi ukrán és orosz közösségekbe a 20. század végétől gyorsult fel. A 2001-es ukrán népszámlálás adatai szerint közel 205 ezer bolgár él Ukrajna területén, amelyből 151 ezer fő az Odessza régió lakója.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Könyvünk kutatási kérdései három csomópontot jelölnek ki, amelyek leginkább meghatározzák napjainkban is köztes-európai térségünk népeinek identitását. Először a határok, illetve azok változásának kérdését kell megemlíteni, amelyek nemcsak a politikai egységeket „fogtak közre", hanem olyan államalakulatokat is meghatároztak, hanem amelyek a kollektív emlékezetben a modernkori nacionalizmus alapjai is voltak. Másodszor fontos az a 19. századi eszmetörténeti áramlat, a nacionalizmus is, amely a kulturális közösségek mentén alakították ki a mai is erősen megfigyelhető, többé kevésbé egységes nemzettudatot. Végezetül pedig fontos a térségben a kultúra egy dimenziója a nyelv, illetve a nyelvállapot és annak változása, amelyet a hatalom sok eseten a mai napig kihasznál saját céljaira. Eredményeinket tehát elsősorban azok a törekvések jelentik, amelyek a három dimenzió területiségének feltárást jelentették a vizsgált térségben.

Európa keleti fele, az Elbán túli Európa, mint térképeink zömén is láthattuk, mind a mai napig jelentős belső térbeli kulturális-politikai földrajzi törésvonalakkal szabdaltnak látszik. Mindez jól mutatja a korábbi történelmi időszakok államai térbeli kereteinek helyét, a határok újbóli előhívása ugyanakkor jól látható módon összekapcsolódik a jelenkor politikai, gazdasági és társadalmi változásaival, emlékezetpolitikáival, illetve válságjelenségeivel, mint például az offenzív hatalmi törekvések, melyek e fantomhatárok valós határokká változtathatják.

Megállapíthattuk, hogy főként a poszt-szovjet térségre vonatkozóan jól látszik, hogy e törésvonalak a Szovjetunió sok tekintetben egységesítő, elnyomó és gyökeres társadalmi átrendeződéseket magával hozó időszaka után is jelen vannak, és aktívan tükrözik az egykor volt állami hovatartozások szociokulturális örökségét is. Bár a korábbi időszakok, különösen az első világháború előtti idők már csak kivételes esetben ismerhetők meg/fel a helyben élők emlékezete által, az adott térségekhez kötődő sajátos, népcsoportok és generációk közötti emléktranszferei tovább örökítik e regionális identitásokat.

Kutatásunk szempontjából lényeges, hogy bár a jelenségek maguk kvantitatív módon jól megfoghatók, a pontos okok feltárása leginkább csak kvalitatív

eszközökkel, a helyben élők emlékeinek megismerésével, valamint a helyi szimbólumok kielemzésével, azaz végső soron a helyi mikrotörténelmek vizsgálata által valósulhat meg. E vizsgálatok megvalósítása bár rendkívül erőforrás-igényes, eredményeik azonban jól látható módon igen hatékonyan mutatnak rá napjaink aktuális, illetve potenciális kelet-európai területi konfliktusainak társadalmi eredőire és azok esetleges megoldásaira.

Az etnikai földrajziban a jelenségeket fontos eszmetörténeti szempontból is vizsgálni. Másképpen fogalmazva a társadalom egyik dimenziójának az etnicitások is vannak térbeli konzekvenciái. A nemzet fogalmához köthető nacionalizmus a modern társadalmi és politikai formációk eszméjeként értelmezhető. A definíció sokféle lehet, de mindegyikben közös, hogy az összetartozás, a szolidaritás és az önazonosság érzését jelenti, amelyhez kapcsolódik egy konkrét földrajzi térhez kötött kollektív haza képe (Wiebe, R. 2000; Murphy, A. B. 2002; Agnew, J. 2003; Saphiro, M. J. 2003, Williams, C. H. 2003). Az állampolgári és etnikai nacionalizmus dichotómiáját az előbbi kritikai dekonstrukciója révén sokkal inkább felváltotta az etnikai alapú nacionalizmus-értelmezés (Muller, J. Z. 2008). Az erős etnikai alapokon (közös származástudaton) nyugvó nemzeti érzés speciális körülmények következtében kapcsolódik össze a kollektív haza képével. Ezek a külső hatások egyben a nacionalista törekvések erősödését, a politikai érdekérvényesítés változását is befolyásolják.

A nacionalizmus a modern nemzetekkel együtt született a 19. században. Az európai kultúrkörhöz köthető keletkezésében, azonban az elmúlt évszázadok alatt időben és térben folyamatosan változó konstrukcióként van jelen a társadalomtudományokban és a közvéleményben egyaránt. A vele szoros kapcsolatban álló etnicitás és nemzet fogalma része annak a folyamatosan változó narratívának, amit a mindenkori hatalmi érdekek mentén formálódik. Kutatásaink során akár a nemzet fogalmát vizsgáltuk, akár a nacionalista törekvések hatásmechanizmusait, e fogalmak erőteljes területi dimenziói vitathatatlanok. A nemzetállami lét és működési keretei, a közös haza kollektív tudata egyaránt olyan alapokat jelentenek, amelyek a 21. században is meghatározzák a politikai elitek érdekérvényesítő tevékenységének markáns irányait.

A nacionalizmus-elméletek formálódásában markáns szerepet tölt be a köztes-európai és annak keleti szomszédságában lévő poszt-szovjet térség, amely a rendszerváltás óta folyamatosan felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy e fogalom a 21. században is élő: olyan társadalmi jelenséget takar, ami nemzetállami és globális politikák alakulásában is meghatározó tényezőként van jelen. Az egymásnak feszülő nacionalizmusok az európai térben is határok módosulását hozhatják, háborús konfliktusokat generálhatnak, befolyásolhatják a lakosság mindennapjait, életmódját, gazdasági aktivitását és produktivitását.

A nyelvnek mint közösségformáló erőnek a jelenlétét és hatásait az etnikai térszerkezetre két poszt-szovjet példán keresztül is megvilágítottuk.

E dimenzió kutatásának során megállapítottuk, hogy Európa keleti felére jellemző identitásképző tényezők, illetve azok gyengeségei vagy hiányai, valamint a más etnikai alapokon nyugvó idegen hatalmi struktúrák dominanciái csupán igen ritkán kedveztek a belarusz öntudat kialakulásának. Az etnikai térszerkezet történeti áttekintéséből pedig az látható, hogy a mai Belarusz területén élők etnikai megoszlása lassan, de biztosan a 20. században a(z orosz) homogenizáció irányába mozdult el. Ugyanakkor az ország jelenleg sem tekinthető homogén nemzetállamnak.

Az erős nemzettudatú, szilárd állami struktúrákkal rendelkező, olykor nagyhatalmi szerepre törekvő környező népek között kialakuló geopolitikai pufferzónában a helyzet hosszú távon nemcsak az önálló állam kialakítását, hanem a nyelvi és kulturális különállást reprezentáló dimenziók megerősítését is akadályozták. Emellett a hiányzó karakteres nemzeti identitás mellett/helyett megerősödött a szovjet embereszmény ideológiája. Így nem csoda, hogy Európa keleti felében a politikai rendszerváltást, valamint a Szovjetunió összeomlását követően elnyert állami függetlenséget a politika, illetve a társadalom nem egy karakteresebb, a helyi etnikai identitás kialakítása, hanem sokkal inkább a korábbi keleti kulturális (hatalmi) központ felé fordulva képzelte el az utóbbi két évtizedben.

Ennek következtében a korábbi etnikai térszerkezet által is kifejezésre jutott erős történelmi gyökerekkel rendelkező multikulturális szituáció megkopott. Ugyanakkor ezek a különbségek leginkább a lakosság mai nyelvhasználatban tükröződnek és a hagyományos földrajzi és társadalmi dimenziókban (vidék-főváros, kelet-nyugat, szegény-gazdag) követhetőek leginkább.

E szempontból egy másik poszt-szovjet térségről, a Moldovai Köztársaságról elmondható, hogy a geopolitikai pufferzónában lévő Moldovai Köztársaság román nyelvű lakóinak sajátos identitása, valamint az ország etnikai összetétele és etnikai térszerkezete visszatükrözi a sajátos történelmi eseményeket, amelynek során nem igazán volt szilárd politikai kerete a modern etnikai tudat kialakulásának. A Moldovai Fejedelemség 14. századi viszonylagos gyengesége, később más irányú orientációjával párhuzamosan a modern idők állami struktúrái az Orosz Birodalom kolonizációs politikáját hozta magával, ezzel együtt pedig az orosz „birodalmi" nacionalizmus erőterébe került a román nyelvű helyi lakosság. Ez a tény az idők során újra és újra kiélezte a társadalmi törésvonalakat is.

A 19. század elejétől – lényegében a modern nacionalizmus idején a Pruttól keletre élő román lakosság fokozatosan távolodott a folyótól nyugatra élő hasonló kulturális közegben lévőktől, a 20. század első harmadában az ún. „Nagy-Romániában" történő román próbálkozás már nem tudta teljesen a modern román nemzetbe integrálni őket. A szovjet rendszer nemzetiségi és nyelvi politikája pedig e szűk értelmiségi elitet nem számítva alakította ki a moldáv identitást, amely ugyanakkor nem vesztette el teljesen nyugati kulturális kötődéseit (Wagner, M. 2008).

Főként a 20. századi folyamatos területi (az egyén számára egzisztenciális) veszteség egyfajta vagy-vagy alapú világképet alakított ki a társadalom többségében. Miután a rendszerváltás óta is többször elővették ezeket, nehéz a polarizált társadalom elemei számára az egyébként kívánatos közeledés. A rendszerváltás után jelentkező gazdasági válság és az ezt követő külpolitikai szituáció megmerevítette az etnikai dimenziók barrierjeit, amely jelenleg leginkább a nyelvhasználat mellett az egyéni életstratégiák mentén politikai állásfoglalást jelent. Ezt jelzi a legutóbbi választás is, amelyben egy, legalábbis jelszavaiban, más politikai áramlat váltotta a moldovai politikai porondon az eddigi politikai hatalmat.

A már említett (fantom)határ kérdés, a geopolitikai helyzet változásai, a történelmi múlt, az eltérő társadalmi pályák hatással vannak az etnikai térszerkezetre. Különösen igaz ez a vizsgált terület két posztszovjet térségére a Baltikum három országára és a legnagyobb területű államra, Ukrajnára. A Szovjetunió fölbomlása után önállóvá vált Ukrajna, immár a szovjetrendszer belső köztársasági közigazgatási rendszere mentén. Az ország szovjetizálása nem tűntette el a térség eltérő történelmi tradícióval és különböző orientációval rendelkező területei között a különbségeket. Jóllehet a szovjet rendszer a szovjet embereszmény kialakításával igyekezett a korábban vázolt kulturális orientációkat, etnikai identitásokat elkendőzni, ezek a rendszerváltozással egyre inkább láthatóvá váltak és leginkább a jövőbeni elképzelések megítélésében tűntek elő.

Bár az ezredfordulón még nem látszott egyértelműen, hogy a különböző politikai csoportok a társadalmi ellentéteket a fegyveres konfliktusig fogják elvinni, de az ország társadalmi, gazdasági kettőssége 2004-ben az ún. „Narancsos forradalom" idején a világ számára is egyértelművé vált. Az akkori politikai törésvonalak a történelmi tradíciókat idézték, illetve a választási térkép is egyértelműen a történelmi régiókat rajzolta ki.

Az elmúlt évtizedben időközben a geopolitikai helyzet is megváltozott. Az egykor a Szovjetunióhoz tartozó országok helyzete manapság is igen kényes. Oroszország folyamatosan hangsúlyozza, hogy ezeket a térségeket érdekszférájának tekinti, nem utolsó sorban az itt élő nagyszámú orosz ajkú népesség és a hagyományos gazdasági kapcsolatai miatt. Úgy tűnik, hogy a belpolitikai viták kiéleződését igyekszik is a maga javára kihasználni, ami elég fontos destabilizációs tényező, mint azt a jelenlegi Ukrajna helyzete is mutatja. Ennek eredménye, hogy a történelmi tradíciók, az etnikai meghatározottságok és a szovjet viszonyok kiegészülve a térség jelenlegi geopolitikai helyzetével, függetlenségét már korábban kinyilvánító Krím-félsziget és az ország két szakadár keleti oblasztja ma már nyíltan és fegyverrel nyilvánítja ki politikai akaratát.

A fentiek tükrében vizsgáltuk a balti térség és a szintén az Orosz Birodalmi törekvések árnyékában, annak ellenében kialakult, Fekete-tenger-menti kis népek identitásának alakulását, változását, mai helyzetét.

Összefoglalásként ezzel kapcsolatban elmondható, hogy az 1897 és az ezredforduló között eltelt időszak, vagyis a tágabb értelemben vett 20. század során a Baltikum etnikai összetétele jelentősen megváltozott. A különböző nemzetiségi csoportok súlya az össznépességen belül erősen ingadozó tendenciát mutatott, egyes népcsoportok szinte teljesen eltűntek, míg mások száma és aránya a többszörösére nőtt.

Ugyanakkor mindenképpen érdemes leszögezni, hogy a balti államok és a Baltikum területe etnikailag jelenleg is heterogénnek számít, mint ahogy száz évvel ezelőtt is az volt. 1897-ben az őshonos népcsoportokhoz (észt, lett, litván) tartozók aránya a három állam mai területét tekintve 69%, az ezredfordulón pedig 72,5% volt. E látszólag csekély mértékű változás mögött azonban – mint kutatásainkból is láthattuk – komoly arányeltolódások, átrendeződések rejtőznek. Egyfelől az államalkotó népcsoportok közötti súlyok átalakulása Litvánia javára Észt- és Lettországgal szemben, másfelől pedig az orosz kisebbség meghatározóvá válása az összes nemzeti kisebbség között azok a változások, amelyek az elmúlt száz év tendenciái közül leginkább figyelmet érdemelnek.

Az 1897-ben még egy világbirodalom egyik legfejlettebb térségeként számon tartott terület etnikailag meglehetősen vegyes összetételű lakossága számára az első nagy csapást az első világháború és a nemzetállamok kialakulása jelentette, amely megindította a nemzetiségi összetétel homogenizálódását.

A két világháború közötti időszak viszonylag csekély mértékű változásaival szemben a második világháború néhány éve alatt a népesség összetétele jelentős átalakuláson ment keresztül. A második világháború után a három állam ismét egy világbirodalom részét alkotta, amely több évtizedre meghatározta a nemzetiségi összetétel átalakulásának irányait. Az államalkotó népcsoportokhoz tartozók arányainak visszaesése elvileg a népesség összetételének heterogenizálódását jelentette, ugyanakkor az orosz ajkúak szándékolt betelepítése nem vonta maga után a kulturális sokszínűség gazdagodását, ehelyett egyfajta uniformizált kultúrát volt hivatott terjeszteni. A három ország függetlenné válása az 1990-es évek elején ismét a homogenizálódás irányába indította el a nemzetiségi összetétel átalakulását. Külön figyelmet érdemel majd, hogy a fiatalabb – nagyrészt már helyben született – nemzedékek körében az asszimiláció, vagy az integráció válik-e uralkodóvá. A kérdés ugyanis alapvetően meghatározhatja az elkövetkező évtizedek társadalmi (etnikai) folyamatait.

A kötet több részében is megállapítottuk már, hogy az európai posztszovjet térségben jelentkező nacionalista törekvések olyan közös jellemzőkkel bírnak, amelyek mentén körvonalazódik egy jellegzetesen posztszovjet nacionalizmus. A közös jellemvonások mögött a leginkább meghatározó a legnagyobb társadalmi potenciállal rendelkező orosz nacionalizmus, amely a térségben évszázadok óta a hatalom birtokosa, a kollektív emlékezetet meghatározó események legfőbb

mozgatója. Egyszerre táplálkozik a cári birodalmi törekvésekből és a népeket megmentő szovjet küldetéstudatból.

A mindenkori orosz politika markánsan befolyásolta az itt élő népek identitástudatát, tudatos megosztó politikája elősegítette a kis népek nemzettudatának erősödését, politikája sokszor kiszámíthatatlan negatív (vagy éppen pozitív) következményei erősítették a nacionalista törekvéseket, amelyek etnikai konfliktusokat generáltak a térségben.

A krími tatárok közössége számára az orosz fennhatóság egyszerre jelentette a függetlenség elvesztését és az európai modern eszmékkel és kulturális hatásokkal való találkozás lehetőségét. A kettősség a 20. században vált egyértelműen negatívvá az irántuk megnyilvánuló hatalmi döntések nyomán, miközben egyben a kollektív haza iránti kötődésük kialakulását is eredményezte.

A gagauzok esetében a területi legitimáció a cári birodalmi, a szovjet diktatórikus és a moldávokkal szemben érvényesített orosz nemzeti törekvésekhez egyaránt köthető, nemzeti érzésük a mindenkori orosz vezetéshez kapcsolódik. Sajátos függő helyzetük kifejezetten pozitív helyet kap identitásukban, így nacionalizmusuk oroszbarát jellege Moldova többségi nemzete felé jelent elkülönülést és konfliktusforrást.

A térség két legnagyobb etnikai csoportjának a lengyeleknek és a románoknak az etnikai földrajzi vizsgálata, nemcsak azért volt időszerű, mert hazánkban e két csoport mai etnikai térszerkezetének kialakulása, identitás konstrukcióik alakulása, valamint annak történelmi háttere a szélesebb földrajzos közvélemény előtt sem ismert, hanem mert ezek feldolgozása a kutatási csomópontok szempontjából sok újdonsággal is szolgált.

A lengyel etnikai terület és a lengyel kultúrához kötődők száma a lengyel állam megalapításától kora újkori középhatalmi státuszba emelkedéséig egyre dinamikusabban növekedett, a keleti, főleg szlávok (kisebb részt litvánok) által lakott területek irányában. Az ország újkori felosztása, a nagymértékű elvándorlás, és az erős asszimilációs nyomás az új hatalmak irányából megállította ezt a növekedést és főként a modern nemzet kialakulásának idején egyre nagyobb mértékben a nyelvhatár szélein, a szórványhelyzetben csökkenni kezdett. Ezzel párhuzamosan a tengerentúlon és Nyugat-Európában viszont növekedett a lengyel diaszpóra nagysága és jelentősége.

A 20. században a lengyelek etnikai térszerkezete és településterületük súlypontja is többször drasztikusan megváltozott. Az újradefiniált Lengyelország politikai határai nem fedték le az etnikai törzsterületet, így kezdetben a nagyszámú kisebbség tényének korabeli problémájával, majd a második világháború, illetve az azt követő évek nagy migrációs hullámaival kellett megküzdeni. Az országhatárok nyugatra tolódásával az etnikai terület súlypontja is áthelyeződött, ennek ellenére több százezer volt azok száma, akik a korábbi lengyel területeken lengyelnek definiálták magukat.

A keleti végek jelenlegi lengyel csoportjainak közös jellemzője, hogy társadalmuk nélkülözi a stabil lengyel identitással bíró értelmiségi rétegét, így szláv nyelvű környezetben (főleg Ukrajnában, az etnikai törzsterülettől távolabb lévő Kazahsztánban, valamint Belaruszban), valamint diaszpóra helyzetben (pl. Lettországban) nyelvvesztésük előrehaladott állapotban van. Politikai- és civil szerveződéseik (leszámítva litvániai csoportjukat), gyengék, illetve perifériára szorultak, iskolahálózatuk gyér, emellett pedig a szovjet korszak idején erőteljesen elszigetelődtek az anyaországtól, így a Lengyel állam erőfeszítései, jelenkori repatriálási lehetőségük, lehetséges speciális státuszuk (pl. lengyel igazolvány) (HALÁSZ I. 2003), valamint anyagi támogatása ellenére jobban kötődnek szűkebb környezetük többségi társadalmához, mint a lengyel össznemzeti közösséghez.

A román etnogenezis ókori előzményeként a rómaiak által meghonosított társadalmi és gazdasági struktúrák, majd a középkori állami keretek jelenléte, később pedig az oszmán, illetve Habsburg-berendezkedés által nyújtott kulturális jogok kedvező kiindulási feltételeket teremtettek a románok nemzetté válásának rögös folyamatához. Mindezt végig kísérte a keleti és nyugati világ közötti útkeresés, amely a román identitástudat rétegzettségében is visszaköszön. A nyelvileg inkább nyugathoz, vallásilag inkább kelethez fűződő kulturális szálak tekintetében azonban nem beszélhetünk kizárólagosságról, hiszen például a modern román nyelvben ugyanúgy megtalálhatóak a szláv hatások, mint például Románia vallási térképen a nyugati hatásokat jelző görög katolikusok.

Az etnikai törzsterületen végbement identitáskeresés legbiztosabb alapjai az erdélyi románság körében álltak rendelkezésre. A Regátban a magas fokú etnikai homogenitáshoz kedvezően párosult a szuverenitással járó felpezsdülés a kulturális életben. Az etnikai kohézió megszilárdulásához olyan nemzeti projektek is hozzájárultak, mint Dobrudzsa benépesítése és sikeres integrációja. A nemzetépítés csúcspontjának a két világháború közötti Nagy-Románia állapota tekinthető, amelynek időszakában a szűken értelmezett etnikai törzsterülethez kapcsolódó román népcsoportok döntő része politikailag egyesült. Azonban a hirtelen megnövekedett országterület a népesség etnikai homogenitását is csorbította, Besszarábia és Bukovina későbbi fejleményei pedig igazolták, hogy a nemzetté válás élményéből kimaradt részeken a középkori regionális identitást nem lehet néhány évtized alatt egy modern nemzettudattal helyettesíteni.

A következő történelmi időszak a megmaradt országterületen lévő románok államilag is ösztönzött, dinamikus népességnövekedését eredményezte. Az államszocialista politikák a regionális identitások összeforrasztásában is hatékony eszköznek bizonyultak. Így a rendszerváltáshoz érkezve a romániai etnikai tér egykoron sokszínű jegyeket mutató térszerkezetének utolsó szignifikáns alkotóelemeiként lényegében csak a magyarok és cigányok maradtak. Nem véletlen, hogy a szocialista blokk felbomlásával nagyobb figyelem terelődött a határon túli

románságra, többek között olyan, az asszimilációban előrehaladott román csoportokra, mint a balkáni vlachok vagy Novorosszija egykori moldáv telepesei. A felerősödött egzisztenciális nehézségek a román etnikai törzsterület etnikai térfolyamatait is új megvilágítás alá helyezték, amelynek új elemei a fejlett európai országok román diaszpóráinak egyre növekvő méreteiben köszönnek vissza.

A lengyel etnikai tér vizsgálatához kapcsolódott a nyugati szlávok körében napjainkban is megfigyelhető etnoreginalizmus kérdése, jóllehet ennek részletei kevésbé ismertek. A 19–20. századra Köztes-Európa egy-egy régiója olyan speciális kötődések, érzések, attitűdök és politikai cselekvések színterévé vált, amely a regionális identitás kialakulásához vezetett. A földrajzi tér olyan egyedi történelmi eseményekkel és sajátos kultúrával telítődött, amely a helyi társadalom öndefiníciós kísérleteihez megfelelő alapot szolgáltatott. Ezeket a törekvéseket a releváns hatalmi központok nem támogatták és a 19–20. századi történelmi események is a regionalizmus ellen hatottak. Mindezek ellenére több helyütt megfigyelhető a régióhoz kötődő attitűd, de ennek mértéke, társadalmi elfogadottsága, kialakulásának története nagyon különböző. Kötetünkben a morva regionális öntudat jellegzetességeit és a sziléziai identitás sajátosságait elemeztük.

Annak ellenére, hogy a két régió egymással határos, autonómiatörekvésük története jelentősen különbözik. A legélesebb különbség abban mutatkozik meg, hogy Sziléziában az etnikai identitást felülírhatja a régióhoz kötődő önazonosság, hiszen német, lengyel vagy vegyes etnikai háttérrel is lehetőség van a sziléziai identitást megélni. Igaz, voltak próbálkozások a morva nemzet létrehozására, de a morva autonómiatörekvéseket alapvetően a cseh nemzeten belül értelmezték, így a cseh etnikai háttér mellett van lehetőség a morva identitás megélésére is. Morvaország esetében tehát egyértelmű etnikai alapra épült a regionális attitűd, míg Szilézia esetében az etnikai alap konfúz, a regionális identitás akár ki is válthatja azt.

A két régió különböző történelmi eseményeinek voltak közös vonásai is: az államon (birodalmon) belüli szerepüket, illetve határaikat a nagyhatalmak éppen aktuális geopolitikai érdekei határozták meg. A második világháború alatti náci megszállás és az azt követő kitelepítések is mindkét régiót érintették. A modern regionális öntudat és az új lendületet kapó etnoregionális mozgalmak kialakulására az 1989-es rendszerváltások után volt lehetőség.

Mindkét esetben igaz az is, hogy a regionális identitás változó szerepét, helyét, mélységét a történelmi hagyományok, a szociális struktúrák és a mindenkori politika folyamatosan alakította, és mai helyzete sem tekinthető végállapotnak.

Akár a nemzetről, akár a nacionalista törekvések hatásmechanizmusairól van szó, e fogalmak erőteljes területi dimenziói vitathatatlanok. A nemzetállami lét és működési keretei, a közös haza kollektív tudata egyaránt olyan alapokat jelentenek, amelyek a 21. században is meghatározzák a politikai elitek érdekérvényesítő

tevékenységének markáns irányait. Az európai térben ez jelenleg az egykori Orosz Birodalom/Szovjetunió területén jelentkezik háborús konfliktusforrásként.

Az egykori Orosz Birodalom területét összefogó Szovjetunió jelentős területi veszteségeket szenvedett el a rendszerváltást követően a szovjet tagköztársaságok függetlenné válásával. A hatalmas közép-ázsiai államok mellett a Kaukázuson túli terület, valamint az európai periféria tagállamai is leváltak az orosz nemzet által összefogott területről. A fentebb felvázolt nemzetfelfogással nem összeegyeztethető területi változás szükségképpen erősíti az érdekeket érvényesíteni kívánó, az egykori terület megőrzését célzó nacionalista törekvéseket. A nacionalizmus erősödését és konfliktusokat gerjesztő hatását erősíti az a tény, hogy az egykori tagállamok függetlenedésével jelentős számú orosz lakosság került kisebbségi létbe. Európa legnagyobb számú nemzeti kisebbségének jelenléte a volt tagköztársaságokban egyrészt a helyi nacionalizmusokat erősíti; ennek lehettünk tanúi a Baltikumban és Moldovában az 1990-es években, illetve Ukrajnában az ezredfordulót követően. Másrészt viszont az orosz nacionalista törekvések hathatós eszközei is lehetnek a kollektív tudatban szereplő nemzeti terület megőrzése szempontjából, ahogyan ez jelentkezik az ukrán polgárháborúban, a szétszakított moldáv államban, vagy a Krím-félsziget katonai annexiójában.

A jelentős lélekszámú etnikai kisebbséggel rendelkező egykori államterületen a nemzetállami keretek kialakítása a közös érdekérvényesítés lehetőségét teremtette meg az itt élők számára. Ez azonban szükségképpen konfrontációt jelent a hatalmas területet évszázadokon keresztül fennhatósága alatt tartó, a folyamatos expanzióban formálódó orosz nemzet által megélt nacionalizmussal. A politikai elitek alapvetően nacionalista mozgatórugói meghatározzák a poszt-szovjet térségben élő társadalmak mindennapjait, befolyásolják a gazdasági tevékenységek szervezését és a kapcsolatrendszerek alakulását. Hatással vannak a nemzetközi politika irányaira, sőt a globális világpolitikák alakulására is, hiszen az Európai Unióhoz való viszonyt és az iszlám világgal, a Közel-Kelettel való kapcsolatrendszert is meghatározzák.

9. FELHASZNÁLT IRODALOM

9.1. FORRÁSOK

9.1.1. Belarusz

[1] Статистические бюллетени «Национальный состав населения» – Перепись населения – 2009 Национальный статистический комитет Республики Беларусь http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/itogi1.php

[2] Перепись населения 2009: Национальный состав населения Республики Беларусь том III Минск – 2011

9.1.2. Csehország

[3] Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001, Obyvatelstvo, Český statistický úřad, Praha, 2003. http://vdb.czso.cz/vdbvo/en/maklist.jsp?kapitola_id=86&

9.1.3. Észtország

[4] 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus Statistikaamet, Endla 15, 15174 Tallinn 2001 (1989-es adatok is)

[5] Statistika andmebaasi uuendus Rahva ja eluruumide loendus – Rahva ja eluruumide loendus 2011 – Elamistingimused Statistikaamet, Endla 15, 15174 Tallinn 2013

9.1.4. Kazahsztán

[6] Итоги Национальной переписи населения 2009 года „Население Республики Казахстан” Департамент социальной и демографической статистики http://www.stat.kz/p_perepis/novosty/Pages/itogi_po_regionam.aspx

9.1.5. Krím-félsziget

[7] Перепись населения в Республике Крым 2014. Итоги.Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики в Республике

Крым (Крымстат). 4.1. Национальный состав населения.Проверено 10 апреля 2016. http://crimea.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/crimea/ru/census_and_researching/census/crimea_census_2014/score_2010/

9.1.6. Lengyelország

[8] Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. (Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe) Główny urząd statyczny rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938 Główny urząd statyczny – Bank Danych Lokalnych http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks

[9] Geograficzny Atlas świata 2001. RES Polonia and Westermann 187. p.

[10] Wakar, W. (1917): Rozwój terytorialny narodowości polskiej Part 3. Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego

9.1.7. Lettország

[11] Lietuvos Statistikos Departamentas http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1280

[12] 1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti, Latvijas PSR (demogrāfiskie rādītāji) Rīga, 1990. 287 p.

[13] Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti – Centrālā statistikas pārvalde Rīga, 2002. 294 p.

[14] Latvijas 2011. gada tautas skaitīšanas rezultāti – Centrālā statistikas pārvalde Rīga, 2015. 234 p.

9.1.8. Litvánia

[15] Pieejamo tabulu saraksts tēmā: 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas iedzīvotāji republikas pilsētās un rajonos pēc vecuma, dzimuma un tautības – Latvijas Statistika http://www.csb.gov.lv/dati/rezultati-28294.html http://data.csb.gov.lv/DATABASEEN/tautassk/Results%20of%20Population%20Census%202000/ Results%20of%20Population%20Census%202000.asp

9.1.9. Magyarország

[16] A Magyar Korona országai 1910. évi népszámlálás főbb demográfiai eredményei Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

[17] 1930-as évi népszámlálás 5. kötet, KSH, Budapest

[18] 2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok, KSH Budapest 180 p.

[19] Népszámlálási digitális adattár, KSH, Budapest (https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statisztikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/)

9.1.10. Moldovai Köztársaság:

[20] Recensământul populației 2004, Culegere statistică. Vol. 1. Caracteristici demografice, naționale, lingvistice, culturale – Biroul Național de Statistică, 492 p.

[21] Atlas dmr 2004: Atlas of the Dniester Moldavien Republik. „Sheriff" Publishing and Printing Center Tiraspol 60. p.

[22] Recensământul populației și al locuințelor din 2014, Biroul Național de Statistică (http://recensamant.statistica.md)

9.1.11. Oroszország

[23] Брук С. И.– Апенченко В. С. (отв. ред.) 1964: Атлас народов мира. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 p.

[24] Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. т.II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.

9.1.12. Románia

[25] Recensământul general al populației din 1930 (Vol. II. Neam, Limbă maternă, religie) – Institutul Național de Statistică

[26] Recensământul general al populației din ianuarie 1977 (Vol. 1. Populație – Structura demografică) – Institutul Național de Statistică

[27] Recensământul general al populației și al locuințelor din martie 2002 (Vol. 4. Structura etnică și confesională a populației) – Institutul Național de Statistică

[28] Recensământul populației și al locuințelor din 2011 (Vol. 2. Populația stabilă (rezidentă) – structura etnică și confesională) – Institutul Național de Statistică

9.1.13. Szerbia

[29] Census of Population (National and Ethnic Affiliation – Data by localities) Statistical Office of Republic of Serbia 2002

[30] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији — 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia

9.1.14. Ukrajna

[31] Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – Державний комітет статистики України http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/

[32] Всеукраїнського перепису населення 2001, Національний склад населення України та його мовні ознаки – Державний комітет статистики УкраїниTAzbir

9.2. IRODALOM

[33] Aldenhoff-Hübinger, R. – Gousseff, C. – Serrier, T. (Hrsg.) 2016: *Europa vertikal*. Zur Ost-West-Gliederung im 19. und 20 Jahrhundert. Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 05) 230 p.

[34] A. Gergely A. 1997: *Kisebbség, etnikum, nacionalizmus*. MTA PTI, Budapest 176 p.

[35] Abdsiralowitsch, I. 2009, 2010: *Der urewige Weg. Untersuchungen über eine weißruthenische Weltanschauung.* Albaruthenicus 2009 – Год Беларускі 2009. дзесяты том; Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates pp. 39–59. Fortsetzung. Albaruthenicus 2010 – Год Беларускі 2010. адзінаццаты том; Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates pp. 7–27.

[36] Achim, V. 2001: *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest 254 p.

[37] Ackermann, F. 2006: *Ein sowjetisches Mitteleuropa*. Annus Albaruthenicus 2006 – Год Беларускі сёмы том 2006. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 7–31.

[38] Ackermann, F. 2011: *Die eigentliche Minderheit? Die staatliche Inszenierung weißrussischer Ethnizität in der Republik Belarus*. – Bohn, T. M. – Shadurski, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa ...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, trancript Verlag, Bielefeld pp. 233–241.

[39] Agnew, J. 2003: *Nationalism*. In: Duncan, James S., Johnson, Nuala C., Schein, Richard H. (ed.) A Companion to Cultural Geography pp. 223–237.

[40] Agnew, J. 1994: *The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory.* Review of International Political Economy 1. 1. pp. 53–80.

[41] Agnew, J. 2009: *Globalisation and sovereignty.* Rowman and Littlefield, New York. 216 p.

[42] Aidarov, A. – Drechsler, W. 2013: *Estonian russification of non-russian ethnic minorities in estonia? A policy analysis.* TRAMES 17. 2. pp. 103–128.

[43] Aldenhoff-Hübinger, R. – Gousseff, C. – Serrier, T. (Hrsg.) 2016: Europa vertikal. Zur Ost-West-Gliederung im 19. und 20 Jahrhundert. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 05). 230 p.

[44] Alexandrescu, I. 1994: *A short history of Bessarabia and Northern Bucovina*. Romanian Cultural Found, Iaşi 87 p.

[45] Alexandrescu, I. et al. 2000: *Enciclopedia de istorie a României*. Meronia, Bucureşti 507 p.

[46] Alexandrova, O. – Timmermann, H. 1997: *Integration und Desintegration in den Beziehungen Russlands.* Belarus´ GUS. Osteuropa 47. 10–11. pp. 1022–1037.

[47] Alexe et al. 2012: *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report Romania.* EC DG Employment, Social Affairs and Inclusion. 64 p. (www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8834&langId=en)

[48] Anderson, B. 1983: I*mmagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism.* Verso, London 224 p.

[49] Anderson, B. 2006: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan: Atelier, Budapest 190 p.

[50] Anghel, R. G. et al. 2016: I*nternational Migration, Return Migration, and their Effects: A Comprehensive Review on the Romanian Case.* IZA DP No. 10445. 52 p. (www.ftp.iza.org/dp10445.pdf)

[51] Åslund, A. 2005: *The Economic Policy of Ukraine aft er the Orange Revolution.* Eurasian Geography and Economics 46. (5) pp. 327–353.

[52] Atamasov, P. 2014: *Starea actuală a meglenoromânilor. Meglenoromâna – un idiom pe cale de dispariție.* Memoria Ethnologica, pp. 30–38.

[53] Atatürk, S. 2012: *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia and Turkey.* Cambridge University Press, Cambridge 321 p.

[54] Aydingün, I. – Aydingün, A. 2007: *Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival.* Journal of Ethnic and Migration Studies. 33. 1. pp. 113–128.

[55] Baars, R. – Schlottmann, A. 2015: *Spatial Multidimensionalities in the Politics of Regions: Constituting the 'Phantom Region' of Central Germany.* Erdkunde 69.2 pp. 175–186.

[56] Balogh L. 2001: *România története.* Aula, Budapest. 501 p.

[57] Baranyai N. 2013: *Regionalizáció és regionalizmus Lengyelországban.* Pécsi Tudományegyetem, Doktori értekezés 187 p.

[58] Barrington, L.W. – Herron E. S. – Silver, B. D. 2003: *The Motherland Is Calling: Views of Homeland among Russians in the near Abroad.* World Politics, 55. 2. pp. 290–313.

[59] Benkö, A. – Malek, M. 2005: *Akteure des Konflikts um Transnistrien (Moldau).* In: Südosteuropa Jg. 53. Heft 1. pp. 56–79.

[60] Berindei, D. 1996: *Die Kulturbeziehungen zwischen der Republik Moldova und Rumänien.* In: Der Donauraum Jg. 36 Heft 3–4. Republik Moldova, Sonderheft pp. 103–106.

[61] Berki M. 2014: *Az ipari területektől a barnamezőkig: a fordista termelés válsága és a dezindusztrializáció folyamata nyugaton és keleten*. In: Berki M. – Halász, L. (szerk.): A társadalom terei, a tér társadalma, pp. 245–263.

[62] Bernsand, N. 2001: *Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology.* Berliner Osteuropa Info 17. pp. 38–47.

[63] Bibó I. 1986: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető, Budapest. pp. 188–267.

[64] Bieder, H. 2000: *Konfession, Ethnie und Sprache in Weißrußland im 20. Jahrhundert.* Zeitschrift für Slawistik J 45. 3. pp. 200–214.

[65] Bieder, H. 2003: *Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode.* Wiener Slawistischer Almanach 52. pp. 19–35.

[66] Bilaniuk, L. 1997: *Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages.* Harvard Ukrainian Studies 21. pp. 93–118.

[67] Bilaniuk, L. 2004: *A typology of Surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language.* International Journal of Bilingualism 8. (4): 409–425.

[68] Bitis, A. 2005: *The 1828–1829 Russo-Turkish War and the Resettlement of Balkan Peoples into Novorossiia*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge. 53. 4. pp. 506–525.

[69] Boba I. 1996: *Morávia története új megvilágításban*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség 197 p.

[70] Bochkovs'ka, A. – Kocsis, K. – Rudenko, L. 2008: *Ethnicity, Language and Religion*. In: Kocsis, K. et al. (ed.): Ukraine in Maps. Kyiv–Budapest, Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, pp. 53–63.

[71] Bochmann, K. 1996: *„Moldauisch" oder „Rumänisch" Linguistische, kulturelle und politische Aspekte der Amtssprache*. In: Der Donauraum Jg. 36 Heft 3–4. Republik Moldova, Sonderheft pp. 95–102.

[72] Bochmann, K. et al. (Hrsg.) 2012: *Die Republik Moldau (Republica Moldova) – Ein Handbuch*. Universitätsverlag, Leipzig 748 p.Boia, L. 1997: Istorie şi mit în conştiinţa românească. Humanitas, Bucureşti 310 p.

[73] Boia, L. 2015: *România elrománosodása*. Koinónia, Kolozsvár 117 p.

[74] Bolovan, S. P. – Bolovan, I. 2003: T*ransylvania in the modern era: demographic aspects.* Center for Transylvanian Studies – Romanian Cultural Institute, Cluj Napoca – Bucureşti. 308 p.

[75] Bonasewicz, A. 1996: *Les Polonais en Biélorussie et en Ukraine*. Miscellanea Geographica 7. pp. 151–157.

[76] Bosse, G. 2010: *The Eu's Relations with Moldova: Governance, Partnership, or Ignorance?* In: Europe-Asia Studies Vol. 62 No. 8. pp. 1291–1309.

[77] Bottlik Zs. – Kőszegi M. 2012: *Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól* In: Nemes Nagy J.: Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest pp. 215–230.

[78] Bottlik Zs. 2006: *A magyarországi román kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az utóbbi húsz évben*. In: Kókai Sándor (szerk.): Földrajz és Turizmus: Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza pp. 83–93.

[79] Bottlik Zs. 2012: *Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát Balkán régióban*. Szám-Tér-Kép, Budapest 208 p.

[80] Bottlik Zs. 2013: *A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata*. Földrajzi Közlemények 2013. 137. évf. 2. szám pp. 133–152.

[81] Bottlik Zs. 2016: *A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata*. Földrajzi Közlemények 140. 4. pp. 312–327.

[82] Bottoni, S. 2010: *Transilvania roşie: comunismul român şi problema naţională 1944–1965*. ISPMN: Kriterion, Cluj-Napoca 344 p.

[83] Brădăţan, C. E. 2014: *The interplay between family and emigration from Romania*. Migration Letters, Vol. 11, No. 3. pp. 368–376.

[84] Bremmer, I. 1994: *The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine*. Europe-Asia Studies, 46. 2. pp. 261–283.

[85] Bressey, C. 2011: *Race/Ethnicity*. In: Agnew, J. A. – Livingstone D. N. (ed.): The SAGE Handbook of Geographical Knowledge. SAGE, London pp.418–429.

[86] Brubaker, R. 1992: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press, Cambridge 270 p.

[87] Brubaker, R. 1996: *Nationalism Reframed*. Cambridge University Press, New York 202 p.

[88] Bruk, Sz. I. – Apencsenko, V. Sz. (ed.) 1964: *Atlasz narodov mira*. Moszkva 184 p.

[89] Brunnbauer, U. (Hg.) 2002: *Umstrittene Identitäten. Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*. Peter Lang, Frankfurt am Main

[90] Brüggemann, M. 2014: *Zwischen Anlehnung an Russland und*

Eigenständigkeit: Zur Sprachpolitik in Belarus'. Europa Ethnica 71. 3–4. pp. 88–94.

[91] Buchhofer, E. 1999: *Die polnische Minderheit in Litauen.* Geographische Rundschau 51. 4. pp. 168–172.

[92] Burlyka, I. 2004: *Do Belarusians Speak Belarusian in the Street?* – Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі пяты том 2004. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 103–109.

[93] Büscher, K. 1996: *Separatismus in Transnistrien: Die "PMR" zwischen Rußland und Moldova / Klemens Büscher.* In: Osteuropa Jg. 46 Heft 9. pp. 860–875

[94] Bychenko, A. – Dudar, N. 2002: *Religiosity of Ukrainian society: the level, character, and specifics.* National Security & Defence (Razumkov Centre) No. 10. pp. 14–21.

[95] Cabouret, M. 1998: *Langues „dominantes" at identites nationales dans les etats baltes.* Bulletin de l'Association de Géographes Français. 75/4. (1998), Paris, 1998, pp.410–418.

[96] Cazacu, M. 1996: *Moldau – Bessarabien – Transnistrien.* In: Der Donauraum Jg. 36 Heft 3–4. Republik Moldova: Sonderheft pp. 14–21.

[97] Calhoun, C. 1993: *Nationalism and Ethnicity.* Annual Review of Sociology. 19. pp. 211–239.

[98] Cederman, L. – Girardin, L. (2007): The American Political Science Review. 101. 1. pp. 173–185.

[99] Chatterjee, P. 1996: *Nationalist thought and the Colonial World: A Derivative Discourse.* Zed Books, London. 208 p.

[100] Cheskin, A. 2015: *Identity and Integration of Russian Speakers in the Baltic States: A Framework for Analysis.* Ethnopolitics (2015) 14:1, pp.72–93.

[101] Chinn, J. – Roper, S. D. 1995: *Ethnic mobilization and reactive nationalism: the case of Moldova.* Nationalities Papers, Vol. 2, No. 2. pp. 291–325.

[102] Cienski, J. 2014: *Silesian push for autonomy tests Poland's unity ahead of polls.* Financial Times January 5, 2014

[103] Ciscel, M. H. 2007: The Language of the Moldovans – Romania, Russia, and Identity in an Ex-Soviet Republic. Lexington Books, Lanham 171 p.

[104] Clemens, W. C. 1994: *Baltic Identities in the 1990s: Renewed Fitness.* In: Szporluk, R. (ed.): National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, N. Y. 1994. pp. 185–205.

[105] Coman, M. 2013: *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI).* Editura POLIROM, București 360 p.

[106] Constitution of Ukraine of 28.06.1996 (Конституція України від 28.06.1996) № 254к/96-ВР 1996. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. 141.

[107] Cox, Kevin R. 2002: *Political Geography. Territory, State and Society.* Blackwell, Oxford. 382 p.

[108] Creţan, R. – Turnock, D. 2008: *Romania's Roma Population: From Marginality to Social Integration*. Scottish Geographical Journal, Vol. 124. No. 4. pp. 274–299.

[109] Crowther, W. 1991: *The Politics of Ethno-National Mobilization: Nationalism and Reform in Soviet Moldavia*. The Russian Review. 50. 2. pp. 183–202.

[110] Crystal, D. 2003: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest 619 p.

[111] Cseresnyési L. 2005: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest 390 p.

[112] Csernova, A. – Paskova, A. (Чернова, А. – Пашкова, А. (ред)) 2017: *Российско-Украинский конфликтв контексте геополитических перемен* (Материалы для трехсторонней экспертной встречи 27–28 февраля 2017 г., Берлин) Издание подготовлено Центром Разумкова при содействии и поддержке Представительства Фонда Конрада Аденауэра в Украине в рамках проекта российско-украинско-немецкого диалога, Киев 164 p

[113] Davies, N. 2006: *Lengyelország története*. Osiris, Budapest 1040 p.

[114] Dawisha, A. 2002: *Nation and Nationalism: Historical Antecedents to Contemporary Debates.* International Studies Review. Vol. 4. 1. pp. 3–22.

[115] De Lange, N. 1996: *A zsidó világ atlasza*. Helikon Kiadó; Magyar Könyvklub, Budapest, 1996 240 p.

[116] Deacu, C. 2016: *The collapse aof the state industry in Romania: between political and economic drivers.* Human Geographies, Vol. 10, No. 2. pp. 115–127.

[117] Dembinska, M. 2014: *Ethnopolitical Mobilization without Groups: Nation-Building in Upper-Silesia*. In: Cole, A. – Harguindéguy, J. (ed.): The Politics of Ethnolinguistic Mobilization in Europe Routledge pp. 47–66.

[118] Dingley, J. 2001: *Sprachen in Weißrussland bis zum Ende des 19. Jhs.* Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrusslands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 437–450.

[119] Dnistrianska, N.I. – Dnistrianskyi, M.S. (Дністрянська, Н.І., Дністрянський, М.С.) 2013: *Дуже малі міські поселення Львівської області*. Львів, ЛНУ імені Івана Франка

[120] Drace–Francis, A. 2006: T*he Making of Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity.* I. B. Tauris, London – New York. 272 p.

[121] Drobizheva, L. 1993: *Russian Ethnic Attitudes in Changing Political Situation*. Economic and Political Weekly. 28. 51. pp. 2833–2836.

[122] Dumbrava, V. 2006: *Sprachpolitik in der Republik Moldova.* In: Europa Ethnica Vol. 63. Heft 1–2. pp. 33–38.

[123] Dumitrache, L. et al. 2016: *The Urban Nexus: Contradictions and Dilemmas of (Post)Communist (Sub)Urbanization in Romania*. Human Geographies, Vol. 10, No. 1. pp. 39–58.

[124] Dunlop, J.B. 1993: *Will a Large-Scale Migration of Russians to the Russian Republic Take Place over the Current Decade?* The International Migration Review. 27. 3. pp. 605–629.

[125] Durandin, C. 1998: *A román nép története.* Maecenas, Budapest. 508 p.

[126] Eberhardt, P. 2003: *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-century Central-Eastern Europe: History, Data, Analysis.* Armonk (New York) M.E. Sharpe, 2003, 559 p.

[127] Eberhardt, P. 2000: *Polacy na Kresach Wschodnich – rodowód, dzieje*. Przegląd Geograficzny T. 62. 1–2. pp. 5–14.

[128] Eberhardt, P. 2001: *Ethnic groups and population Changes in twentieth-century Central-Eastern Europe.* M.E. Sharpe Amonk, New York 559 p.

[129] Eberhardt, P. 2002: *Ethnic problems in Poland and in her eastern neighbours.* Geografickỳ Časopis 54. 3. pp. 191–201.

[130] Eberhardt, P. 2006: *Political Migrations in Poland 1939-1948*. Studium Europy Wschodniej UW, 2006. Bibliotheca Europae Orientalis 25. Didactica 3. Warsaw 72. p.

[131] Eder, K. 2006: *Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe*. European Journal of Social Theory 9.2 pp. 255–271.

[132] Egry G. 2015: Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918-1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 560 p.

[133] Elias, N. 1987: *A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszihogenetikus vizsgálódások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 861 p.

[134] Eriksen, T. H. 2008: *Etnicitás és nacionalizmus.* Gondolat, Bp. 268 p.

[135] Esch, M. G. 2016: *Die Stadt als Spielfeld. Raumbegriffe, Raumnutzungen, Raumdeutungen polnischer Hooligans.* Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 04), 140 p.

[136] Esser, B. 1998: *Das Selbstverständnis einer Nation: Von der ersten Teilung Polens bis zum Ende des Sozialismus.* Geographische Rundschau, 50. 1. pp. 12–16.

[137] Fassmann, H. 1998: *Auswanderung aus Polen – Polen in Ausland*. Geographische Rundschau, 50. 1. pp. 18–21.

[138] Fernández-Armesto, F. (szerk.) 1995: *Európa népei*. Corvina 410 p.

[139] Fodor I. (szerk.) 2000: *A világ nyelvei.* Akadémiai Kiadó 1700 p.

[140] Fodor I. 2003: *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Kiadó, Budapest 316 p.

[141] Forniès, D. 2014: *Is Poland a potential patchwork of national and regional identities?* Nationalia, Online news about stateless nations and peoples 12.02.2014.

[142] Forniès, D. 2016: *What's in a name? Moravian autonomists oppose Czech Republic rebranding itself to „Czechia".* Nationalia, Online news about stateless nations and peoples 2016.04.22.

[143] Fournier, A. 2002: *Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine.* Europe-Asia Studies. 54. 3. pp. 415–433.

[144] Gabányi, U. A. 1995: *Die Moldaurepublik zwischen Rußland, Rumänien und der Ukraine.* Südosteuropa Mitteilungen, Jg. 35. Heft 1. pp. 39–56.

[145] Garan' A. – Zolkina, M. (Гарань, А. – Золкина, М.) 2017: *Коллапс „евразийского вектора" в Украине и нарастание пронатовских настроений* – ПОНАРС Евразия Аналитическая записка No: 458.

[146] Gellner, E. 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Napvilág Kiadó, Bp. 235 p.

[147] Gellner, E. 1983: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, 150 p.

[148] Gercen, A. A. 2010: *Administratyivo-territorial'noje gyelenyije Moldavii v kontyeksztye isztoriko-geograficseszkih isszledovanyij karpato-dnyesztrovja*. In: Izvesztyija Ran. Szerija Geograficseszkaja No. 2. pp. 25–39.

[149] Gereben F. 2003: *Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában*. In: Ábrahám B. – Gereben F. – Stekovics R. (ed.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi kar, Piliscsaba, 2003 pp. 48–57.

[150] Goina, C. 2005: *How the State Shaped the Nation: an Essay on the Making of the Romanian Nation*. Regio: Minorities, Politics, Society 5., 1. pp. 154–169.

[151] Golz, S. 2011: *Quo Vadis, Weißrussisch; Entwicklungslinien einer (Standard)Sprache* In: Bohn, T. M. – Shadurski, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa ...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, trancript Verlag, Bielefeld pp. 39–47.

[152] Grigoryan, A. 2012: *Ethnofederalism, separatism, and conflict: what have we learned from the Soviet and Yugoslav experiences?* International Political Science Review / Revue internationale de science politique. 33. 5. pp. 520–538.

[153] Grozdits H. 2016: *Segítség a legális morfium fogyasztóinak*. Librarius kortárs kulturális magazin 2016.04.24

[154] Grzegorz, J. 1994: *Nemzetiségi kisebbségek a mai Lengyelországban*. In: Régio – kisebbség, politika, társadalom 5. 1. pp. 34–58.

[155] Győri R. 2011: *A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években*. In. Horváth L. – Laczkó K. – Tóth K. – Péterffy A. (szerk.): Lustrum. Typotex – Eötvös Collegium, Bp. pp. 288–311.

[156] Halász I. 2003: A *külhoni lengyelek és Lengyelország „diaszpóra politikája"*. In: Regio – kisebbség, politika, társadalom 13. 4. pp. 120–141.

[157] Hamberger J. 1999: *A cseh nemzettudat jellemzői*. Pro Minoritate 1999 tél pp. 27–32.

[158] Hanne, G. 1998: *Der Transnistrien-Konflikt: Ursachen, Entwicklungsbedingungen und Perspektiven einer Regulierung.* In: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien Heft 42, 41 p.

[159] Haran, A. 2002: *Der regionale Faktor in der ukrainischen Politik. In: Die neue Ukraine*. (Hrsg.) Simon, G., Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag pp. 99–126.

[160] Hasse, A. – Hudseljak, I. 2000: *Perspektiven und Probleme der neuen polnisch-ukrainischen Nachbarschaft*. In.: Europa Regional 8. 2. pp. 2–19.

[161] Hasse, A. 1998: *Kleine Minderheiten mit großen Problemen?: zur gegenwärtigen Lage der ukrainischen Bevölkerung im südöstlichen Polen*. In: Kultursoziologie: Aspekte Analysen Argumente; wissenschaftliche Halbjahreshefte der Gesellschaft für Kultursoziologie e. V. Leipzig, 7. 2. pp. 80–125.

[162] Hausleitner, M. 2001: *Die Rumänisierung der Bukowina: die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918–1944*. Oldenbourg, München 497 p.

[163] Hausleitner, M. 2008: *Bessarabien als historische Region*. In: Khal, T. – Metzeltin, M. – Ungureanu, M. R. (Hrsg): Rumänien. Raum und

Bevölkerung, Geschichte und Geschichtsbilder, Kultur, Gesellschaft und Politik heute, Wirtschaft, Recht und Verfassung, historische Regionen. LIT Verlag, Berlin–Münster–Wien–Zürich–London pp. 825–839.

[164] Haynes, R. (ed.) 2003: *Moldova, Bessarabia, Transnistria*. SSEES–UCL, London 224 p.

[165] Hechter, M. 2000: *Containing Nationalism*. Oxford University Press, Oxford 272 p.

[166] Heller, M. – Nyekrics, A. 1996: *A Szovjetunió története*. Osiris, Bp. 610 p.

[167] Heller, M. 1996: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Bp. 667 p.

[168] Hellie, R. 2005: *The Structure of Russian Imperial History. History and Theory*. 44. pp. 88–112.

[169] Henning, D. 2005: *Der ethnische Wandel in Estland und Lettland: Von den deutschen Ostseeprovinzen Russlands zu den baltischen Sowjetrepubliken unter Stalin*. In: Wittram, H. (ed.): Der ethnische Wandel im Baltikum zwischen 1850 und 1950, Carl-Schirren-Gesellschaft, Lüneburg, 2001, pp. 7–21.

[170] Hermann G. M. – Kovács P. 1999: *Udvarhelyszéki románok: a betelepedéstől a beolvadásig*. In: Hermann G. M. (szerk.): A többség kisebbsége: tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Pro-Print, Csíkszereda pp. 157–210.

[171] Herrschel, T. 2007: *Global geographies of post-socialist transition: geographies, societies, policies*. Routledge studies in human geography, 14. Routledge, London 288 p.

[172] Hirschhausen, B. von, – Grandits, H. – Kraft, C. – Müller, D. – Serrier, T. 2015: *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 01). 224 p.

[173] Hitchins, K. 1996: *The Romanians. 1774–1866*. Clarendon, Oxford. 337 p.

[174] Hitchins, K. 2009: *The identity of Romania*. Encyclopaedic Publ. House, Bucureşti. 307 p.

[175] Hitchins, K. 2014: *A concise history of Romania*. Cambridge Univ. Press, Cambridge NewYork 327 p.

[176] Hloušek, V. 2015: *From region to nation and back again: Moravian parties' rhetoric and politics in the course of time*. The Annual of Language & Politics and Politics of Identity, Volume IX/2015 pp. 5–22.

[177] Hnatiuk, O. 2004: *Zwischen Ost und West – über die ukrainischen Identitätsdebatten*. In: Makarska, R – Kerski, B.: Die Ukraine, Polen

und Europa – Eurpäische Identität an der neuen EU-Ostgrenzen (Veröffentlichungen der Deutsch-Polnischen Gesellschaft, 3.); fibre Verlag, Osnabrück pp. 91–115.

[178] Hobsbawm, E. – Ranger, T. (ed.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 320 p.

[179] Hobsbawm, E. J. 1990: *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, New York 206 p.

[180] Hofbauer, H. – Roman, V. 1995: *Bucovina, Basarabia, Moldova: o țară uitată între Europa de vest, Rusia şi Turcia*. Editura Tehnică, București 169 p.

[181] Horalek, K. 1967: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest 502. p.

[182] Horowitz, S. 2003: *War after Communism: Effects on Political and Economic Reform in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Journal of Peace Research 40. 1. pp. 25–48.

[183] Hrycak J. 2000: *Die Formierung der modernen ukrainischen Nation*. In: Österreichisches Osthefte Jg. 42 H. 3–4. pp. 188–210.

[184] Hryzak, J. 2002: *Die kommunistische Vergangenheit in der Gegenwart. In: Die neue Ukraine*. (Hrsg.) Simon, G. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, pp. 29–50.

[185] Hyman, A. 1993: *Russians Outside Russia*. The World Today. 49. 11. pp. 205–208.

[186] Illés T. 2016: *Unitáriusok a székelyföldi megyékben – vallásföldrajzi vizsgálat (1850-2011)*, In: Földrajzi Közlemények 140. 2. pp. 152-167.

[187] Ilmars, M. – Bunkse, E. 1994: *The ethno-demographic status of the Baltic states*. In.: Geojournal. 33. 1. pp. 9–25.

[188] Ioffe, G. 2003a: *Understanding Belarus: Question of Language*. Europe-Asia Studies 55. 7. pp. 1009–1047.

[189] Ioffe, G. 2003b: *Understanding Belarus: Belarussian Identity*. Europe-Asia Studies 55. 8. pp. 1241–1272.

[190] Ioffe, G. 2006: *The phenomenon of Belarus: A book review essay*. Eurasian Geography and Economics 47. 5. pp. 622–634.

[191] Iordachi, C. 2000: *Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában*. Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom 11. 3. pp. 27–61.

[192] Iordachi, C. 2001: *„The California of the Romanians": The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878–1913*. In: Trencsényi B. et al. (eds.): Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian

case studies. Budapest and Iaşi: Editura Polirom – Regio Books, Budapest – Iaşi pp. 121–153.

[193] Isaev, D.V. (Исаєв, Д.В.) red. 2012a. *Атлас Історія України, 7 клас*. (Historical atlas of Ukraine, 7th class). Київ, Картографія

[194] Iwanow, N. 1994: *Die Polen in Weißrusslands.* Osteuropa 44. 5. pp. 473–482.

[195] Jańczak, J. 2015: *Phantom borders and electoral behaviour in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics.* Erdkunde 69.2 pp. 125–137.

[196] Jarząbek, M. 2009: *Separateness and Nationa Identity – the Case of Upper Silesia in Interwar Poland.* Central European University 107 p.

[197] Jeffries, I. 2004: *The countries of the former Soviet Union at the turn of the Twenty-First Century: the Baltic and European states in transition.* Routledge, London 622 p.

[198] Jenne, E. 2007: *Ethnic Bargaining – The Paradox of Minority Empowerment.* Cornell University Press 288 p.

[199] Jobst, K. S. 1993: *Die ukrainische Nationalbewegung bis 1917.* In: Golczewski F. (Hrsg.): Geschichte der Ukraine. Vandenhoek & Ruprecht Göttingen pp. 158–170.

[200] Kaczmarek, R. 2013: *The cultural identity of medieval Silesia: the case of art and architecture.* In: Harc, L. – Wiszewski, P. – Żerelik, R. (eds.): The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526) House eBooki.comp. pl pp. 193–214.

[201] Kádár J. 2002: *Az EU kiterjesztese es a balti allamok.* Kisebbségkutatás 11. évf. 2002. 3. szám pp. 788–792.

[202] Kálmán L – Trón V. 2006: *Bevezetés a nyelvtudományba.* Tinta Kiadó, Budapest 190 p.

[203] Kamusella, T. 2007: *The Szlonzoks and their Language: Between Germany, Poland and Szlonzokian Nationalism.* Badia Fiesolana, San Domenico (FI) European University Institute, Firenze 52 p.

[204] Kamusella, T. 2009: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe.* Palgrave Macmillan 1140 p.

[205] Kántor Z. 2007: *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet.* Szarka L., Vizi B., Majtényi B., Kántor Z. (szerk.): Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában. (Tér és terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató intézetének évkönyve; 6.) Gondolat Kiadó, Budapest 2007. pp. 80–91.

[206] Kapronczay K. 1991: *Szüntelen harc: a Baltikum rövid története*. Budapesti Ismeretterjesztő Társulat, Budapest 77 p.

[207] Karácsonyi D. et al (2014): *East–West dichotomy and political confl ict in Ukraine – Was Huntington right?* Hungarian Geographical Bulletin 63. 2. pp. 99–134.

[208] Karácsonyi D. 2006: *A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában*. Földrajzi Értesítő 55.3–4 pp. 375–391.

[209] Karácsonyi D. 2008: *A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek*. Földrajzi Értesítő 57. 1–2. pp. 185–211.

[210] Karácsonyi, D. 2006. *A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában (Origin of social division, spatial structures and characteristic features of the regions in Ukraine).* Földrajzi Értesítő / Geographical Bulletin 55. (3–4) pp. 375–391.

[211] Karácsonyi, D. 2009. *Ein Versuch der Typologie der ländlichen Räume in der Ukraine*. Europa Regional 17. (1) pp. 34–50.

[212] Kasatkina, N. – Beresnevičiūtė, V. 2006: E*thnic Structure, Inequality and overnance of the Public Sector in Lithuania*. In: Bangura, Y (ed.) Ethnic Inequalities and Public Sector Governance, Palgrave pp. 7–25.

[213] Katchanovski, I. 2005: *Small Nations but Great Differences: Political Orientations and Cultures of the Crimean Tatars and the Gagauz*. Europe-Asia Studies. 57. 6. pp. 877–894.

[214] Kedourie, E. 1960: *Nationalism*. Hutchinson 151 p.

[215] Kennedy, J. 2016: J*ohn Porter Lecture: Liberal Nationalisms Revisited*. In: Canadian Review of Sociology. 53.1. pp. 7–25.

[216] Keough, L. J. 2006: G*lobalizing 'Postsocialism': Mobile Mothers and Neoliberalism on the Margins of Europe*. Anthropological Quarterly. 79. 3. pp. 431–461.

[217] Khmelko, V. (Хмелько, В.) 2004: *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності*. www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguaethnical.pdf.

[218] Khmelko, V. „ Wilson, A. 1998: *Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine*. In: Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation. Ed: Kubicek, P. 2000. Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour. Europa-Asia Studies 26. (1–2): 197–221.

[219] King, C. 1993: *Moldova and the New Bessarabian Questions*. The World Today. 49. 7. pp. 135–139.

[220] King, C. 1994: *Moldovan Identity and the Politics of Pan-Romanianism*. Slavic Review, Vol. 53. No. 2. pp. 345–368.

[221] King, C. 2000: *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Hoover Institution Press, Stanford. 320 p.

[222] Kiss L. 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Morva szócikk, Akadémiai Kiadó p. 822.

[223] Kłysiński K. 2011: *Die polnisch-belarussischen Beziehungen zwischen Dialog und Konfrontation*. In: Polen – Analysen 92. pp. 2–8.

[224] Knappe, E. – Wust, A. – Ratchina M. 2012: *Weißrussland – Aktuelle Probleme und Entwicklungen*. Daten-Fakten-Literatur 11. zur Geographie Europas Leibnittz Institut für Länderkunde, Leipzig 124 p.

[225] Kniejska, P. 2016: *Between Berlin and Warsaw: Transnational Identities in Central Europe*. eastbook 11 July 2016.

[226] Kocsis K. 1990: *Geograficseszkij enciklopedicseszkij szlovar.* 2. Földrajzi Értesítő 39. 1–4. p. 150.

[227] Kocsis K. 1993: *A kárpát-medencei etnikai konfliktusok hátteréről*. Juss. 6. 1–2. pp. 199–211.

[228] Kocsis K. 2002: *Etnikai földrajz.* In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg – Campus, Budapest – Pécs pp. 313–335.

[229] Kocsis, K. – Rudenko, L – Schweitzer, F. 2008: *Ukraine in Maps*. Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Kyiv–Budapest 147 p.

[230] Kohn, H. 1955: *Nationalism: its meaning and history.* Van Nostrana, Princeton 192 p.

[231] Kohn, H. 1967: T*he idea of nationalism; a study in its origins and background*. Collier–Macmillan, New York 735 p.

[232] Kolstø, P. 1993: *The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States.* Journal of Peace Research. 30. 2. pp. 197–217.

[233] Koort, K. 2014: *The Russians of Estonia: Twenty Years After.* World Affairs. 177. 2. pp. 66–73.

[234] Kortmann, B. – Auwera, J. 2011: *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. De Gruyter 911 p.

[235] Kosmala, G – Schöne, M. – Spallek, W. 2007: *Kulturgrenze in der polnischen Wojewodschaft Oppeln*. In: Europa Regional 15. 3. pp. 136–146.

[236] Kovács O. Zs. 2011: *Lengyel-magyar együttműködési lehetőségek a kulturális sokszínűség jegyében. I*n: Pro Minoritate 20. 1. pp. 98–110

[237] Kőszegi M. 2016: *Kis népek nacionalizmusa az európai posztszovjet*

térségben, In: Földrajzi Közlemények 140. 4. pp. 285-296

[238] Kührer-Wielach, F. 2014: *Siebenbürgen ohne Siebenbürger?: zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg.* De Gruyter Oldenbourg, München. 419 p.

[239] Kvilinkova, E. 2013: *The Gagauz Language Through the Prism of Gagauz Ethnic Identity.* Anthropology & Archeology of Eurasia, 52. 1. pp. 74–94.

[240] Lagzi G. 2010: *A litvániai lengyel kisebbség az 1989-et követő időszakban*. Pro Minoritate 19. 2. pp. 162–182.

[241] Lagzi G. 2001: *A szovjet rendszer öröksége: Nemzet- és államépítési nehézségek Belaruszban az 1990-es években*. Pro Minoritate 10. év. 2. sz. pp. 187–206.

[242] Lagzi G. 2001: *Kisebbségi identitáskeresés Lengyelországban az 1990-es években*. In: Bárdi N. – Lagzi G. (szerk): Politika és nemzeti identitás Közép Európában pp. 97–113.

[243] Lagzi G. 2002: *Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása – ukránok Lengyelországban.* In.: Fedinec Cs. (szerk): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában pp. 77–93.

[244] Lagzi G. 2009: *„Lengyelek, de másak" – lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája*. Műhelytanulmány 39. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest 67 p.

[245] Lagzi G. 2010: *A litvániai lengyel kisebbség az 1989-et követő időszakban*. In.: Pro Minoritate 19. 2. pp. 162–182.

[246] Lagzi G. 2014: *Regionalizmus? Autonómia? Szeparatizmus? Felső-Szilézia problematikája 1989-et követően*. In: Lagzi G. (szerk.): Közép-Európa a 21. század küszöbén – regionális identitás és civil társadalom Pannon Egyetem pp. 25–44.

[247] Laitin, D. 1995: I*dentity in formation: the russian-speaking nationality in the post-Soviet diaspora.* European Journal of Sociology Vol. 36, No. 2, L'âme russe (1995), pp. 281–316.

[248] Lang, K-O. 2005: *Polen und der Osten – Polens Beziehungen zu Rußland, Belarus und Ukraine im Kontext europäischer „Ostpolitik".* In: SWP-Aktuell 22. pp. 1–8.

[249] Láštičová, B. – Bianchi, G. 2004: *State of the Art Report – Slovakia.* Youth and European Identityt – Slovakia 25p.

[250] Łatyszonek, O. 2004: *From White Russia to Belarus.* In: Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі 2004. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 13–47.

[251] Law of the Ukraine „On the Principles of State Language Policy" (Закон України „"Про засади державної мовної політики"") 2013. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 23. 218 p.

[252] Law of the Ukrainian S.S.R. „On Languages in the Ukrainian S.S.R." (Закон УРСР „"Про мови в Українській РСР"") 1989. Відомості Верховної Ради УРСР, 1989 № 45. 631 p.

[253] Lindström, F. 1999: *Region, Cultural Identity and Politics in the Late Habsburg Monarchy.* In: Tägil, S. (ed.): Regions in Central Europe – The Legacy of History) Purdue University Press pp. 115–177.

[254] Livezeanu, I. 1995: *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930.* Cornell University Press, Ithaca – London. 360 p.

[255] Lojka, P. 2001: *Der Zerfall der Kiewer Rus und das Fürstentum Polozk (9. bis 12. Jh.).* In: Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrusslands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 69–79.

[256] Lozovanu, D. 2012: *Caracterizarea geografică, istorică și culturală a minorităților istroromâne din Croația.* In: Berciu-Drăghicescu, A. (coord.): Aromâni, meglenoromâni, istroromâni – aspecte identitare și culturale. Editura Univărsității din București, București. pp. 756–788.

[257] Löwis, S. von 2015a: *Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction*. Erdkunde 69.2 pp. 99–106.

[258] Löwis, S. von 2015b: *Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč.* Europa Regional 22. 3–4. pp. 148–162.

[259] M. Császár Zs. 2009: *Integráció vagy szegregáció: a roma oktatás ügye néhány délkelet-európai ország példáján keresztül*. Balkán Füzetek Különszám 1. pp. 142–149.

[260] Mackenzie, D. 1993: *Russia's Balkan policies under Alexander II, 1855–1881.* In: Ragsdale, H. (ed.): Imperial Russian foreign policy. Cambridge University Press, New York. pp. 219–247.

[261] Magocsi, P.R. 1996. *A History of Ukraine*. Toronto, University of Toronto Press, 784 p.

[262] Mai, U. 2001: *Die liederliche Landschaft: Ethnische Stereotyepe unter Angehörigen der deutschen Minderheit in Masuren*. In: Berichte zu deutschen Landeskunde 75. 4. pp. 377–394.

[263] Maley, W. 1995: *Does Russia Speak for Baltic Russians?* The World Today. 51. 1. pp. 4–6.

[264] Mann, M. 1984: *The autonomous power of the state: its origins,*

mechanisms, and results. – Tending the roots: nationalism and populism. European Journal of Sociology 25. 2. pp. 185–213.

[265] Manuilă, S. – Georgescu, M. 1938: *Populația României*. In: Gusti, D. (ed.): Enciclopedia României, vol. 1: Statul. Pmprimeria Națională, București 1017 p.

[266] Mareš, M. 2013: *Separatist Currents in Moravian Fascism and National Socialism*. Fascism, Brill Online Books and Journals Volume 2, Issue 1, 2013. pp. 41–67.

[267] Mark, R. A. 2011: *Eine verspätete Nation; Anfänge weißrussischer Identitätsfindung im ausgehenden Zarenreich*. In: Bohn, T. M. – Shadurski, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa ...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, trancript Verlag, Bielefeld pp.139–150.

[268] Marola, V. 2013: *Comunitățile românești sud-dunărene*. Revista Bistriței, 27. pp. 354–369.

[269] Marples, D. R. 1999: *Belarus a denationalized nation*. Harvood academic publishers, Amsterdam 139 p.

[270] Martin, J. 2005: *Identity*. In: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (ed.): Cultural Geography. I.B. Tauris, London. pp. 97–102.

[271] van Meurs, W. P. 1994: *The Bessarabian Question in Communist Historiography: Nationalist and Communist Politics and History-Writing*. Columbia University Press, New York. 459 p.

[272] van Meurs, W. P. 2003: *Moldova – nationale Identität als politisches Programm*. In: Südosteuropa Mitteilungen Jg. 45. Heft 4–5. Pp 31–43.

[273] Mežs, I. – Bunkše, E. – Rasa, K. 1994: *The ethno-demographic status of the Baltic States*. GeoJournal, 33. évf. 1994. 1. szám, pp. 9–25.

[274] Miclăuș, L. 2012: *Evoluția spirituală a românilor sud-dunăreni – repere istorice*. In: Berciu-Drăghicescu, A. (coord.): Aromâni, meglenoromâni, istroromâni – aspecte identitare și culturale. Editura Univărsității din București, București pp. 35–70.

[275] Misiunas, R. J. 1990: *Baltic Dationalism and Soviet Language Policy: From Russification to Constitutional Amendment*. In: Huttenbach, H. R. (ed.): Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR, Mansell, New York, 1990, pp. 206–220.

[276] Miskolczy A. 2005: *Románok a történeti Magyarországon*. Lucidus K., Budapest. 186 p.

[277] Mitrasca, M. 2002: *Moldova: a Romanian province under Russian rule: diplomatic history from the archives of the great powers*. Algora Publishing, New York. 440 p.

[278] Moisa, G. 2012: *History, ideology and politics in communist Romania, 1948–1989.* Eötvös Loránd University, Budapest. 486 p.

[279] Molochko, V. V. (Молочко, В. В.) 2003: *Карта етнічного складу населення України* (1:1,500,000). Київ, Картографія.

[280] Mrinska, O. 2004: *Regional disparities in Ukraine – consequences of transitional period.* Kyiv, National Taras Shevchenko University, 22 p.

[281] Mrozowicz, W. 2013: *Regional identity in Silesia (until 1526).* In: Harc, L. – Wiszewski, P. – Żerelik, R. (eds.): The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526) House eBooki.comp.pl pp. 215–236.

[282] Muller, Z. J. 2008: *Us and Them: The Enduring Power of Ethnic Nationalism.* Foreign Affairs. 87. 2. pp. 18–35.

[283] Murphy, A. B. 2002: *National claims to territory in the modern state system: geographical considerations.* Geopolitics. 7. pp. 193–214.

[284] Müller, M. G. – Struve, K. (ed.) 2016: *Fragmentierte Republik? Das politische Erbe der Teilungszeit in Polen 1918–1939.* Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 02) 200 p.

[285] Myśliwski, G. 2013: *Did Silesia constitute an economic region between the 13th and the 15th centuries? A survey of region-integrating and region-disintegrating economic factors.* In: Harc, L. – Wiszewski, P. – Żerelik, R. (eds.): The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526) House eBooki.comp.pl pp. 93–128.

[286] N'emeckij, O (Неменский, О.) 2011: „*Чтобы быть Руси без Руси*" – In: Вопросы Национализма – Журнал Научной И Общественно-Политической Мысли No. 5. pp. 77–124.

[287] Németh Á. 2014: *Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX–XXI. századi Baltikumban*. Pécsi Tudományegyetem PhD-értekezés 32 p.

[288] Németh Á. 2009: *Lettország nemzetiségi szerkezetének alakulása a XIX–XX. században és napjainkban*. Modern Geográfia ISSN 2062 – 1655 2009/II. pp. 1–41.

[289] Neukirch, C. 1996: *Die Republik Moldau: Nations- und Staatsbildung in Osteuropa*. Osteuropa: Geschichte, Wirtschaft, Politik; 9. Münster, 160 p.

[290] Niagulov, B. 2000: *Frontiera – un zid sau un pod.* Magazin Istoric, 34. 1. pp. 26–32.

[291] Niederhauser E. 2001: *Kelet-Európa története.* Budapest: História: MTA Törttud. Int. 360 p.

[292] Nielsen, K. – Paabo, H. 2015: *How Russian Soft Power Fails In Estonia:*

Or, Why The Russophone Minorities Remain Quiescent. Journal on Baltic Security. 1. 2. 125–157.

[293] Nistor, I. S. 1995: *Istoria românilor din Transnistria: organizarea, cultura şi jertfa lor.* Eminescu, Bucureşti. 161 p.

[294] Opitz, A. 2012: *Conference Report: Region – State – Europe: Regional Identities under Dictatorship and Democracy in Central and Eastern Europe*. European Network Remembrance and Solidarity - oldalszám nélkül

[295] Oswalt, J. 2001: *Die Regionen Weißrusslands im Zeitalter der Konfessionalisierung.* In: Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrusslands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 344–358.

[296] Paasi, A. 2002: *Bounded spaces in the mobile world: deconstructing ‚regional identity'*. Tijdschrift voor economische en sociale geografie – Royal Dutch Geographical Society 05 2002, Volume 93, Issue 2, pp. 125–136.

[297] Pál J. 2008: *Vissza- és elrománosítási kísérletek ideológiai gyökerei a székelyföldi unitárius egyházközségekben* (2.). Keresztény Magvető 114. 4. pp. 499–528.

[298] Pándi L. 1997: *Köztes-Európa 1763–1993* (Térképgyűjtemény). Osiris 803 p.

[299] Patsiurko, N.; Wallace, C. 2014: *Citizenship, Europe And Ethnic Boundary Making Among Russian Minorities In Latvia And Lithuania*. Migration Letters. 11. 2. pp. 187–205.

[300] Peckham, R.S. 2001: N*ational Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece.* I.B.Tauris, London. 240 p.

[301] Pehe, V. 2016: *Brno: Against nationalism with humour.* Krytyka Poltyzcna & European Alternatives May 21, 2016, 7:17

[302] Pete M. 2016: *A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában*. Földrajzi Közlemények, 140.1. pp. 13–25.

[303] Petrescu, C. 2001: *Contrasting/Conflicting Identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans.* In: Trencsényi B. et al. (eds.): Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian case studies. Budapest and Iaşi: Editura Polirom – Regio Books, Budapest – Iaşi pp. 153–179.

[304] Peyfuss, M. D. 1994: *Chestiunea aromânească: evoluția ei de la origini până la pacea de la Bucureşti (1913) şi poziția Austro-Ungariei*. Editura Enciclopedică, București 141 p.

[305] Pierré-Caps, S. 1997: *Soknemzetiségű világunk. Közép- és Kelet-Európa nemzeti kisebbségeinek jövője*. Kossuth, Bp. 221 p.

[306] Pipes, R. 2004: *Flight from Freedom: What Russians Think and Want*. Foreign Affairs. 83. 3. pp. 9–15.

[307] Pirigyi I. 1990: *A magyarországi görög katolikusok története*. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza. 190+245 p.

[308] Pirigyi I. 2001: *Görög katolikusok Erdélyben és Kárpátalján*. Piremon: Görög Kat. Egyházközs., Debrecen. 128 p.

[309] Pivtorak, H.P. (Півторак, Г.П.) 2004: *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. 2-ге вид., доп. Київ, Арістей, 180 p.

[310] Plamenatz, J. 1973: *Two Types of Nationalism*. In: Kamenka, E. (ed.): Nationalism. Australian National University Press, Canberra. pp. 22–37.

[311] Pleines, H. 1998a: *Die Nationalbewegung als politische Kraft in der Ukraine*. In: Osteuropa Jg. 47. Heft 10–11. pp. 1053–1065.

[312] Pleines, H. 1998b: *Die Regionen der Ukraine*. In: Osteuropa Jg 48 Heft 4. pp. 365–372.

[313] Poppe, E. – Hagendoorn, L. (2001): *Types of Identification among Russians in the ‚Near Abroad'*. Europe-Asia Studies. 53. 1. pp. 57–71.

[314] Poppe, E. – Hagendoorn, L. 2003: *Titular Identification of Russians in Former Soviet Republics*. Europe-Asia Studies. 55. 5. pp. 771–787.

[315] Posch, E. 2011: *Limba Noastra – Sprache in der Republik Moldau: Bestandsaufnahmeeiner schwierigen Situation*. In: Oppenheimer, Ch. (Hrsg.): Blicke auf die Republik Moldau: eine Annäherung an ein unbekanntes Land, Edition Chrop. Wehrheim pp. 70–79.

[316] Pounds, N. 1997: *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 532 p.

[317] Prazauskas, A. (1994): *The Influence of Ethnicity on the Foreign Policies of the Western Littoral States*. In Szporluk, R. (ed.): National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, N. Y. 1994. pp. 150–184.

[318] Radzik, R. 2002: *Between Russia and Poland: national and cultural evolution of the Belarusian society in last two centuries*. In: Annus Albaruthenicus 2002 – Год Беларускі 2002. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 7–13.

[319] Rammelt, H. 2015: *Shadows of the past: Common effects of communism or different pre-communist legacies? An analysis of discrepancies in social mobilization throughout Romanian regions*. Erdkunde 69.2 pp. 151–160.

[320] von Rauch, G. – Misiunas, R. J. – Taagepera, R. 1994: *A balti államok*

története. 2000 Irodalmi és Társadalmi Egyesület, 1217-0240, Budapest, Osiris–Századvég 467 p.

[321] Raun, T. U. 2001: *Észtország története.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001, 340 p.

[322] Rennie Short, J. 2003: *An Introduction to Political Geography.* Routledge, London. 178 p.

[323] Riabtchuk, M. 2002: *Die Ukraine: ein Staat, zwei Länder?* Transit Jg. 23. pp. 172–188.

[324] Ring É. (szerk.) 1986: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 1–2*. Magvető, Budapest. 671+693 p.

[325] Roeder, P. G. 1991: *Soviet Federalism and Ethnic Mobilization.* World Politics. 43. 2. pp. 196–232.

[326] Romsics I. 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág Kiadó Kft., Budapest 419 p.

[327] Rowland, R. H. 2003: *Nationality Population Trends in Belarus during the Recent Intercensal Period 1989–1999.* Eurasian Geography and Economics 44. 7. pp. 535–556.

[328] Rudensky, N. 1994: *Russian minorities in the Dewly Independent States: An International Problem in the Domestic Context of Russia Today.* In: Szporluk, R. (ed.): National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, N. Y. 1994., pp. 58–77.

[329] Rykała, A. 2013: *Ethno-Religious Heritage of Former Eastern Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Contemporary Poland.* European Spatial Research and Policy 20. 1. pp. 46–71.

[330] Ryšavý, D. 2015: *Regional Identity or Identity of Region? The Case of Czech Counties.* In: Schattkowski, R. – Řezník, M. (ed.): Sociaty and Nation in Transnational Processes in Europe CGS Studies pp. 115–131.

[331] Saar, E. – Krusell, S. – Hellemae, J. 2017: *Russian-Speaking Immigrants in Post-Soviet Estonia: Towards Generation Fragmentation or Integration in Estonian Society.* Sociological Research Online, 22 (2), 13 DOI: 10.5153/sro.4228 – oldalszám nélkül

[332] Sahanovitsch, H. 2001: *Der Eintritt des Großfürstentums Litauens in die polnische Adelsrepublik: Weißrussland im 16 und 17.* Jh. – Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrusslands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 93–105.

[333] Sahni, K. 1990: *Moscow and Nationalities.* Economic and Political Weekly. 25. 22. pp. 1187–1192.

[334] Said, E. W. 2000: *Orientalizmus.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 666 p.

[335] Sakson, A. 2012: *The German minority in Silesia in light of the National Census 2011.* Bulletin of the Institute for Western Affairs No. 85/2012 22.05.12 5 p.

[336] Saphiro, M. J. 2003: *Nation-states.* Agnew, J., Mitchell K., Toal, G.: A Companion to Political Geography. Blackwell, Oxford. pp. 271–288.

[337] Sârbu, R. 2012: *Istroromânii sau vlahii istrieni. Trecut, prezen și viitor.* In: Berciu-Drăghicescu, A. (coord.): Aromâni, meglenoromâni, istroromâni – aspecte identitare și culturale. Editura Univărsității din București, București pp. 711–724.

[338] Savitzkaya, N. 2011: *Weißrussisch: Eine Verkehrssprache oder eine Sprache von Verkehrsschildern?* In: Bohn, T. M. – Shadurski, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa ...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, trancript Verlag, Bielefeld pp. 27–38.

[339] Schöpflin Gy. 2003: *A modern nemzet.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő. 180 p.

[340] Sedláček, P. 2007: S*ymbols of the Czech Republic.* Office of the Government of the Czech Republic 44 p.

[341] Sedlar, J. W. 1994: *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500.* University of Washington Press, Seattle. 556 p.

[342] Sellier, A. et. S. 1991: *Atlas des Peuples d'Europe central*. La Découverter, Paris 192 p.

[343] Serebrian, O. 2009: *Geopolitische Perspektiven der Republik Moldau.* In: Heller, W. – Arambașa, M. N. (Hrsg.): Am östlichen Rand der euriopäischen Union – Geopolitische, ethnische und nationale sowie ökonomische und soziale Probleme und ihre Folgen für die Grenzraumbevölkeerung. Potsdamer Geographische Forschungen 28, Potsdam 190 p.

[344] Seres A. 2011: *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár 144 p.

[345] Šerý, M. – Šimáček, P. 2012: *Perception of the Historical Border Between Moravia and Silesia by Residents of the Jeseník Area as a Partial Aspect of Their Regional Identity (Czech Republic).* Moravian Geographical Reports 2/2012 Vol. 20. pp. 36–46.

[346] Seton-Watson, H. 1977: *Nations and States: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nation.* Methuen, London. 563 p.

[347] Šibeka, Z. 2011: *Von der urbanen zur nationalen Identität. die belarussische Variante.* In: Bohn, T. M. – Shadurski, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in

Europa ...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, trancript Verlag, Bielefeld pp. 99–106.

[348] Šimon, M. 2015: *Measuring phantom borders: the case of Czech/ Czechoslovakian electoral geography.* Erdkunde 69.2 pp. 139–150.

[349] Siupur, E. 1993: *Von Bessarabien zur republik Moldau – die historischen Wurzeln eines Konflikts.* In: Südosteuropa, Jg. 42. Heft 3–4. pp. 153–162.

[350] Siwek, T. 2017: *Silesian Identity Across the Internal Border of the EU.* In: Havlíček, T. – Jeřábek, M. – Dokoupil, J. (eds.): Borders in Central Europe after Schengen Agreement Springer pp. 167–177.

[351] Sklyarenko, V. (Скляренко, В.) 1991: *Звідки походить назва Україна*. Україна 1991. 1. pp. 20–29.

[352] Skryzhevska, Y. – Karácsonyi, D. 2012. *Rural population in Ukraine: assessing reality, looking for revitalization*. Hungarian Geographical Bulletin 61. (1): 49–78.

[353] Smalianchuk, A. 2007: *Belarusian National Idea in the Early Twentieth Century.* Annus Albaruthenicus 2007 – Год Беларускі восьмы том 2007. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 55–69.

[354] Smith, A. D. 1986: *The Ethnic Origins of Nationalism.* Blackwell, Oxford. 312 p.

[355] Smith, A. D. 1991: *National identity.* – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p.

[356] Smith. A. D. 2002: *When is a Nation?* Geopolitics. 7. 2. pp. 5–32.

[357] Smolyi, V. 2008. *Specifi c features of historical evolution*. In: Kocsis, K. et al. (eds.): Ukraine in Maps. Kyiv–Budapest, Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, 19–24.

[358] Solomon, F. 2001: *Identitate etnică și minorități în Republica Moldova: o bibliografie*. Fund. Acad. „A. D. Xenopol", Iași 199 p.

[359] Solomon, F. 2002: *Auf der Suche nach Identität: ethno-kulturelle Auseinandersetzungen in der Republik Moldau*. In: Südosteuropa Jg. 51 Heft 7–9. pp. 449–464.

[360] Sonneck H. 1897: *Morvaország.* In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben Digitális Tankönyvtár 22. fejezet – oldalszám nélkül

[361] Stadelbauer, J. 1999: *Demographische Entwicklungen und ethnische Minderheiten in den baltischen Staaten*. In: Geographische Rundschau 51. 4. pp. 160–167.

[362] Stadlerbauer, J. 1999: *Demographische Entwicklungen und ethnische Minderheiten in den baltischen Staaten*. Geographische Rundschau 51 (4), pp. 160–167.

[363] Stotskyi, J. (Стоцкий, Я.) 1999. *Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998)* Тернопіль, Видавн. Астон, 248 p

[364] Strmiska, M. 2000: *Rise and Fall of Moravian Regionalist Parties.* Central European Political Studies Review Vol 2, No. 4 (2000) – oldalszám nélkül

[365] Suppan, A. 1994: *Zur Nationsbildung der Ukraine (bis 1918).* In: Der Donauraum Jg. 34. Heft 1–2. Sonderheft: Ukraine pp. 12–25.

[366] Szmeja, M. 2007: *Silesian identity: Social and political problems.* Journal of Borderlands Studies Volume 22, 2007 – Issue 1 pp. 99–115.

[367] Tapolcai L. 2010: *Lengyelország történeti és mitikus kezdetei – a tér alakulása.* Monográfiák 2. ELTE BTK Budapest 415 p.

[368] Țârcomnicu, E. 2014: *Aspecte istorice privind grupurile dialectale meglenoromâne din Grecia, Republica Macedonia, Turcia și România*. Memoria Ethnologica, 14. 52–53. pp. 12–30.

[369] Tazbir, J. J. (szerk) 2008: *Wielki Atlas Historiczny.* Demart kiadó, Warszawa, 272. p.

[370] Teosa, V. – Kuyjuklu E. 2008: *Status and Prospects of the Gagauz Minority in Moldova*. In: Genov, N. (ed.): Interethnic Integration – in five European societies Reinhold Krämer Verlag Hamburg pp. 172–204.

[371] Thede, K. 2014: *Păstrarea limbii, pierderea identității: meglenoromânii*. Memoria Ethnologica, 14. 52–53. pp. 38–48.

[372] Tihomirov, D.I. (Тихомиров, Д.І.) red. 2013: *Атлас Історія України, 11 клас*. (Historical atlas of Ukraine, 11th class). Київ, Картографія

[373] Timár J. 2009: *Communist and Post-Communist Geographies.* In: Kitchin R. – Thrift N. (eds.): International Encyclopedia of Human Geography. 1. Elsevier, Oxford pp. 214–220.

[374] Tishkov, V. 1989: *Glasnost and the Nationalities within the Soviet Union*. Third World Quarterly. 11. 4. Ethnicity in World Politics. pp. 191–207.

[375] Tomić, Đ. 2016: *Phantomgrenzen und regionale Autonomie im postsozialistischen Südosteuropa. Die Vojvodina und das Banat im Vergleich*. Wallstein, Göttingen Verlag (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 06)

[376] Tontsch, G. H. 1996: *Der verlorene Sohn: Moldova und Rumänien* In: Südosteuropa Mitteilungen. Jg. 36. Heft 4. pp. 336–343.

[377] Tompkins, A. S. 2014: *Tagungsbericht: Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa: Zwischenbilanz eines neuen Forschungskonzeptes.* 17.02.2014 – 19.02.2014 Berlin – H-Soz-Kult, 16.04.2014 (http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-5310)

[378] Törnquist-Plewa, B. 2005: *Language and Belarusian Nation-Building in*

the Light of Modern Theories on Nationalism. Annus Albaruthenicus 2005 – Год Беларускі шосты том 2005. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 109–118.

[379] Trepte, H-C. 2004: *Das Problem der „Hiesigen"(Tutejsi) im polnisch-weißrussischen Grenzraum – Regionale Identitäten*. Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі пяты том 2004. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 67–84.

[380] Trócsányi Zs. – Miskolczy A. 1992: A fanariótáktól a Hohenzollernekig: társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben, 1711–1866: két tanulmány. ELTE BTK, Budapest. 149 p.

[381] Tschakwin, I. 2001: *Kulturgeographie und ethnischer Wandel der Wießrussen in Mittelalter und früher Neuzeit*. Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrußlands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 334–343.

[382] Tusa, E. 2011: *Imaginar politic si identități colective in Dobrogea*. Institutul de Stiințe Politice și Relații Internaționale, București. 522 p.

[383] Uehling, G. 2000: *Squatting, Self-Immolation, and the Repatriation of Crimean Tatars*. Nationalities Papers. 28. 2. pp. 317–341.

[384] Uehling, G. 2001: *The Crimean Tatars in Uzbekistan: speaking with the dead and living homeland*. Central Asian Survey. 20. 3. pp. 391–404.

[385] Vaishar, A. – Zapletalová, J. 2016: *Regional identities of Czech historical lands*. Hungarian Geographical Bulletin 2016. Vol. 65. No. 1. pp. 15–25.

[386] Vardary, K. 1991: *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușecu's Romania*. University of California Press, Berkeley, Berkeley – Los Angeles – Oxford. 407 p.

[387] Varga E. Á. 1997: *A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között*. Erdélyi Múzeum LIX., 1–2. pp. 40–87.

[388] Vékony G. 1986: *A morvák birodalma*. Magyar Digitális Tankönyvtár História 1986-01 – oldalszám nélkül

[389] Voitura, E. 2014: *Ideology, history, and politics in service of repatriation Pontic Greeks and Crimean Tatars*. Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology. 70. pp. 37–48.

[390] Wagner, M. 2008: *Ethnische Schichtung der Ost-Balkan-Länder – Ursachen und Konsequenzen*. In: Der Donauraum Jg. 48. Heft 4. pp. 373–387.

[391] Wanat, E. 2014: *Upper Silesia – Torn Between Poland, Germany and Dreams of Autonomy*. CafeBabel Oct. 7. 2014

[392] Wiebe, R. 2000: *Imagined Communities: Nationalist Experiences.* Journal of the Historical Society. i. pp. 33–63.

[393] Williams, B.G. 2002: *Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: the ethnic cleansing of the Crimean Tatars.* Journal of Genocide Research. 4. 3. 357–373.

[394] Williams, C. H. 2003: *Nationlaism in a democratic context.* In: Agnew, J., Mitchell K., Toal, G.: A Companion to Political Geography. Blackwell, Oxford. pp. 356–377.

[395] Wilson, A. 2013: *The Crimean Tatars: A Quarter of a Century after Their Return*. Security and Human Rights. 24. pp. 418–431.

[396] Wilson, A. 1998. *Redefining ethnic and linguistic boundaries in Ukraine: Indigenes, settlers and Russophone Ukrainians.* In: Nation building in the post-Soviet borderlands: The politics of national identities. Eds. Smith, G. et al., Cambridge, Cambridge University Press, 119–138.

[397] Wilson, A. 2002. *The Ukrainians: Unexpected Nation (2nd edition).* New Haven, Connecticut, Yale University Press, 380 p.

[398] Wimmer, A. 2002: N*ationalist Exclusion and Ethnic Conflict.* Shadows of Modernity. Cambridge University Press, Cambridge. 332 p.

[399] Wiszewski, P. 2013: *Whose region is it? A few words on a certain research project and Silesian history.* In: Harc, L. – Wiszewski, P. – Żerelik, R. (eds.): The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526) House eBooki.comp.pl pp. 9–18.

[400] Wódz, K. 2007: *The Silesian Case: Silesian Identity in a region of the Polish State*. In: Smith, D. – Wistrich, E. (ed.): Regional Identity & Diversity in Europe pp. 64–101.

[401] Wolff, L. 1994: *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment.* Stanford University Press, Stanford. 419 p.

[402] Yack, B. 1999: *The Myth of the Civic Nation*. Beiner, R. (ed.): Theorizing Nationalism. Suny Press, New York. pp. 103–118.

[403] Yekelchyk, S. 2007. *Ukraine: Birth of a Modern Nation.* New York, Oxford University Press, 280 p.

[404] Young, C., Hörschelmann, K. 2007: *Identity under communism and post-communism*. In: Herrschel, T.: Global Geographies of Post-Socialist Transition: Geographies, Societies, Policies. Routledge, London, New York pp. 209–225.

[405] Zabarah, D. A. 2013: *Die Republik Moldau: Staatswerdung im Spannungsfeld zwischen historischen Ansprüchen und dem Zerfall alter Ordnungen.* In.: Hilger A. – von Wrochem, O. (Hrsg): Die geteilte Nation:

nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert Oldenburg Verlag; München pp. 117–134.

[406] Zamfira, A. 2015: *Methodological limitations in studying the effect of (inter)ethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania, and Slovakia*. Erdkunde 69.2 pp. 161–173.

[407] Zaichovschi, T. – Drumea L. – Șorin, L. 1996: *Culture and National Minorities in Multiethnic Moldova*. In: Der Donauraum Jg. 36 Heft 3–4. – Republik Moldova: Sonderheft pp. 73–76.

[408] Zarycki, T. 2015: *The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations.* Erdkunde 69.2 pp. 107–124.

[409] Zeraschkowitsch, P. 2001: *Ethnischer Wandel und Nationalitätenpolitik in den weißrussischen Provinzen (1795–1914).* In: Beyrau, D – Lindner, R: Handbuch der Geschichte Weißrußlands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 359–376.

[410] Zhurzhenko, T. 2001: *Sprache und Nationsbildung: Dilemmata der Sprachenpolitik in der Ukraine.* Transit Jg. 21 pp. 144–170.

[411] Zoltán A. 2002: *Egy különleges szláv nyelv: a fehérorosz.* In: Kisebbségkutatás 11. 2. pp. 602–606.

[412] Zoltán A. 2004: *Egy többségi nyelv kisebbségben: a fehérorosz nyelv elnémulása*. In: Kisebbségkutatás 13. 1. pp. 67–75.

A kötet szerzői:

Barta Géza (6.2-es, 7.1-es, 7.2-es fejezet)
doktorandusz (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet).

Biológia-földrajz szakos tanár (MSc), kulturális antropológus (MA). Több év gimnáziumi tanítás után 2017-ben kezdte meg doktori tanulmányait. Kutatási témái az etnikai földrajz és a kulturális antropológia határterületeit érintik. Az Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

Bottlik Zsolt (szerk.) (4.1-es, 4.2-es, 4.3-as, 5.1-es fejezet)
dr. habil, egyetemi docens (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet).

Több év középiskolai tanítás után került a MTA Földrajztudományi Kutatóntézetébe. Kutatási területe az etnikai földrajz, valamint a köztes-európai országok regionális földrajza. Jelenleg az ELTE oktatója és az itt működő Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely vezetője.

Illés Tamás (4.3-as, 5.2-es, 6.1-es fejezet)
doktorandusz, egyetemi tanársegéd (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet)

Az egyetemi mesterdiploma megszerzése után 2016-ban kezdte meg doktori tanulmányait az ELTE Földtudományi Doktori Iskolában, emellett 2017 óta az egyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet tanársegédje. Kutatási területe az etnikai- és vallásföldrajz, valamint a kulturális folyamatok földrajzi dimenzió. Az Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

Karácsonyi Dávid (4.1-es fejezet)
PhD, tudományos munkatárs (MTA CSFKI, Földrajztudományi Kutatóintézet)

2004 óta foglalkozik intenzíven Ukrajnával illetve a tágabb európai posztszovjet térséggel, ahol terepi kutatásokat is végzett. Regionális földrajzi publikációinak középpontjában az európai posztszovjet térség regionális fejlődése, továbbá a csernobili baleset hosszú távú regionális társadalmi hatásai állnak.

Kőszegi Margit (3.2-es, 5.3-as, 7.3-as fejezet)
PhD, tudományos munkatárs (ELTE TTK, Földrajz és Földtudományi Intézet)

Középiskolai tanítás után 2008-ban kezdte meg doktori tanulmányait az ELTE Földrajz-, Földtudományi Iskolájában, ahol 2011-ben védte meg értekezését. Kutatási területe a köztes-európai etnikai térszerkezet vizsgálata. Jelenleg az ELTE tudományos munkatársa, és az itt működő Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

Pete Márton (3.1-es, 5.3-as, 6.2-es fejezet)
PhD, vezető elemző (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH))

Kutatási területe a politikai földrajz, azon belül elsősorban az államhatárok és államterületek fejlődésének és szerepének, illetve a társadalmi térfolyamatokra gyakorolt hatásainak vizsgálata. Ennek területi fókuszában a köztes-európai térség áll, koncepcionális háttere pedig jelentős részben e régió térségi sajátosságain alapul.